H.S.B. No. 1690 ১৬৯০

Sabdendu Sekhara Tika Sadasiva Bhattiya.

শব্দেন্দুশেখরটীকা । সদাশিবভট্টীয়।

श्रीकाशीजीमेंमहल्लापुरानासामाकीगलीआदिविश्वेश्वरकेपास श्रीयुतबाबूहरखचंदजीकेबाड़ेमें
दुर्गाप्रसादकटारेकेमणिप्रभायंत्रालयमेंसरादशिवभट्टीका छापीगई लिखामहेसपाँडे छापनेवाला।
पुस्तकजिसैलेनाहोयसोचांदनीचौकमेंकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादके
दुकानमेंमिलेगी सम्वत् १९२२ मी॰ माघशुक्ल १२ द्वादश्याम् शनिवासरे ॥ ॥

स·भ· श्रीगणेशायनमः ॐ प्राणनाथपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः व्याकोचयन्तु सततं मम मानसकैरवम्॥ कारकविभक्ते
१ र्बलवत्वाद्द्वितीयेति। कुक्कुटाण्डसमासवत्स्त्रीप्रत्ययोपाधेः पूर्वेनाद्विकः नास्तुनस एकार्थीभावात्। शरदः कृतार्थेति वत्सामान्येन पुंस
कं वा। एतेन तद्धितान्तत्वेन गुणवचनत्वाभावात्त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्या पुंवत्वासङ्गतिरित्यपास्तम्। न च स्वस्यादिसाहचर्या
दित्यादि माघवोक्तयुक्त्यापि निर्वाह इति वाच्यम्। रावणाय नमस्कुर्यादिति भट्टिप्रयोगे द्वितीयाप्रसंगात्। न चासत्वार्थक
स्वरादिपठितस्य सप्रयोगः। नमस्पुरसोरिति सत्वानापत्तेः तत्र जयमंगलानुरोधेन सविसर्गपाठकल्पनेपि स्वयंभुवे नमस्कृ
त्येत्यादौ समासापत्तिर्दुष्परिहरा। वस्तुतः कर्मत्वमिह न विवक्ष्यत इति जयमंगलाशयः। अनुकूलं पितुमित्यध्याहारप
रत्वं याख्यापाख्यानपरा इति बोध्यम्। एतेन फलाभावात्साहचर्यमिह न व्यवस्थापकमित्यपास्तम्। देवानां नमस्करोतीत्यस्य
फलस्यसत्वादिति बोध्यम्। फलाभावादुपपदविभक्तेरित्येव न प्रवर्तन इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च· केचित्तु साहचर्येणात्र नि एभ·
पातमकमन्यथा विनिगमनाविरहेण अजनत्वेनास्वरसमाम्नायिका नत्वेनैव साहश्यग्रहे देवेभ्यो नमोस्त्वित्यादावेव नत १
त्यादेवेभ्यो नमस्त्यत्रानापत्त्याभाष्याद्याकरणग्रन्थासंगतिरेवस्यात्। किंच· नमोवरिव इति सूत्रे भाष्येन मस्यतिदेवा

नित्यत्र चतुर्थीमाशंक्योपपदविभक्तेरितिन्यायेन समाहितम्। साहचर्येण द्योतकनमस्शब्देन चतुर्थ्यं प्रसक्तौ कथं च पूजा
र्थकत्वेन नमसो द्योतकत्वेन तदप्राप्तोभयमप्यसंगतमित्याहुः। तिरस्कृतेत्यर्थ इति। फलितार्थप्रदर्शनमिदमिति पाठकाः
एवं च तिरस्कारार्थस्य परिभवतेरेव विचारार्थकत्वमिति नासंगतिरिति भावः। इदमेव युक्तम्। केचित्तु वैयधिकरण्येना
न्वयेन तत्संबंधिधानोस्त्यर्थः। तदर्थप्रकृतिकल्पनेन धातोरिति यावत्। यद्वा कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभवतेर्धात्वोर्विभ
चारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थं कत्वेनदुत्तरणिधानत्वनुकूलकृदनभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वम्परिभावय
तेरित्यर्थः। एतेन यस्य कोशात्तिरस्कारार्थकत्वं परिभवतेर्न तस्य विचारार्थकत्वम् यस्य भावयतेस्तत्वं न तस्य कोशातत्त्वमि
त्युभयमसङ्गतमित्यपास्तम्। यत्तु परिभवतेस्तिरोभवनं एवतस्य तिरस्कारत्वमर्थ इति भूप्राप्तौ क्विप्यस्य चौरादिकस्येदं रूपमि
ति वा परिभाव्येतस्य तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेति तन्न। धात्वनेनार्थानुशासकवक्ष्यमाणकोशासंवादस्यासंगति
प्रसंगात् मम तु परिभाव्येत्यादेरयमर्थः। कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोः परिभाव्येत्यत्र णिलोपो धातुवत्
एतदुक्तित्वेनैकार्थत्वे साधकस्य धातुत्वरूपस्य संपत्तिसूचनायेत्यन्ये। वस्तुतस्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवो य।

स॰ भ॰ धातुत्वस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्येयम्। अन्यथा तु न संभवः। उपसर्गसमानाकारत्वेन परैः पृथक्कृताद्द्विशिष्टस्य धातुत्वाभावात् अ
२ नर्थकाद्धातोरनेकार्थकत्वादेव परिभवतेस्तिरस्कारातिरिक्तार्थकत्वादेव वा संगच्छते। तन्मात्रार्थकत्वे तु भावगर्भाभावेनावज्ञाने
इति विफलमेव स्यादिति न संगच्छत इति केचित्। तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेऽपीति। इदं च णिचप्रत्ययान्तकरतिपक्षाभिप्रा
यमिति पाठकाः। हेतुमतीति सूत्रस्थाकरग्रन्थविरोधात् धात्वर्थानकत्वपक्षस्य कुत्सितपाष्टमवष्टभ्य समर्थनं तु मराचतेस्माकमि
ति मन्यते। भाविनोऽपीति। अत्र ग्रन्थस्य निर्देशः। इयमिनुक्तिः कौमुदीमतं निरूपितम्। उपमायामिति। भेदज्ञदुष्टत्वनिरासायारो
पः यद्वा भाविनोऽप्यर्थस्यान्यत्र बुद्ध्या विषयीकरणे स्पष्टत्वाद्भविसूत्रविष्टत्वेऽस्य मित्यनेन परामर्शः। वृत्तिपरिच्छेदकत्वे
नेति। संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। अनन्यसापत्नकर्मधारिहरिद्रादीनां न संज्ञासूत्रत्वम् अणादीनां जातित्वात्। ए
तेन तत्र संज्ञासूत्रत्वाभिव्याप्तिनिरासाय संज्ञास्वरूपावधिर्नाडिग्विशेष्यको मिश्राः समाहिताः। अणुदित्यादिसूत्रस्थश्च।
सौजसमौडित्यादीनामपीति। अस्य विध्यर्थत्वे बहूनि फलान्युक्तानि। अविषयस्यानर्थकत्वमिति। नन्वेकपदे इदमस्य राम॰
जीयतीनामादि सिद्ध्येपरत्वाभाववद्वृत्तस्वरूपकसमुदायत्वमिति परिष्करिष्यमाणत्वेन प्रकृतेऽवनतसंज्ञानत्वेनानतस्यानिम् २

त्वंनाविवक्षितोन्यासंगतिरितिवाच्यम् । पदत्वेसतितत्त्वमितितदर्थात् । प्रकृतेचसमुदायस्यानर्थक्यात् । ननुतस्यानुकर
णत्वेनसौत्रत्वाच्चेतिमध्यमणिन्यायेनपूर्वोत्तरयोरन्वेति । अनुकरणत्वेनैकस्यनिपातानुकरणेचेत्यर्थः । संहितायाअवि
वक्षयात्तदनुकरणत्वमयुक्तम् । एकसूत्रेणरभावात् । नदृक्कमिकोगुणेतिसूत्रउद्योतेएकयोगत्वस्यद्वयोःसंहितापाठमात्र
मिति । अतएवैकोयणचौसूत्रसौत्रत्वाद्दिवउत्सुडवारयिष्यतेग्रंथकृता । यत्तुक्रमबोधकत्वेनवर्णबोधकत्वान्नकार
प्राप्तिरितितन्नसमूहस्यतत्त्वेपिप्रत्येकंतत्त्वानपायादितिजरन्तआहुः । सौत्रेति । औपदेशिकत्वमितित्वस्यस्वयमेववक्ष्य
माणत्वेनतच्छन्दस्त्वादित्येवचक्तव्येछन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशप्रवर्तकंसौत्रत्वादितिकुतउक्तमितितदाशयंसएवप्रष्ट
व्यः । अनेनसूत्राणामिदंसौत्रम् पाणिनिसूत्रमूलभूतंतदुपकारकंवाक्यमित्यर्थः । तत्त्वात्सौत्रत्वाच्छान्दसत्वादित्यवत
अतएवाणपिसफलः । अतिदेशप्रवृत्तावभिप्रेतायांतुसूत्रत्वस्यैवतत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनतत्त्वादित्येवचदेनाणमित्याविष्कु
र्वतितदाशयः । इदंचपंचम्यंतमपिनतृतीयांतंवत्तगुणत्वस्यापत्तिन्यायाच्चमानिपादिकत्वप्रतिबंधकत्वात् एवंविभक्तयुत्पत्तिप्रतिबं
धकम् । एतेनातिदेशाच्छुणितिवक्तव्येशाब्दबोधाकिरसंगतेत्यपास्तं । जातनलुकि अनुत्पत्त्याचाख्यानेपिचाशब्दस्यदृष्ट्या

स·भ·
३

नुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रत्युत तत्रैव गौरवम्। छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनाभावकल्पनेवाधाभावेनासंगतेरभाव
श्च। एतेन प्रतिसूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्वयप्रवृत्तेर्लुकः सिद्धावसौ च त्वादरो विफल इत्यपि निरस्तम्। जश्त्वाद्य
भावाय सूत्रप्रकृतिकसुबनुत्पत्तये न ह्यादरस्यावश्यकत्वाच्च। किं च लुकि पूर्वभागस्य पदत्वे नियमे च प्रत्येकं सूत्रस्य प्राति
पदिकत्वानापत्त्या णत्वादेरित्संज्ञानापत्तिरुपायांतरेण परिहरणीयास्यात्। यत्तु प्रातिपदिकांतत्वसंपत्त्या णत्वादेरित्संज्ञायै प्र
त्येकं सूत्रोपदेशेनानर्थस्यावश्यकत्वेन वर्णोपदेश आचार्येणानर्थकल्पनेन मानं। एवं च धनादौ धातुभ्य इव त्रापि न
तदुत्पत्तिः। तथैव च चकारप्रत्यये पिनेति सौत्रस्य वा हुलकत्वाश्रयणं विफलमिति तन्न। वर्णानामुपदेशः लकारोपदेशस्य
दिभाष्योक्तिस्वारस्यस्य तत्र मानत्वादिति सुधियो विभावयंतु इति केचित्। यत्त्विति। एवं च पुनः शक्तिग्रहाभावेपि सेध्युपजीव
व्यानिश्चयेनाविकृतरूपाद्यकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः संधिकार्ये कृते विकृतेषु विकृतेषु चेति संदेहमहिरुध्येते
निभाव इति व्याचक्षते। केचित्तु उपजीव्यस्य संधिकरणीभूताजादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादित्यर्थः। विरोधाभावादिति
अविकृतेषु शक्तिग्रहमुपजीव्य जातस्य विकृतेषु शक्तिग्राहकत्वे सस्यादिति भावः। ननूपजीव्यस्याविकृतरूपविशेषणा। ५

कारादिवर्णरूपविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थः। विरोधात् कृतेसंधौ तत्सन्निपातविघातः स्यात्। एवं सन्निपातग्र
तिबोधिनोऽरूपादानग्रहस्यापेक्ष्यमाणत्वात् एवं च कैयटः सम्यगेवेति चेन्न। पूर्वापरीभावांशे भाष्यादितस्त्यागेपि अन्यत्र
त्यागे मानाभावादिति च भाव इति व्याचक्षते। निर्णयसंभवादिति। यत्त्वेतत्प्रतीकमुपादाय अनेन शास्त्रप्रारंभ एव संदेहो
त्पादकशब्दप्रयोगस्याकौशलेनानापकत्वादाचार्येण परं कृत इति संहिताया अविवक्षायां बीजमदर्शि नामिदं कैयटोपा
ख्यायानामिति सूचयति अन्यत्रा निर्णयादित्येव वदेदिति व्याचक्षते। तत्राचार्यपदेन महेश्वर उत पाणिनिः। नाद्यः।
तस्य चतुर्दशसूत्रीप्रारंभकर्तृत्वेपि यावच्छास्त्रप्रारंभकर्तृत्वाभावेन शास्त्रेत्यादिग्रंथ्यासामंजस्यात्। नांत्यः। मूलाभावादि
ति वक्तव्यं। सामर्थ्ययोगादिति। यत्त्वत्र ल्यब्लोपे पंचमी। सामर्थ्ययोगं विहायेति भट्टाः। तत्कथं संगच्छते। किं तस्य
फलं इति तत एव प्रष्टव्याः। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावे सतीत्यर्थः। तद्रूपानर्थ
क्यप्रतिपादकप्रत्याख्यानभाष्येण विरोधोभिधेयपरत्वादित्यर्थः। तृतीयांतत्वे तूभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेन
संगतौ हेतुत्वानापत्तिः। वेदपारंपर्येणेति। परंपरैव पारंपर्यं गुरुशिष्यपरंपरेति यावत्। वेदसंबंधिनी या सा तथेत्यर्थः। समर्थमा

स॰भ॰ णं॰ वेदस्य ये ऽध्यापका ये चाध्येतारः तैरधीयमानत्वादध्याप्यमानत्वाच्चास्यापि वेदत्वमिति भावः। अंत्यवर्णचतुर्दशेति। अ
४ त्रांत्यवर्णाश्चतुर्दश यस्मिन्सम्मूर्हिरूपेण न लणादिरूपं नानुबंधरूपं सरूपं समासांतः सम्यक् यथोचितं उपनत्समीपे कृत्वा। आ
समंतान्कथितं इत्यं तंत्रभद्राः आहुः। अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते इति। केचित्तु तं खल्विमम् अक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरिति
हितोर्नेभुन्क्तान नक्तं प्रब्रूयादिति ऋषयो ब्राह्मणेभ्य आचक्षते इति शाकटायनो व्याहेत्यन्वयः। आहेतित्वन्मतरश्चाध्या
हीयते। कीर्तयिष्यंतीत्यादौ शानासौ नुमः अपर्णानुम इति वाक्यस्यैकदेशस्य शानासौ मपर्णौ मित्यंस्यानुकरणान्नानुपप
त्तिः। यथा श्रुतेक्वयप इत्यस्य अव्यवहिते भावाचेत्यत्रान्वयेपि दुर्वच इति व्याचक्षते। परे त्विति। केचित्तु ननु ज्ञानस्य घवान्
लवैयर्थ्यमत आह। किंचास्येति अत्र हि प्रत्याहारज्ञानस्य नवाप्यावश्यकत्वान्न तस्य लाघवमिति भावः। यवतेति। यत्वेन इत्य
त्रपवनः इकोयणित्यत्र यरको चिरणो यणित्यत्र यरणः यथा दिपरं यादिपरं इत्यादि यइत्यादिन्यासे लाघवमिति भावः। य
त्त्विमयणः णोमयोरित्यादौ यस्येतिन्यासेन ननु तत्राणुणकारलैव। अत एव बहुष्विमुक्तं न सर्वेष्विति। एतेन यत्तु ननैवगौ रामः
रवमित्यपास्तं ननु णोच्चारणं अपोपधातु यो चि उर्यः इत्यादौ दोषाभावाय प्रकारेणाकारेण र प्रत्याहारेण र प्रत्याहार इति ४

त्रापमार्थम्। पयणोः पर्यायत्वात्त्वाद्यवाभावश्चेत्यत आह। किंचानुबंधेति हेतोरव्यापकत्वादिति अनुबंधा अच्प्रत्याहारेग्र
हेणगृह्यमाणत्ता शून्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वात्। इत्यनुमितौ हेतोः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापक
त्वाभावापत्तेरित्यर्थः लडुपधादृश्यनितवेनादिलोपयोरभावेसंनेनममतु अकारे नुबंधत्वस्यैवाभावेननक्षतिः। नन्वच्छुप्र
त्याहारार्था अनुबंधा इति भाष्यादज्बोधकसूत्रस्यानुबंधत्वं पक्षतावच्छेदकं न तु केवलानुबंधत्वं आकारे च तदभावान्नाव्या
पकत्वं हेतोः। किंच प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्य कत्तरोऽर्थः। यावत्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वमर्थः उत यत्प्रत्याहारे यदनु
बंधग्रह आपद्यते तत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः। नाद्यः हलप्रत्याहारसिद्धेः प्रागचादेरपि लुप्यमानत्वाभावात्। द्वितीयभाव्ये
जित्युक्त्याविशिष्यैव पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यतया लणित्यत्र साकारे तदभावात्तन्नतदापत्तिरतो लस्यासिद्धिमाह। प्रत्याहा
रस्यादिनापत्तिश्चेत्यंतेन। चकारो व्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः। नवादितृतीयान्तस्य ग्रंथस्य च मणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तौ उत्त
रयोश्चैतयोरन्वयः। वस्तुतो हेतुद्वयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः। शेषं पूर्ववत्। नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्दे
शः उत ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातेः नेत्याद्ये आह। अनुनासिकेति। अंत्ये आह सोऽसीत्यादौ। वस्तुतो गुणभेदकत्वस्याव्यापक

स॰ भ॰ जातिनिर्देशस्यचभगवदभिमतत्वेनसर्वत्रदोषइतिबोध्यं।एवंचसोस्यादिरितिनिर्देशस्यरूपाचारेत्रसंभवमित्तदपेक्ष्ययेष्टंव्या
५ पकत्वंतृतीयस्यभज्यतइतिनायमित्संज्ञकइतिसिद्धं अनित्संज्ञकत्वमेवदृढयति।अतएवेति।वार्तिकार्थस्तुएतस्यन्तएवभि
स्वानिग्रहणानिअचांग्रहणानिग्राहकाणीतियावत्।तेषुइउणादिसूत्रेषु।अधिकरणेसप्तमी।प्रत्याहारेष्वनुबन्धानाम्।अजा
दिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानांणादीनामित्यर्थः।निमित्तात्कर्मयोगेतिसप्तमी।फलंहितत्तनिमित्तंप्रत्याहारस्यफलत्वंस्व
तन्त्रकरणस्यतन्निष्ठविषयेच्छाधीनत्वात्।कर्मयोगस्तुप्रत्याहारस्याजादिसंज्ञारूपस्यसमूहस्यावयवेनानुबन्धनंकर्मणा
णादिनासमवायरूपयोगसत्वाद्बोध्यतइति।यत्तत्रस्पतः प्राक्प्रत्याहारेवर्णसमाम्नायेइत्यपपाठः।पौनरुक्त्यापत्तेःभा
व्येःभावाच्चनहल्प्रत्याहारइतिचन्नतेनुसकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात्।हलंतेएवतत्राशंकासमाधानौचित्येनतदसङ्गतिस्स
ष्टैव।ननुविरम्भांच्यंहश्रणादिषुटादिग्रहणनापादनादुपलक्षणतयात्वयापिनेयम्। अजिनुक्तिस्त्वापाद्यमानग्रहणकानांप्रा
प्त्यादितिनास्माकम्प्रतिकूलमित्याशंकते।नचहयणादीति।आ दीति।आदिनेण।एवञ्चरामष्टीकते।अठस्थितत्रौतत्रावे राम:
स्यात्तामितिभावःतदघटितेति।हलघटितेत्यर्थः।यद्वानेनोच्चारणार्थवर्णेनघटितास्सहितारदघटिताहादिशब्दास्तेषांप्रत्याहारेलब्ध
स्वबोधकेइत्यर्थः।णादेरपिहादिबोधकतयातत्वापत्त्यातत्रापितेषांग्रहणंस्यात् अजादीनांतुनत्वायंसमाधिःएतदर्थमेवरदघ

टितिं क्रम। अन्यथा प्रत्याहारे ऽप्येवं वदेत्। न च पुनः पुनरिति भाष्योक्तेः सच्चारितानां ध्येम। यथापूर्वं चं गृहीतानां नानुबन्धानामक्रि
ष्टस्यं स्वष्टत्रोप्पत्तिस्तथा ह्येवं त्याद्युपपत्तौ यावद्यकारोच्चारणं वैयर्थ्यात्। अत एव पुनः पुनरिति वीप्सितम्। ननु तदुच्चारणे नोच्चारण
र्थं वर्णरहितानां तान्तः प्रत्याहारे न ग्रहणमिति ज्ञापनेऽसमापिन प्रतिकूलमत आह। न हि दृष्टपेति। प्रयोगाभाव एव भाष्याद्दिनात्म
र्य न्वनूपलक्षणत्वे इति भावः। ननु राज्ञाहस्सस्विभ्य ष्ट च अत एव वित्यादि प्रयोगादुपलक्ष— मेएवक्तात्वंर्थ्ये भाष्यस्वात्तो बाध
काभावे पि साधकाभावान्नानुनासिकत्वमित्याशयेनोपसंहरति। तस्मादिति। वस्तुतस्तु ननु साजात्येन टस्य माधाद्रह्णं स्या
दित्याशंकते। न च हशेति। अनभिधानाच्चेति। चेनेन एवारुचेर्लोपवल्वन्त्वेहल्। न रसमुच्चयः पूर्वोक्तारुचेराह। तस्मादि
ति इत्यर्थः। यद्वा हशादिग्रहणे टादिग्रहणं कथं नेत्यस्य संग्रहाय कौस्तुभोक्तमेव व्याख्यानमुचितं वार्त्तिकस्य भाष्यस्यु
रत्य प्यजादिशब्देष्विन्यर्थकं सूत्रचतुष्टयोपादानमपि चतुर्दश सूत्र्या उपलक्षणम्। अस्तु हलत्तु च समाधिवैयर्थ्यं कुत
इति शंकायामत्तवापि दुःसमाधेयत्वेनोपलक्षणत्वे चतुर्णामेव ग्रहणं कृतमित्यादिमो प्रतिमाचोदयीः। अनुबन्धानाग्र्नह
णा स्यानिष्टत्वेनान्— मेवोचीचर इति शंकां निरा— साय भाष्यप्रत्याहारार्थ इति। एवञ्चानुनासिकत्वं प्रतिज्ञानतोऽनंश

स·म· काप्यभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोरव्याकत्वापत्तिस्तु नत्वापि दुः परिहर॥ हलप्रत्याहारसमकालमेव वलादिप्रत्याहारसिद्धेः
६ प्रतिबंधकाभावेन वलादिप्रत्याहारेषु यकारादिप्रवेशस्य दुर्वारत्वादित्याशयेन शंकते। न चेति। हशादीत्यादिना वलादि
नां ग्रहणमुपलक्षणं यादेः। उभयमपि द्रष्टव्यमिति। न पुनरित्यादिना। तृतीयहेतोर्व्यापकत्वं समर्थयतः कौस्तुभकृतोपीदमा
वश्यकमिति इत्याशयेन शंकितेदूषणांतरमाह। हकारादिषु पुनः पुनरित्यादिना। वकुंशकात्वादि तस्याग्रे लकारस्य
णादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्फल्यापत्तेरिति भावः। अप्रामाणिकमिति। अनडुहादिषु प्रयोगसमवायित्वमि
यानुनासिकत्वांगीकारेपि आवश्यकेन सोस्येत्यादिनिर्देशेन प्रत्याहारबोध्यत्ववारणेनेहत्वमानाभाव इति। अत एवा
इउसूत्रेऽग्रहणे विधेयविषये उच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यकमित्युक्तमिति भाव इति दिक्। स्यादुपतुल्यजातीय
ति। ननु तुल्यजातीयेत्यत्र किंत्वेन साजात्यं विवक्षितं अच्त्वहल्त्वाभ्यामिति तु नान्योन्याश्रयापत्तेः। साजात्ये सति तन्नि
नयोश्च सत्त्वेः साजात्यमिति चेच्छृणु। औकारस्तु अच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचि। अच्त्वाव्याप्येण त्वादिस्मादा रामः
यासंभववारणाय तदस्तु अकलादि आदायतद्वारणाय द्वितीयम्। हकारस्तु हल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन। ६

हलितिव। नदृश्यात्कृत्वादिमादायनदवृत्तियण् त्वादिमादायच तदुच्चारणायोग्यम्। अमुं हल्पदाभ्यां स्वरव्यञ्जनयोर्वि-
वक्षणात्वेत्याहुः। न विभक्तावित्यादाविति। आदिनोपदेशेऽजिन्यस्य सपूर्वस्य संग्रहः। हलन्त्यमित्यतद्वाक्यार्थजिज्ञासायां
उपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोः सार्थक्यसंपादके वाक्यार्थे निष्पन्ने पश्चाद्धल्पदार्थः क इति विशेषजिज्ञासायां आदिरन्त्येनेत्ये-
तद्वाक्यार्थोपस्थितिरिति भावः। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीहानुकूलं। अन्ये तु प्रथमं आदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थजिज्ञासा-
यां अननुपसंजातविरोधन्यायेन क्लृप्तिमत्तज्ज्ञानाभावेन क्लृप्तिमात्क्लृप्तिमेतस्याप्रवृत्त्या च हलिति सूत्रेऽन्त्यमितीत्यर्थ-
त्तो न विभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधाने आवृत्त्या अर्थान्तरस्य युक्तत्वादिमसत्त्वमाभाष्ये तु एकदेशयुक्तमेवेत्याहुः इदमस्तूत्रा हत्ना
विति। अन्यथा हकारादेः संज्ञा उत अकारादेरिति दुर्निश्चयं स्यादिति भावः। रूपभृतावविति। अम्बीकवणिक्न्यायेनेतदु-
क्तिः। ज्ञापकादिनान्यथाकारेण तु तु रूपस्तु अस्मात्याद्विज्ञापकेऽयमर्थोऽपि व्यावर्तितेत्याहुः। मनोव्यापारगौरवमिति। नन्व-
त्र किं गौरवं। योगविभागप्रयुक्तं तु न आवृत्तिं कुर्वता त्वया पि वाक्यार्थद्वयस्वीकारात्। नियमप्रयुक्तं तु हल्पदस्य क-
रणेन निर्मातव्यं। ज्ञापकं त्वावृत्तिसत्त्वे न विभक्तावित्यायाश्रयणीयमेवेति न तत्कृतमपि। तर्कितन्यासेऽन्योन्याश्रयश्च।

स॰भ॰ केवलेपि तांनिचेत्सत्यं। मध्यमो वर्ण इति। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विव संज्ञात्वावगतिः सामानाधिकरण्यात्। तथा च मध्यमो
७ वर्ण आदिरित्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः। रूपसिद्धिस्त्वाणन्तइत्यत्रैव आनिपररूपं कृत्वा मा ङोश्चेतिपररूपकरणेन बोध्या। अ
न एवाऽत्राह द्वैतेन तु नमानमिति। न चाहृत्वोपम्यानं तदेव मानं तत्रेति वाच्यं। शकापरभाष्यादि तत्तदभावानुमितेः। इ।
त्पूर्वमिति। यत्तत्र प्रकरणे द्विर्वचनेनैव निर्दिष्टव्यमिति या ठकस्तन्न। नपुंसकमनपुंसकेनेति एकवचनं। तस्याप्येक।
शेषस्यानायत्त्वात्। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे कैयटे एव। नन्वेवमपवादबोध्यात्पूर्वमुत्सर्गेणाक्यसल्लक्ष्यसंस्कारकत्वो
पपत्तौ उदासीनविषये इवापवादविषयेपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चाद्भवनं प्रति ब्रूयान्माभूक्याद्इति तेन किंकृतं स्यादि
त्यस्यानेन तमहत्त्वभाष्योक्तन्यायाबाधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन
पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्यासुपूत्ति द्रू
निष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवात आह। पूर्वं ह्यपवादेत्यादि। इति वाक्यस्यैवापवादशास्त्रस्येति। वा रामः
क्यस्यैवापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येवपाठइत्यन्ये। न्यायानंगीकारे पीति। ७ न्ये

ननु क्लुगादिस्थले तथा सुवं तत्रापि तस्य लोप इति विषये नैवं वक्तुं शक्या एवेति दोष एवं नाशंक्यो दंसुलभमिति। द्वि
गिति। द्विगर्थस्तु तुस्मभिन्ना हल इत इति प्रथमवाक्यार्थेन पादीनामित्वं न ततो विभक्तिपदार्थे निश्चये विभक्तिस्थं तुस्म
भिन्ना हल इति द्वितीयवाक्यार्थेन विभक्तिस्थतुस्मा नामित्वमिति। नन्वेवं च्वाइ हलाविति अपि आद्यसमाम्नाये।
का अचो हलश्च न मिथो न सवर्णा इति प्रथमवाक्यार्थे पि अणुदित्सूत्रबोधानंतरं अचस्तद्धीनाश्च हलां मिथो न सव
र्णा इति द्वितीयो वाक्यार्थः स्यादेव तथा चाकारप्रश्लेषो व्यर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेति चेन्न
न विभक्ताविति आदौ विभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्द्वितीयवाक्यार्थांगीकारेपि अन्यत्र तदंगीकारे मानाभावात्। स्पष्टा चेयं री
तिः प्रकृतसूत्रे भाष्ये यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येन तत्र तथांगीकारेपि अत्र तथाकल्पने मानाभावादित्यादिना। नन्वे
व हलं तमित्यस्य बोधकाले उपदेशो जिनि नाजू लाविति अनयोर्बोधाभावे नाणुदिदित्यस्य वाक्यार्थो ज्ञानेनेदितः सव
र्णग्राहकत्वाभावान्न विभक्ताविति अत्र तु शब्दस्य तवर्गबोधकत्वाभावेन तज्जन्यासंभवाद्विभक्तिस्थनकारस्येत्वापत्तिः
पकारस्येव दुर्वारा तु शब्दस्तु तिचोरिति वद्द्वारणार्थाकारेण न कारस्मात्रबोधक इत्येव स्यादिति चेन्न। परस्मिन्नित्यादि।

स. म.
८

निर्दिष्टेपि हल्ग्रहणे हल्पदस्य नकारभिन्नत्वपरत्वनिश्चयात्। एवं तर्हि वर्ग्यग्रहणं व्यर्थमिति चेदस्तु तथा। नाज्झलाविति सूत्र
प्रयत्नभेदप्रयोजकसावर्ण्याभावाद्यनुवादकत्वमिति मते तु शब्दस्योदित्त्वं तत्कार्यत्वमिति मतेन उदितः सवर्णग्राहकत्वस्य पू
र्वमपि संभवेनादोषाच्च। मतांतरेपि लोपादिनेव जातनिवृत्तिरंगीकाराच्च। न विभक्तौत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टेन कार इत्यस्या
पि वक्तुं शक्यत्वाच्च। आदिरंत्येन॥ उभयोपादाने तु एतदग्रे नंदोषो लोके इति पाठः। प्रतीतिलक्षणा वश्यकत्वे हेतुः। ल
क्षणस्यानपायित्वौ हेतुत्वबोधकः। सोंत्यइतीति। इ तेति किमिति। अस्य चतुर्दशसूत्रैकवाक्यतया तत्सूत्रांत्यस्य ग्रहणेन त
स्यैवेत्संज्ञकस्य स्यात्त्वादिति प्रश्नः। माभूदिति। न त्वेकवाक्यत्वेपि सूत्रांत्यस्यैव ग्रहणे मानाभावेन विवक्षितसमुदायांतत्वस्य
प्यत्र वपि सत्वम्। परस्मिन् सतीत्यादिलक्षणामपि विवक्षा निबंधने। अत एवैगादिप्रत्याहारसिद्धिः। अन्यथा तत्र सूत्रा
देरेव ग्रहणे ऽसिद्धिः स्पष्टैव। एतेन पूर्वस्य दीर्घोण इति ज्ञापकाद्येन प्रत्याहारस्तदवधिकानामेव ग्रहणे सिद्धे त्यपदं सामर्थ्या
नसूत्रांत्यग्रहणेन सिध्ये इति सुन्वजं। एवं हि अन्योन्याश्रयश्चानेनपरंलाघवमित्यपास्तं। एवं चेगाह्रस्वेन्यादिज्ञापकात्वयो रामः ८
बोधकस्तदवधिकानामेव पूर्वेषामाक्षेपसिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रादेरेव ग्रहणापत्त्याऽइगाद्यसिद्धिः स्यात्। ज्ञा

पक्कां। सूत्रावयवप्रत्याख्यानेबहूपप्रवापत्तेश्च। सूत्रेषु। वर्णसमाम्नायस्थेषु। तदभावादिति। लोपस्य सामर्थ्याद्भा
वि फलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः यत्तु शक्तिग्रहानुपूर्वमर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावान्नर्थवत्त्वाभावेन संज्ञा
प्राप्तिरेवेति। तन्न। यत्र सति प्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थत्वं भावितत्र संज्ञेति तदर्थात्। अन्यथा रामइत्यादावपि संति।
प्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थवत्त्वमित्याभा। अर्थवत्सूत्रादिस्थेनेति। शक्तिमाह। कप्रत्ययनिमित्तं सुवफलम्· इत्यादिषु
कादेरित्वेपि चतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितानन्तत्वाभावेन इदन्त्यसदृशेन तथावश्यकत्वप्रसंज्ञाविरहेपि तत्सूत्रे
रित्याह। अनेनेत्यस्येदंनेति। ननु नन्सूत्रेषु लोपाभावस्य सामर्थ्यात्कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसाम
र्थ्यान्तदभावः कल्पनामेवत्यन्त्यपदे लक्षणाश्रयणन्नहल्लि अकारग्रहणं वा आवश्यकत्वमेतेषां प्रत्याहारवाच्या।
तापिनेतिचेन्न। व्यक्तिपक्षे ऋलृक्सूत्रस्थसेगादिशब्दस्य स्वकस्य भेदात्तथार्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतया जाति।
पक्षेपि तथैवोचितत्वात्। न यासतिलोपश्च बलवत्तर इति भाष्यस्यासंगतिप्रसंगश्च तदेतदाह व्यक्तौ इति। नं विणादि
प्रत्याहारे जगादीनां ग्रहणं मा भूदिति कथमुक्तं ऋकारादीति वक्तव्यमत आह। अविष्विति नारपत्नीत्यलेन्यमसिद्धे

स.भ. ८ ताविति। अलोन्त्यान्तहलोननराः न तुरूपस्समानाधिकरणः नि नित्वान्त्यनैपितित्तनीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञयाः परि
त्रणेतिपञ्चमीसमासः। नानरीपेति। अन्यनिष्पादकफलनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। तेनेति। अध्याहारे
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेइत्संज्ञाभवनमित्यर्थेनतुनस्यात्। तत्रार्थवाधश्चात्तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्यात्तत्कालेइत्सं
ज्ञापादर्शवत्वात्। नाकृतावितिसूत्रभाष्य विरुद्धत्वाच्चात्तद्व्यवधानेनि। पर्याद्देशइदम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थो
पस्थितिरित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवंतस्यलोपेननचक्तन्यात्तदुपस्थितिर्वाच्येतितस्यैवार्थवत्तान्ततोविभक्त्यु
त्पत्तिरुचिता। अनुबन्धस्यतदवयवत्वाभ्यान आह। घुडित्यत्रेति। तत्र संज्ञायामपि लोपोनोच्चारणसामर्थ्यादित्यथ्यास्व
रूपप्रतिपत्तिरेवनस्यादितिभावः। वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकोऽनुशासनादेरन्नित्यचेत्यञ्जिपावुद्धतस्यैयाक
रणेशब्देचितइत्स्यान्तोदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपिइत्त्वेपिप्रत्याहारसिद्धिरूपफलमस्त्येवनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्यनतत्कार्यमितिसमाधानंवक्तुंशक्यंतथापिन्यायस्यमाहिम्नमाह। तत्त्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तत्वान्तुनञ्ज्ञल्लम रामः
पत्रसंज्ञातफलाभावेननतद्विषयकेत्संज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपन्नत्वात्। घुडादौतुतदनुबन्धसामर्थ्याद्वाक्यमुपपन्न ८

केनेइनितत्सामर्थ्यादुपस्थाप्येकार्य्यमितिबोध्यम्।नविभक्ताविन्यस्यानर्थक्यंपरिहरन्नुपसंजनिष्यमाणेनिमित्तायमु
लक्ष्कमर्थमाह।नविभक्तावित्याद्रीति।आदिनाप्रत्ययादिपरिग्रहः।यत्रतुसुउस्योरौड्सुपोर्नविभक्तित्वेस्यनंप्राप्तिस्त
त्रनत्वनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवविभक्त्यादिसञ्ज्ञाःपूर्वमित्सञ्ज्ञायाअप्रवृत्तौबीजाभावादितिबोध्यम्।अतएवेतिपद्दा
र्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः।अथानथानदानीमनणत्वादाशंकासमाधानयोरसंगतिस्स्पष्टैव।।प्रत्ययइ
त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह।अप्रत्ययइत्यनेनेति।अनंवयवाइति।उपस्थापकानवयवाइत्यर्थः।भकदांवित्तत्रेति।
तदुपस्थाप्येइत्यर्थः।।यथाहश्चम्यादौचकारादिः।सुडूडादौसंयोगान्तलोपेनाप्यहादडुत्तोकदाचिदिति।नदोषइति।
इत्वाभावरूपइत्यर्थः।सर्वादेशत्वाभावरूपश्चसः।एकान्तत्वइवानेकान्तत्वेपियन्निष्कृव्यवसितत्वमात्स्ययेसंज्ञाकार्य्ये
नात्रैवेन्यगीकारात्नचवैयर्थ्यमतआह।तस्यलोपेति।नकारेत्संज्ञकइति।नकारेत्संज्ञैवोध्यत्तदमित्वइत्यर्थः।एवमग्रेपि।
प्रकृतनस्सूत्रेति।व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशापदलाभावधिभूतोपदेशोजिनि —— इत्यर्थः।एवमग्रेपिप्रकृतमस्सूत्रेति।व्या
ख्यपत्वेनप्रक्रान्तोपदेशापदलाभावधिभूतोपदेशोजितिइत्यर्थइत्याहुः।अन्येत्वनुवर्त्तमानेशब्दस्थानचाभवतिपुनस्तोत्र

स॰भ॰ ८ त्वादिति। अलोन्त्याद्दहलोननन्तराः नतुरूपस्समानाधिकरणः निनिष्टान्यतौपितिष्ठतीत्यादावितिभावः। इत्संज्ञायाः परि
ज्ञाणेतिपञ्चमीसमासः। नानर्थकेपि। अन्यनिष्पादकफलनिष्पादकत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। तेनेति। अध्याहारे
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेइत्संज्ञाभवनमित्यर्थेतुनस्यात्। तत्रार्थवाधश्चानन्तकालात्पूर्वमनभिव्यक्तत्वात्। तत्कालेइत्सं
ज्ञायाः दुर्वचत्वात्। नाऽकलाविति। सकृन्मभाष्यविरुद्धेनाच्चान्तदव्यवधानेनेति। पच्योर्हेतोरिदम्· अनुवन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थो
पस्थितिरित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवंतस्यलोपे नतत्कृतत्वात्तदुपस्थितिर्वाच्येति नतस्यैवार्थवत्त्वान्नतोविभक्तु
त्पत्तिरुचिता। अनुवन्धस्यतदंशेवा त्वान्नआह। घुडित्यत्रेति· तत्रसंज्ञायामपिलोपोनोच्चारणसामर्थ्यादित्यस्याप्र
रूपप्रतिपत्तिर्वेनस्यादितिभावः। वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्धिकोऽनुदानादेरित्यचेत्यकि· पावुदन्तत्वेयाक।
रणशब्देचितइत्संत्योदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपिइत्वेपिप्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थकत्वाभावात्तदुपस्था
प्यनन्तकार्यमितिसमाधानंवक्तुंशक्यन्तथापिन्याय्यसमाधिमाह। नत्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तत्वान्तुनतत्वम्। रामः ८
पत्रसंज्ञातफलाभावेननद्विषयकेत्संज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपन्नत्वात्। घुडादौतुतदनुवन्धसामर्थ्याद्वाक्यमुपपन्न।

वेनेइति तत्सामर्थ्यादुपस्थाप्यैकार्थ्यमिति बोध्यम्। न विभक्ताविन्त्यस्यानर्थकत्वपरिहारं उपसंजनिष्यमाणे तिन्यायम्
लुकमर्थमाह। न विभक्तावित्यादीति। आदिनाप्रत्ययादिपरिग्रहः। यत्र तु सुउस्योरौट् सुपोर्न विभक्तौ त्वेस्पनंप्राप्तिस्त
त्र त्वनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसंज्ञाः पूर्वमित्संज्ञाया अकृतत्वे बीजाभावादिति बोध्यम्। अत एवेति। पदा
र्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथा तदानीमनतत्वादाशंकासमाधानयोरसंगतिस्स्पष्टैव।। प्रत्ययइ
त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह। अप्रत्यय इत्यनेनेति। अनंबयवा इति। उपस्थापकानवयवा इत्यर्थः भक्तं विन्तेत्रति।
नदुपस्थाप्ये इत्यर्थः।। यथा हृश्चन्या दीर्वकारादिः। सुहूडादौ संयोगान्तलोपेनापहारादुक्तौ कदाचिदिति। नदोषइति।
इत्याभावरूपइत्यर्थः। सर्वादेशत्वाभावरूपश्च सः। एकान्तत्वइत्वानेकान्तत्वेपि यन्निष्कृष्यवसितत्वमाल्लये संज्ञावत्कार्य्ये
नत्रैवत्यंगीकारान्नचवैयर्थ्यमत आह। तस्यलोपेनेति। नकारेत्संज्ञक इति। नकारेत्संज्ञैर्बोधस्तद्भिन्न इत्यर्थः। एवमग्रेपि।
प्रकृतनस्त्रेति। व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति —— इत्यर्थः। एवमग्रेपि। प्रकृतमस्त्रेति। व्या
ख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थ इत्याहुः। अन्ये त्वनुवर्त्तमानेशब्दस्यानर्थाभावतिपुनस्तोग्र

स·भ·
१०

हृणेनलस्यानिकत्वादित्यधर्मसम्बन्धत्यागवन्नोत्तरसंज्ञकत्वरूपधर्मसंबन्धस्यापित्यागात्स्यानुबन्धयोरेकप्राम
र्शः। तदुक्तं वार्त्तिककृता। नैवं वचनमसमर्थमिति। भाष्यकृतापि तथैव व्याख्यातम्॥ अत एव कैयटेनापि प्रसंगस्थानवत्त्वो
पमात्रपरामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासंबन्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थ इति वदता दिशब्द उपात्तः। संक्षेपे तनयो
र्विधा। नानन्तरमनुबन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलमुक्तेनाकवत् निष्ठतादावपि न दोषः। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवाप
स्थितिरिति नियमस्य विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषय एव सौकारेणास्तुतनिष्ठासंज्ञासम्बन्धस्यास्तुतेन संज्ञासम्ब
न्धादृताङ्‌न्नात्मत्वे न चानुबंधविशिष्टस्यैव संज्ञाविधानादतएव सुब्विभक्त्यादिसंज्ञासूत्रान्वगेनानामैवेति प्रागुक्तम्॥
संज्ञाविषये सर्वत्रैवमेवेति न दोषलेशशंकापि स्यादेवदोषेति। न्यायोऽपि विषमः। अनुत्पन्नस्य सतः आदेशविधानानुपपत्त्या
वाक्यभेदे सति प्रथमवाक्येनोत्पन्नस्य सतः प्राप्तत्वाद्द्वितीयवाक्यविहितादेशानपत्तेरुक्तमिति पूर्वपक्षिणो। तस्य वाक्य
भेदेऽप्येकभावे सतासन्निविधायोपदेशोपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य चसिद्धान्तिनानानुत्पन्नेसति प्रकृत्यामवितव्यम्। यद्वा चोत्प
न्नस्य न तदा कृतसामर्थ्योपत्वमीति प्रकृतत्रिनेभविष्यतीत्युक्तम्। तथा च तत्र वाक्यभेदसत्वाद्विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविष

रामः
१०

यत्संज्ञयादेशः प्रतीयते तदभावेऽपि स्थाननिष्ठासंज्ञासंबंधमनङ्गमित्संज्ञाप्रतीयते नेत्यभ्याख्यासैकदेशपुक्तत्वाच्च ननु कार्य्यकालेन।
कवाक्यतया विधानाद्विधेयतेनोपदेश एवमेकवाक्यत्वेनोपनिवाच्यम् यथोद्देशेन तदभावादिति पंक्षद्वयेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वेन वि
धेयत्वाभावाच्च। निपातनादित्वकल्पनेनादृशवचनकल्पनाद्गुरु। अमनिकगतिच। यणवतुपित्वालाभादित्याहुः॥ भगवता ह्
नमिति। एवञ्च भावे घञा न पार्थोक्तिरयुक्तेति भावः। ननु वा उदित्त्वाश्रयणमेव तत्र दोषस्तत्तिनदेकत्वं स्तुनिरेवातआह्
किञ्च। भावेति। करणसाधनानुवृत्तौ तु विहितस्यापि शासनकरणत्वेनान्वयात्तस्मादपीति भावः। विहितेनेति एवञ्चउपस्थाप
कस्योपदेशे विद्यमानत्वेऽपि प्रक्रियावाक्यसमवायित्वाभावादिति भावः। ननूपस्थापकेऽवसंज्ञालोपयोः शब्दत्वानि
रनुबन्धकस्यैव प्रयोगसमवायित्वमिति न दोषोऽत आह। परस्येति। एतेन विहितेपरस्यासत्वेन कादेरन्तत्वाद्गुत्तु साध्ये विन्नत्य
दुत्त्वापास्तम्। सामर्थ्येनेति। आदिरपि व्यपदेशिवत्वादन्त्वमेवेतिननुदव्यावृत्तये। इदमेवाभिप्रेत्यसंवें पिहन्ततत्वं समुदाय
स्य त्वन्त इत्युक्तं भाष्ये॥ ननु श्वनित्यादिप्रातिपदिकव्यावृत्त्या नानुवृत्तिवैयर्थ्यमत आह। अतएवेति। अनुवृत्त्यानेनि। एवं स
त्येतत्स्वभावघञन्तत्वेऽप्याद्योच्चारणो विद्यमानमन्त्यमित्यपपर्थे उच्चारणस्यान्त्यमितिप्रत्यासत्तेः। अथेनुमशोकान्त्यपर्कि

स.भ. स्थितेः समुदायान्त्यस्यापि प्राप्नोतीत्यनुजिघृक्षत एवं तत् । शास्त्रं परत्वेनुपपन्नास्तत्याशास्त्रान्त्यस्यैव स्यादित्यनुपपत्तिर्निर्दिष्टानुबन्ध
११ द्विनेति । शास्त्रकृतानेन तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः । यच्चादौ षान्तस्यैव तत्त्वं न चान्तस्य । नान्त्यस्य तत्रैव सत्त्वात् । नापि पूर्णा ।
य हेवीजनुष मुप्रत्यय उकारः । ननु अस्थितपक्षे प्रयोजनदानृभाष्यं तद्वैव प्रतिकूलम् । अनुक्तार्थत्वविहितत्वेवक्षोदं
त्वानकर्त्तव्यमित्येव ब्रूयादिति ममतृत्तरार्थमावश्यकत्वालाघवाभावेन क्षोदानवृत इति साधकमेवातोननुष्टतो साध
कान्तरमाह । एवं स्थेमादिनानुस्थानमेवस्यादित्यन्तेन । फलाभावेति । अत्र यथा फलाभावस्तथा विवरणे तोवसेयः । अव
सेयं नेचास्माभिः कालेन । स्थेयग्रहणेति । गणादावपठितेत्यर्थः । उपदेशशब्द इति बहुव्रीहिरयम् । उपदेशः कर्त्तव्य इति श
ब्द इत्यर्थः । नन्वेवमिति । तस्य भावसाधनत्वार्थकत्वाभावे इत्यर्थः । अन्यथा चरमेणपीन स्वभावपतिः इत्युच्यमाने इति
इत्यनुवर्त्ते विधीयमाने इत्यर्थः । तत्र । सूत्रद्वये । आदावित्यादिनावहोलोपेति । यत्रेति पूर्वेण समानाधिकरणम् । न ।
त्र खलु । स्थानिनि । हेतुमाहोपेति । एवं च षष्ठी प्रकृतेः प्रागेव परत्वात् रङ्गत्वेनोपदेशो नरकोपसूत्र एवं संज्ञो चाभितस्य रमाः ११
कार्य्यनुप्रयोग एवेति । निरनुबन्धकस्यैव प्रत्ययत्वेन विधानात् तस्य शब्द एव तत्र कार्य्यभागिति तदादेशांस्य कृतसानुबन्धक

नेति भावः। लक्ष्येति। स्थानिवच्च स्या निलिवक्ष्यमाणेत्यादिलक्ष्यसिद्धिरित्यर्थः॥ एकारवं इति। उपदेशेऽन्त इत्यादौं क्विति पा
ठः। ञ्ञा ट्वेव इत्यपपाठः। तस्य तत्र कर्मञ्जुमतन्नवादिति। यणापत्तिरिति। शाकल्येन निर्दिष्टे पपत्तिस्तु न भवात्। नन्वेवं य
स्येति लोपापत्तिर्वा स्येति चेन्न। परत्वप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यां केपाइति ह्रस्वेन वाधात्। अनन्तरसूर्पिन संकुद्दतीति भ
व्यायात्॥ इस्त्वनासाद्यव्यात्केमिप्रेत्य। णासप्राब्द इत्येतं स्माणएलित्तुनशंका कलंकस्ये प्राप्तिं सूर्याकृत्स्नेनेनाहान्नुप
मिति॥ अतएवाहेति भाव इति। वस्तुतः कोसौ प्रत्याहारो यत्रेतानग्रहणमित्यवतरणं बोध्यम्॥ एकहीति। एकोऽच्
ल्श्वमा आयस्य तस्य भावस्तत्त्वमिति वा पूर्वपदप्रिय इति वदनेकपदो बहुव्रीहिः। एवमुत्तरत्रापि। एतेनैकादिदृश्
न्तानान्तद्वैकशेषयोरनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वेनेदमसङ्गतमित्यपास्तम्॥ व्याख्यानेनेति। अत्रादैन ह्रुतदीर्घौ अन्येन
दीर्घः ओमभ्यादान इत्यारम्भात्। अचूहलो प्रतिषेध इति षट्स्वसंज्ञा दीर्घप्लुतयोरपि प्राप्नोतीति भाव्य उक्तान्तर्भूत्या
शंकते॥ नन्विति। अन्यथोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् सूत्रणाच मिथस्समभिव्याहाराद्यप्यजानिर्दिष्टपास्त्येनां
शंकैवनोदेति॥ उञ्जिति। समाहारद्वन्द्वः। भिन्ने च पदे। असन्धिस्तु शाकल्येनासन्देहार्थः। दीर्घपाठस्तु इत्यर्थेकमित्य

स·भ· शेषादि निपातः। अदसो सेरित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या निर्देशोपपत्तिः। असंधिः संहिताविवक्षया। आकलं ह्रस्वेनेदानीं दीर्घ।
१२ स्यापि विधानाद्। इदानीं ह्रस्वग्रहणं नाम किञ्चि — न्नु भाष्य एव स्पष्टम्॥ तुगापत्तिरिति। न चैतदभावे नित्यत्वाद्वि
धिर्दुर्वारः। सत्कृत्वा तत्त्यात्त्याभिप्रायकतया भाष्यप्रयोजनकैयटोक्तन्नु दूषितमन्यत्रेति वाच्यम्। प्राप्तविभाषा।
या निषेधरूपतया निषेधानां बलीयस्त्वान्नित्यविधेरपि निषिद्धत्वात्। न चानन्तरस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य नन्नि
षेध इति वाच्यम्। योगविभागोमास्तु छे च तत्रैव दीर्घादित्यस्यापकर्षोस्तु उभयत्र विभाषेयमिति भगवतोभिप्राया।
त्॥ कैयटमतेदूषणान्तरं दर्शयितुमाह॥ अन्तरङ्गेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये उच्चैरुतेयान्नत्वेपि सत्वाभावादाह हल्स्व।
रेति। तेषामात्वे हि स्वरविधायकैर्हलां स्थाने हलो विधीयेरन्निति दोषो वाच्यः। स एव नु स्यामिन्द्रेभावात्। अचोपि।
न। अन। न्तरतमत्वात्। यद्यपि तेषां तत्वे यत्नो नाव इति ज्ञापकत्वसम्भवतितथापीयं बाच निकत्वांशश्चकीति भावः। प
विरोधादिति। तथा च पूर्वत्र धर्म्मिपरयोरपि इह लक्षणया धर्मपरतेति भावः। इतरेतरद्वन्द्वेपि वर्त्तिपदार्थयोः प्रका रामः
रत्वे तद्धर्मयोरपि प्रकारत्वेनेति तत्सम्बन्धभावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वे इत्यस्योपपत्तिः। अर्द्धं ह्रस्वस्यार्द्धमात्रा। १२

ं। रूढ इति भाष्यतो विशिष्टरूढेरवला भादाह। ह्रस्वपदस्येति। मूले बहुव्रीहिरिति भावः॥ स्वशास्त्रेति। रूढ्यंतदूनि स्यो
र्थे स्वशास्त्रसंकेतितो मात्राकालिकाजहत्स्वार्थाय स्मिन्मात्राकालिकाजहत्स्वार्थे तेनावोधकत्वस्याबोधकमितिया
वता कर्मणो हेतुत्वविवक्षया तत्नीयेनम्॥ केचित्तु ताद्दृशभाष्यानुपालम्भात्प्रमाणमेव ह्रस्वस्याविति ह्रस्वं तेष्वां
मूलेन तत्पुरुषेपि न वाधकमस्ति वस्तुतस्तस्य प्रमेयपरत्वेपि जातुरघमिलितक्र्मात्रचित्तस्य तु किं दीर्घेष्वीतादिसंग्रहे भाष्य
ष्यप्रयोजने च कैयटादीनां रूढिस्वीकारोनुचितेत्याहुः॥ इति समास इति। इदं वृत्तिकाराद्यनुरोधेन। भाष्ये तु कर्णे तु
द्रकुक्कुटाण्डवद्द्वीहिश्च समासस्स्पष्टमुक्तम्। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्लघुरिति निप्रायो मूलस्येत्याहुः॥ उदात्तस्वरितयो
रिति॥ यद्यप्यस्याप्युदात्तत्वग्रामादित्वात्स्वरितेपि एव स्वोदात्तानुदात्तेतिस्वरितेतत्स्थानिकत्वाद्यण उदात्तस्यस्वरितयोरि
त्यकारस्य स्वरितत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानवत्वेनोदात्तेतिस्वरितत्वेपि वा तस्यासिद्धत्वेन शेषनिघातोप्रकृत्या
स्वरितो वेत्यस्याप्राप्त्या पूर्वस्वरितासिद्धिरित्रपक्षे तथाप्युक्तादिप्वादनोदात्तत्वमेव हि शब्दस्य तथा च पपयुदात्त
स्थानिकत्वात्तस्य स्वरितत्वे स्वरितो वेति प्रवृत्त्येष्टसिद्धिः॥ ह्रस्वत्वादीनामिति। स समानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये

स·म· नर्थः। कत्वादीनां दीर्घत्वादिसमानाधिकरणोपादानत्वाद्यपेक्ष्येत्यर्थः। अत एवाष्टादशधा भिन्नामवर्णस्य प्रतिपत्तिं
१३ वक्ष्यामीति पस्पशाख्यानिमभाष्यं संगच्छते। अकारो घोष इति। स एवेत्यर्थः। तत्सत्त्वेनेदघटितमपि प्रयुञ्जीत। यथा
श्रुतत्वेन सङ्कोचे किञ्च प्लुतिलृत्वे तस्य प्रत्याख्यानमपि तदभाव एव संगच्छते। अन्यथा लृकारवदीर्घस्य स्पष्टमपेक्ष्यल
कारवत्तेविवृतस्यान्तरतमत्वात्स एव स्यादिति तत्सङ्गतिः स्पष्टैव। तुल्यास्येति। तुल्याविति। अत एव प्रत्येकसाम्यमास्य
यत्नसंज्ञा। अकः सवर्ण इत्यादौ सवर्णग्रहणाच्च। ननु वर्णोपयोगित्वेन हेतुना ताल्वादिव्यापृतावपि प्रयत्नस्यत्वेनाभ्या
वर्तनादैक्यसङ्कुतमत आह। पृथगुपेति। शब्दानित्यत्वेति नयेऽस्यैव सम्भवादाह। जनकेति। अन्ये तु। ननु यत्नप्रयत्न
शब्दयोरैक्यमाश्रित्य रूढत्वात्पर्यायत्वेन लाघवाद्यत्नेति वा च्वेः प्रोपादानमधिकसंग्रहार्थमिति तस्य सूत्रकृन्मशक्यत्वेन
रूढियोगेति न्यायेन यत्नसामान्यग्रहणमेव स्यादत आह। जनकेतीति। तथा च प्रयत्ने जनकत्वग्रहे यत्नसामान्य रामः
स्य जन्यप्राग्वृत्तिस्वरूपजनकत्वं वा धात्वर्थोपयोगार्थे एव श्रीयते भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमिति तथैव आहुः॥ निर्दिश्यतेति। इ १३
ह ज्ञानविवृतत्वव्याख्यानां संज्ञानुपयुक्तत्वमिति सूत्रे त्वोक्तमस्य प्रयत्ना इति भाष्यरीत्याप्याह। अत एवैत्यौ इति।

एकारैकारयोरपि थैरित्यर्थः। करणादीनामेवेति। वायुसंयोगादीनामेव तु नेतु न तद्गतानां सापाद्य इत्यादिनिर्दिष्टानां
अन्ये तु प्रयत्नसमभिव्याहारादासम्भवमपि करणमेव। न त्वन्त्यं करणादेरेव न संयोगस्य व्यापारत्वं रूपकरणत्वाम
वात्। करणादेस्तु संयोग एवेत्याहुः॥ एतेन संयोगस्युदासाय ज्ञापकान्तरस्य तवाप्यावश्यकत्वेनादृष्टत्वैव तेनेनत
न्तानां यावतामास्यमवानाग्रहणबोधनेनेष्टसिद्धौ पर्यन्तग्रहणं व्यर्थमेवेत्यपास्तम्॥ तत्रैव दोषादिति। केचित्तु सश
ब्देनास्यभवत्वमाप्यजातिविशेषवद्यावत्तौल्यं विवक्षितमिति साहचर्याद्यत्नशब्देनापि यत्नत्वव्याप्यजातिविशेषवां
द्यावत्तौल्यविवक्षणे वा दोषाभावे यत्नोपादानमित्याहुः। न त्वनेनापूर्वकादीनां कंठस्थानत्वेन तुल्यस्थानत्वात्सवर्णप्रसक्तिः।
यद्दे कुशब्दस्य तद्ग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेण बोधनीयमिति कथमत्र वा को कुशब्देन पञ्चानामुपस्थितिस्तत्राह। तदिति
साहचर्यात्। उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुतन्तु न युक्तमिति स्पष्टमेवाध्यायेन। उच्चार्यत इति। अनएंवानासि
कायास्थानत्वादेव। संयोगाधारेति। वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नता दृशसंयोगाधारता पालत्वादावेव सत्वान्न
संयोगस्योभयनिष्ठत्वेपि वर्णजनकपायोस्थानत्वव्यवहारातिप्रसङ्गः॥ रूपसादृश्येनेति। एतदर्थमेव पूर्वं बोध्यलक्ष्य

स॰ भ॰ णो मध्यमविशेषणद्वयम्॰ अन्यथा स्वरूपभेदाद्याद्यस्य वाच्यत्वापत्त्या तस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वैकल्यस्य स्पष्टमेव। अत एव
१७ ङादीनां स्थानत्वादेव। अन्यथा स्थानिनीत्यस्यासङ्गतिस्स्पष्टैव। वाह्यप्रयत्नात्तेति। अन्यथाऽऽस्यग्रहणस्यावर्ण्या
नां सावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनप्रक्रमेण तत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः। आस्यग्रहणबोधनेति। नासिकया आस्यपदेनग्र
हे तु तत्र तत्प्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्तकत्वोक्तिरसङ्ग॰ नास्यान्तत्रत्यप्रयत्नाग्रहस्तु अधिगुण इत्युक्तगुणानामभे
दकत्वेनिवक्ष्यमाणरीत्या बोध्यः। इदं च नासिकास्यान्तर्गतेतिमते मणिमन्त्रादिन्यायेन वह्निदाहे प्रतिबन्धकत्वं
भाष्ये स्पष्टोक्तम्। वस्तुतस्तु नद्धास्यैवेति निरूपितं विस्तरादुद्योते तत एव बोध्यम्। नादा ह्यावेदतामिति। बहुवचनेनास्यै
व भाष्यसम्मतत्वं ध्वनयति। भिन्नस्थानेति। प्रयत्नात्पृथक्त्वा — स्यपदेन कथनेनेत्यर्थः। एतेन भिन्नस्थानक
थनस्यान्तरतमपरिक्षेपयोगित्वादनुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्च वैकल्यादिदोषज्ञानोपयोगित्वाच्चेदमसदित्यपा ग्रमः
स्तम्। ऐचस्सवर्णसंज्ञेति। एच इति त्वपपाठः। हसे हसन इत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञामात्रम्। यत्तु परिनिष्ठितइत्यादि। १७
क्षेपं कृत्वा हसे इत्यादौ प्रक्रियायां तस्यत्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः तत एवादर्शनादित्युक्तत्वेनासत्त्वादिति तन्न सम्यक् ह

सिद्धमनइत्यादीनामपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेनभुङ्क्तेऽपीतिन्यायावतारोऽनर्थकस्तल्लकारस्यापि तन्मूलादावे
वसम्भवेनष्ठुतेनुत्तरग्रन्थासामञ्जस्याच्च। अत्रपाठेसर्वस्येत्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्राया। लृकारस्यवृत्तिः ह्रैमे दीर्घ
श्रुतयोः ऋकारलृकारयोःसंग्रहः। एवञ्चेदंस्थानेनान्तरतमसूत्रेउद्योते। सेयंसिद्धस्यगतिरेवश्रेयसुलुभिप्रदर्शनेव्या। तन्त्रनु
ग्रथकृद्दृ। अनुवादेति। एवञ्चात्रनन्त्रवृत्तावप्यनुभवेनस्थानैकमादायसमकालयोरपिसन्नास्यादेवेतिविवेक।
स्यादप्रवृत्तिः। अपूर्ववोधकत्वेनत्वस्यसंकोचेनतत्प्रतिहतिरेवफलंस्यादितिभावः। एतेनवृद्धिर्यस्येत्यत्रकुहेमादि
नुवादेऽपिनत्वप्रवृत्त्यङ्गीकारात्चिन्त्यमित्यपास्तम्। तेभ्योऽपिविहितत्वेडाविन्यादिवाकरान्तरेणएवचोविहितत्वात्तु।
तेरन्याचामीषद्विवृतत्वसमानाधिकरणेषत्स्पृष्टत्वमस्यप्रसक्तस्यनिषेधमुखेनापूर्ववाक्यविहितविवृत
त्ववोधएवंतात्पर्यादाह। तत्रविवृतत्वेति। अपूर्ववोधनेऽहिस्वराणांविवृतमित्यनेनपौनरुक्त्यंस्यादित्याहुः। प
णस्त्वीति। वाक्येस्पष्टइत्यस्यसंवन्धात्तेषामीषद्विवृतत्वंशांदस्पर्शोपेक्षयेषत्स्पृष्टत्वमार्थंसमाजंपस्तेनात्स
र्वमाह। इत्यनेनेत्यादिना। शलामीषदिति। ईषत्त्वमजपक्षया। अत्रेति। तेषांभेदेनकथनेसतीत्यर्थः। एवञ्चस

स.भ. कार्यस्य हेतुत्वं फलितम्। अअ। प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नाय स्थाकारेणाग्रहादन्त्राभावान्न दीर्घे अ इ एवं गुणो
१५ पिनेति भावः। समासस्तु दीर्घयोश्चानयोरभाव इति। प्रयत्नभेदस्यादीर्घयोरभाव इति वा। प्रयोजनं च षष्ठ्यर्थे [illegible] सि
द्धान्तभूतजातिनिर्देशो संवृतावर्णस्यान्ते संहिताः विवक्षाया गुणो नेति। दीर्घत्वगहृयविरहात्। एकसूत्रे संहि
तानि यमेनू हेस्पलु गिवसुपासुपिनिउ सस्त्रुवनस्मरनत्वयनलोपाः न दसिद्धत्वान्न गुणादि। उमन्तुना नेति विवृतनि
र्देशादिति वाध्यम्॥ पूर्वत्राघत्वेत्यादि। अयम्भावः। गोदुहमादिति स्थिते पदान्ते घत्वस्य जश्त्वापवादत्वात् ततः प्राक्।
घत्वम्। औपदेशिकभष्भावेनासुदादौ युगपत्प्रवृत्त्यानन्तरं जश्त्वमपवादस्य चरितार्थत्वात्। भष्भावानन्तरं पूर्वमि [illegible]
नामिति न्यायेन धातूपसर्गयोः कार्यस्यैव पूर्वान्तनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम्। अनुनासिकात्वपरा।
निमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वान्सिद्धान्ते तु जश्त्वासिद्धत्वात् घत्वे जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वान्नमपूभावेनुनासिकस्य
सिद्धत्वात् जश्त्वे नुनासिक इति प्रक्रिया। घादेरसिद्धत्वस्य प्राप्तिरेवेति। घत्वे कृते न इतिः। [illegible] ज रामः
श्त्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेप्यनुनासिकस्य परत्वेपि वत्वस्य ककुद्मानन्तं [illegible] १५

योऽप्यचारितार्थ्येन वेदनुनासिकाभावपक्षे च तेनापवादत्वाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वादनुनासिकतोपरनिमित्तैकत्वेना
न रुत्वाच्चोभाभ्यां पूर्वं वत्वप्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादित्यन्ये। उक्ताशयानभिज्ञस्तुल्यबलत्वं जाना
नः शङ्कते। नचेति। वत्वचारितार्थ्यं तु क्रमेव। पक्षानुरूपेति न्यायेन समाधत्ते। विप्रतीति। अन्यत्रार्थकालप्रसक्तिप्रयुक्तं
विप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौ विप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशकपूर्वत्रैत्यनेन विप्रतिषेधसूत्रस्य बाधं तु नासिद्धत्वनिरू
पकपूर्वस्यासिद्धिसम्पादनद्वारा विप्रतिषेधसूत्रस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहापत्तिरिति भावः
॥ एतेनाधिकारत्वे यथोद्देशत्वे विधित्वे सपादीत्रिपाद्यां विप्रतिषेधाभावानुवादेन वार्त्तिकं सामंजस्येनेदम
संगतमित्यपास्तम्। अत एव। तस्य यथोद्देशत्वादेव। वत्वमेवेति। वत्वभष्भावानापत्तिभयापादनेन त्वकृचित्वयापि
नेयं स्यादिति भावः। दितमिति। अनन्त्यापक्षद्वयसाधारण्येन तदनापत्तिरेवापादिता स्यात्। पत्र्यानुवृत्तिरिति।
एवं वाधिकारत्वे त्रिपाद्यामपीत्यादिफलितमिति भावः। एकदेशे वाक्यार्थबोधे फलाभावेऽपि पदार्थोपस्थितौ प्रति
बंधकाभावे न नत्वस्य वा दाहासपादेति। आदिभिरिति। आदिपदे वड्वचनोपपत्तिस्तु नमुदे शोरूत्यस्य न लो

स॰म॰ यमिति नियमस्यापस्य च निषेधसत्त्वान्निर्वाह्यो। परत्वादिति। प्राग्दानरूपादयोभयोरप्यनित्यत्वात्। अन्तरङ्गत्वं यावन्नि-
१६ मित्तकत्वम्। परनिमित्तकत्वेनोभयोरप्यनरङ्गत्वात्। अन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्ग इति सत्त्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात्। तस्मा-
त्वेनैव व्यवस्थेति भावः। ननु शास्त्रासिद्धत्वेऽप्यनित्यत्वे न तत्व्यापारप्रवृत्तिरवश्यं वाच्या। अन्यथापि पपटीरिति संप्रत्युक्ते।
प्रवृत्तिकत्वेन मत्वे शास्त्रेऽसिद्धत्वेऽप्युक्तन्यायेन सकारबुद्धेरभावादुत्वं न स्यादिति कार्यासिद्धत्वेऽपि न दोष इत्यत
आह। शास्त्रेति। न निवृत्तीति। स्थानिनिवृत्तीत्यर्थः। एवं च सकारनिवृत्तिबुद्धेरभावेन तत्स्थानत्वात्प्रसादेवेति न दोषः।
न वनु प्रवृत्त्यनन्तरमसिद्धत्वान्निवृत्तिबुद्धेः सत्त्वेन न स्यादिति भावः। पूर्वत्रेति। अत्र न्यासे निषेधाभाववलीयस्त्वे-
न प्रकल्प्येतिन्यायेन चानरङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति बोध्यम्। नन्वेवं तदकरणाल्लाघवमेवेति तत्रोपपत्तिरेवात
आह। राजन्यामिति। दिगिति। तेन किमुक्तमित्यादावनुस्वारादौ कर्तव्ये वत्वादेर्निषेधस्त्वस्य संग्रहः। वाक्य-
भेदेति। नन्वस्तु पदैकवाक्यतावतापि न मुन इति सूत्रेऽधिकारसिद्धपदसंबंधमुत्रत्र सिद्धत्वे त्वन्वयानुपपत्त्या रामः
निष्ठांसिद्धत्वस्यैवानेन निषेधः। न मुभावस्येति चेन्न। पदैकवाक्यतापक्षेऽदसोऽसेरित्यत्रापस्थिताव सिद्धस्य स्या- १६

मुंभावेनान्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभावस्य विधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौ सन्नियोगशिष्टमुभावस्यापि निवृत्त्या
पत्तेः। वाक्यैकवाक्यतापन्नस्य सिद्धत्वं शास्त्रस्यैवेति न मुत्वस्य न सन्नियोगशिष्टत्वम्। वाचैवं नाभावैकत्रासिद्धत्वे
निवृत्त्यामुत्वस्यापि निवृत्तौ कृतेनाभावे सिद्धत्वनिवृत्तिबोधकस्य निष्फलत्वापत्त्या सन्नियोगेति प्रत्ययबाध इति वा
च्यम्। गौरवात्कार्यासिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः। कार्य्यस्य शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वमिति पक्षेनमुत्वलोपश्च लघुः।
ष्ट्या द्व्यक्षरस्वरस्यापि भाष्यागृहीतत्वान्नाश्रितस्य इति वाच्यम्। बाह्यप्रयत्नादुतीति। एषां बाह्यत्वं विवारादिकं स्वा
पयादयति। शाकलेति। अधस्तादित्यनेनास्य बाह्यत्वं स्फुटम्। अघोषेत्यत्र नञोल्पार्थत्वात्सहः। अस्य चाघोषेति।
अर्थानां वक्तुमिच्छया असम्भवादाह। नहोषेति। नन्वेवं ह्रस्वादिजनक एकः स्पर्शादिजनकोऽन्यो घातक एक इति एके
कस्य वर्णस्य प्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयं वा जनकमित्यायातम्। तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धम्। तत्र हि स्थानादिनवर्णमात्रावधि
प्रयत्नस्थितिः ततस्तत्प्रयत्नमुपसंहृत्य द्वितीययत्नारम्भ इति प्रथमवर्णनाशकाले द्वितीयवर्णोत्पादकं यत्नोत्प
त्तिकाले च वर्णविरामसत्वात्प्रतिवर्णविरामसंज्ञाप्राप्तौ त्याशंकितम्। तस्य चायम्भावः। नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनाने

स·भ कयत्नो त्पत्तिर्युगपद्व्याघिनेत्येवस्यैकस्यैव प्रयत्नस्याभ्यान्तरह्रस्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमेवायाद्रमिति नेदं
१० नत्सकलमनसिति धायाशंकते। यद्यपीति। ——— अयोगवाहनिरासायाह। प्रयत्नेति। अनएव विसर्गादेः पृथक्कु
ग्रहणम्। अनएवानुस्वारस्याभ्यासादयेन। अनुप्रदानं बाह्येोपि उच्चाने नुष्वासे नुप्रदीयतेपीत्यर्थः इत्युक्तमास्तुं सानन्
तुल्यादिसूत्रस्य भाष्यमेव। यद्यपीति। स्वर्शादिष्वघोषा यन्यतमेति पाठः एवं ह शादिष्वपि केचमल्पप्राणादिषु घोषाघोषान्य
तरेतिपाठेवपादिष्विन्यन्नादिनाह स्थानादिपरिग्रहः। शास्त्रानुरोधेनेनतथा इत्यप्रयोगापियथासंभवं सोऽपि नयथासंस्थन
वर्गेष्वेवप्रमानास्थितिरित्यर्थः भ्रमवारणाय पञ्चौन्नि त्यासन्नम्प्रपनयेचाह। विघेति। नन्वेवमपि प्रयोगे युगपदनुवर्णा
स्थित्यभावेनलक्ष्यविरोध एवान आह। निर्देति। अन्यनमादिति। एतेन परशब्दप्रयोगेच तुर्यद्रति पंचम्युविते त्यपान
म्। निर्देशासंमतिरिति। यद्यपि यावन्स्थानसाम्यमिवयावंप्रयत्नसाम्यविवक्षामन्तरेणापि निर्देशसङ्गतिस्तथापि याव
त्प्रयत्नसाम्यस्यानंगीकारेवकारस्योष्ठ्यतादिदानीं विवृतस्थापनावनेकसावर्ण्येसदुर्वारत्वंय नदर्थं निर्देशाविद्यमानं स्यादा
भ्यन्तरसाम्यविवक्षणंसगलेपानात॥ ऋलृवर्णयोः॥ एतदर्थमेवा एतद्वार्थमेव। अष्टकत्वमिति· नदष्टसंख्या रमेः
१७

नापदार्थोपस्थितिप्रभावेन बोधाजनकत्वेनाकरणीयत्वमित्यर्थः। नचानुपदेशमात्रेण सन्ध्याकार्यामकारादीनामविस्प
त्वेऽपि वाच्यम्। अक्षरसमाम्नाये जातिनिर्देशसत्त्वेनाचामिह जातेरकारादिषु सत्त्वात् लकारे ... भेदाद् इति
दन्ति॥ सर्प्यन्तेनाद्यवीति। आदिनां कुकुठादिपरिग्रहः। द्विमात्रेणेति। मात्रादिरयं सत्र कुञ्चदीर्घसंज्ञा गुरुसंज्ञा तु ना
दिरूपः। सर्वत्रेणादौ चानवीनिद्धि स्वरूपः। नस्य चद्विर्व्यञ्जनाप्रयत्नस्य कृतलस्याभिप्रायम्। हलोऽनन्तरा इति सूत्रोपन्न
सत्त्वादिपदग्रहणात् कुटाद्यनुरोधादिति वाच्यम्॥ एतेन परसवर्णे साक्षिद्धत्वादनन्तांहलमात्रस्य संयोगसंज्ञा इति सूत्रस्था
नीदम् संगतमित्यपास्तम्। इत्यपि वदन्ति। वस्तुतः अनुपदिष्टत्वादित्यस्य शिष्टैरिति शेषः। ननु महेश्वरेणोपदिष्टत्वमस्त्येव योग
वाह्यानामदृसुणत्वमिति भ्रान्तिकृतेत्यादेः कर्तुमशक्यत्वस्य बोधनाय उपदिष्टवर्णानां पिदुर्वारत्वात्। इति सम्प्रदायार्थः। उपदेशत्व
रोपदेशपदं च येत्यादिकं चोपलक्षणं ताविना जसेननोपपाद्येन। किञ्च। अकारादिसवर्णस्य जातिनिर्देशेनो॥
पपादने मात्रिकव्यञ्जनादेरसत्त्वमुपपादयितुमशक्यत्वमिति चिन्त्यमेवेदमित्याहुः॥ नदपरे नक्षमं नेमान्तेऽनुदेश
स्त्रीनिर्दिष्टजात्याक्रान्तस्य सर्वनिवर्तकत्वे मात्रिकार्धमात्रिकव्यञ्जनसाधारणयत्वादिजातेस्तत्र निर्दिष्टत्वे

स॰भ॰ नानुपदेशान्मात्रिकव्यंजनासत्वप्रतिपादके ओ३ सूत्रस्थभाष्यविरोधान्नस्माच्छिरसोपदेशएवासत्वशंकानिवर्तक
१८ इत्येवमाख्याकृतम् किंच्चानुकारोपि संदेहनिवर्तक इति साग्गुक्तत्वेन तस्य चलूकारे वहुशः प्रदर्शनेनच्चिन्त्यमेवम्मो।
ष्यमायाति। अन्येतुवस्तुतएवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवेयमितिनोनर्थकत्वशंकेतिसमर्थयांचक्रुः॥ नटाकूर्तकिर्मितिनुणं
कापितमेव। अतएवतदुपदेशाप्रयोजनगणनावसरेसतन्त्रोक्तभाष्यकैयटयोः॥ नाज्झलौ॥ मते इति। तालव्याभे वे-
कारस्ववर्गाविकारैकारौ एकारश्चाकारश्छ वओष्ठ्यौ पपाघ इति वहुवचप्रानिपात्यमनइत्यर्थः॥ अकारादीनामिनि।
आदिनावहुवचनाभ्यामेकारणाकारओकारोपध्मानीयानी पार्श्वसंग्रहः॥ सूत्रमतेविवृतत्वमप्याप्यानां संज्ञानुपपुक्तत्व
स्योक्तत्वात्तयोर्विवृततरत्वादिनाभेदेपितन्माप्तिर्वोध्या॥ अत्रमतेयजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशादैऔज्झिन्यमर्थमान्ध्या
मिविकारयोरस्थानसाम्येपिसंज्ञानुस्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टमितितन्त्रेवयातिशाख्येप्रमानैकरस्त्वौक्तत्वेनचसंज्ञा।
प्राप्तिर्वोध्या। अत्रवदन्ति। एवमपिनाचशलावितितुनसूत्रितंहलांपरस्परंसंज्ञानिषेधात्तेः। यथाश्रुतन्यासेतुपूर्व रामः
सवर्णकरणान्नेति॰ हशिचेत्यवसिद्धइति। एतदवतरणस्थपाठकप्रस्थेऽनीतिवचनमिश्रस्यानुवर्त्तीयागमोनामीनद्धि १८

ध्यानमित्यर्थः। इति न शंक्यं कलं कलेशः। व्यावृत्त्यर्थमिति। अन्यवति चेदन्ये वेति नियमद्वारेति भावः। न प्रकृतेन।
दीर्घे च ह्रकारेपि व्यावृत्त्यर्थमिति। अन्यवति चेदन्ये वेति नियमद्वारेति भावः। न प्रकरणेन दीर्घे च ह्रकारेपि व्यावृत्त्यात।
मानेन सिद्धिः स्याद्वर्ण्येन स्यादिति। परवल्लिङ्गमिति नपुंसकत्वापत्तिश्च बोध्या। अत एवाग्रे विप्रश्नेषादेवेत्यर्थः प्रा।
वंदोषसंभवे न पदद्वैपर्य्येन्त धावनं व्यर्थमिति सूचयितुमाह। उपलक्षणेति। भावप्रत्ययान्तसंज्ञाशब्दस्य शब्दपरत्वा
दनन्वयान आह। षीध्येति। इदं शकारादिसंयाहकस्य हकारादीत्यादिपदस्योपादानं जातिपक्षानुजाने भेदाः स्वकै
वेनेति भावः। अणुदित। ज्ञापयतीति। गतिकारकेति वृद्धौ धयतीत्यर्थः। अतो न सार्थकप्रस्तावसंगः। ननु वार्त्तिक।
सोपदेशनन्तरितिवदज्ञानेन प्रवृत्तिरत आह। भाष्येति। ननु भाष्यमपि योगरूढापरिभाषार्थं बोधयतीत्यर्थकमत
आह। ज्यादेति। एवं स्वशब्दार्थसंबन्धनिश्चयस्याभिप्रायभवसिद्धत्वेन तदनुक्त्यान स्यात् तदर्थकाधिमप्रामाणिक
मिति भावः। एतेनेति। आवश्यकप्रभिमाषया पाटवदित्यादि सिद्धोज्ञा पनेफलाभावेत्यर्थः। सुलभत्वादिति। अत्र
पक्षे कुकुट्कुन्नुमन्नुकुधुडादौ न दोषः। उकारमात्रादिति व्याख्यानानुपरोध घाके त्वादाविव स्वरूपपरत्वं वा॥ स।

स.भ. णिनद्धनि· सर्वेशीशब्दोऽत्रधर्मपरः।चादिन्वेति।इ शब्दाविवन — व्यमतेऽनुवादेयीन्संज्ञालोपप्रवृत्तौप्रतिबन्धकाभा
१८ वोकारविनिर्मुक्तस्यैवचादेरूपस्थित्यान्यायसिद्धमित्यर्थः।उकारह्रस्वावयववर्णानांचुशब्देनग्राहकः।मविभेति।निषे
धेनसोऽकारस्येत्वानापत्त्यागुणइत्यादिनिर्देशासङ्गतेः।ननुयथाश्रुतएवचःस्वरूपसमुच्चायकअस्तांकिंभिन्नक्र
मत्वेनातआह।ह्रस्वेति दैत्यारिरित्यादौदीर्घाद्यर्थमारोपस्यावश्यकत्वादितिभावः।लृकारग्रहणेनेति·योत्वत्सूत्रेक
थयेकादोपत्द्योतेतिभाष्यग्रन्थेनसूत्रेष्वेवहितत्सर्वंयद्वृत्तौयत्त्ववार्त्तिकइतिहरिग्रन्थेनचतत्कोसावर्णस्यसूत्र
मतेपिसत्वात्।वार्त्तिकमतेपिपूर्वेणाण्ग्रहणपक्षेएकारादीनामकृतिनिर्देशप्राप्तसवर्णग्रहाभावायाप्रत्ययइत्यं
शावश्यिकमावश्यकत्वेनसत्वाद्ङाग्रहस्यतन्मतेप्यपूर्वग्रन्थोबोध्यः।लृवर्णस्यअवदितिनुप्रत्याख्यानप्रकारेणि।
प्रकृतेनाध्वसरस्तस्येतिसर्वमवदातम्।अन्येतुतपकरणस्यापूर्वेणाणग्रहणंवाधपिन्त्वाग्रहण्यकत्रास्त्वप्रवृत्त्या रामः
ष्टादशानांग्रहणंप्राप्यनपरसूत्रप्रवृत्त्यातद्बाधकल्पनयाचारितार्थ्यकल्पनापेक्षयालृवर्णयोःसावर्ण्यबोध १८
नव्याख्यानस्पष्टत्यातद्ग्रहणसाफल्यकल्पनायाएवलघुत्वादितिभावः।अतएवपुक्तमित्येवोक्तमनुचिन्त्यमपास्तम्।

नैकैस्यादीत्याहुः। समानजातित्वस्यैवेति। समानो वर्णो जातिरित्यर्थः। स्वार्थे ष्यञ्। वर्णाश्रमाचारवाचित्वादेव-
र्णपदेन जातेर्व्यवहारादिति भावः। होतृकारे दीर्घस्तु अको कीति न्यासेन सुवचः। अत्रैव पक्षे ऌकारे प्रतिबन्ध-
स्तु न फलम्। ऋलृक इत्यस्याप्रवृत्तेः। इदन्त्वत्र बोध्यम् – न्यनुरोधेन गौरवमनुसन्त्याक्रमम्। लाघवादेतु ऋलृवर्णस्या-
त्रवदिति शब्दरत्नोक्तमनुसन्धेयम्। एतद्ध्वनिरिक्तेति। अकारादावचीत्यर्थः। अ— त्वेन सादृश्यादतकारादेभिन्न-
जातीयस्त्यपि सावर्ण्ये न दोषः। योगविभागेनेति। भाष्यमाष्यमानेति परिभाषाबोधनद्वारेति भावः। अस्यावश्य-
तां ध्वनयितुं व्यक्तिपक्षस्य वजातिपक्षेपि फलान्तरं वक्तुमुक्तमपि दार्ढ्यायसफलमाह। एवं गुणा इति। ननु सू-
त्रसत्त्वे जातिपक्षे जातौ नानुवृत्त्या व्यक्तिपक्षेश्चकार्थमादाय यथासंख्यमिष्टं सिध्यति। नत्वभावे कथमत आह।
एवोपयेवेति। नन्वेवमपि नस्वाभ्यामित्यादावेङिति पाठविधेयत्वात्तयोरग्रहणएङश्चविधानेपि अनिष्टस्या-
दत आह। नप्वेति। नन्वेवमानुपूर्व्यां काश्रुतिरेवान्यार्थमिति तद्वैयर्थ्यमत आह। अत्रैतदितिनि। ननु सस्तु देया-
मध्येनिषेधस्याप्रवेशात्कथं नेन न तत्रैनदग्रहणमत आह। अपप्रभाव इति। अन्यदंविहायापि ऋक्कि साफ-

स॰भ॰ त्याह। गुणा इति। अन्यजातेः पदार्थेन्वयिगुणानां भेदकत्वेसत्त्वमावश्यकमित्यवधारयामासुः। तपरस्तात्तन्वदेहिं त्यत्र त
२० परत्वं पूर्वत्रं कृतार्थमत आह। नाप्यप्रामाण्यमिति। अनवकाशत्वादिति। तदा तदनुवृत्तावनत्यनुपयोगैष्यापंश्चेना।
समकालस्यापि ग्रहणप्राप्तावपि निरवकाशत्वेनानेनाणुदितिवाधेनास्य प्रतिप्रसवविधित्वमेवेति भावः। ननु नकृ
णसंविज्ञाने नानेनादित्यस्य संज्ञात्वमत एव ननो विभक्तिरेव स्वतन्त्रसमकालाप्रसिद्ध्या सत्त्व मूकंस्यादत आह।
अत्रेति। एवञ्च षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तत्समासविप्यत्र पञ्चम्यर्थे सइति न दोष इति भावः। सा जान्येनेति। इदमुपल
क्षणम्। पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिविग्रहं प्रदर्शनपरभाष्यस्य। एतेन पञ्चमी समासे एङादिशब्दस्यावधिमत्त्वे
ईकारादेशेष्वद्रष्ययासम्। गमकात्तन्यागेपि अत्र त्यागे मानाभावाच्च नचैवं वृत्तिमत्वेपि तत्कारानुप
त्वात्पारिभाषिकमर्थे वत्तत्वस्यनेतिवाच्यम्। तत्र विभक्तौ तरस्य प्रकृतिप्रत्ययान्यतरसंवृत्तिमत्वाकाङ्क्षा। रामः
लोप्यमाणत्वात्। नन्वेवमप्येवं यवान्तनिपातनपरिभाषयानसुपसमुदाया तु पुडित्यत्रेव सुलभं इति चेत्तद्र्थ २०
नियमार्थेति। तपरस्य वर्णस्य चेत्सर्वस्य जात्याश्रयतद्ग्राहकत्वहिस्वसमकालस्यैव त्वर्थः। एवञ्चयद्या।

सिमादीयजातिनिर्देशात्तद्भिन्नकालव्यक्तिपरं जात्यग्रह इति फलितम्। एवं चेति। अयं भावः। व्यक्तिपक्षे सूत्रे
हृस्वभिन्नत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदित्सूत्रबाधेन विधित्वेपि सूत्रं सार्थकमेवेति लाघवान्तत्र न दोषः। आश्रितं मुख्य
तु पक्षे विधित्वे बाध्यशास्त्रस्याभावेन निर्देशेनास्य कालग्रहस्य दुर्वारतया व्यर्थमेव स्यादिति निःसमार्थं मूष
ण्हूयेपीति। अन्ये तु जातिपक्षाश्रयणेपि गुणानां भेदकत्वेन नियामकत्वं दुर्घटमित्याहुः। एवं चेति। भेदकगु
जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेव गुणान्तरयुक्तस्यापि ग्रहणं भविष्यति। अन्यथा हृस्वत्वादिगुणानामपि भेद
कत्वात्तत्पक्षाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति। किमर्थं गुणाभेदकत्वनियमार्थमङ्गीक्रियते। अत आह भिन्नेति। तेषां चतु
स्येव सिद्धान्तभूतत्वेनानेनैवोपपत्तौ जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्योपवर्णनं निष्फलमिति सूचितम्। पक्षेपीत्यपि
समुच्चये। तेन जातिपक्षसंग्रहः। एवं च गुणाभेदकत्वपक्षसहितेन जातिपक्षे नियामकं सूत्रमिति तात्पर्यमाहुः॥
अत्र व्याख्याने पक्षद्वयस्यापि भेदो बोध्यः। न प्रवर्तत इति। प्रवृत्तौ तु रमेश इत्यत्रैव स्यात् तपरत्वोच्चार्यमाणकालस्योक्त
त्वादुपेन्द्र इत्यत्रैव स्यादिति भावः। उच्चारणार्थ इति। अकारोच्चारणार्थ इत्यर्थः। तदभावे तु संधिप्रवृत्त्या न स्यादिति।

स.भ. एवञ्चासंदेहार्थेनियामकं· विनिगमनाभावादाह।मुखसुखेति।वृद्धिरा।दात मनयोरिति भाष्यसान्यथोपपत्तेः·एत
२१ शास्त्रभाष्यानुरोधेनाह।पदत्रयेति।अतएवकुत्ववत्समासान्तोत्रभाष्येनापादितः।पिनाकिनइत्यादाविति।आ।
दिनाहिरण्यपूर्वकशिपुमित्यादिः।अष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्ति।कृविरोधादष्टकएकालित्तिर्षाभाविनि
कैयटेनापुक्तइतिसूचयन्नाह।अष्टकेति।आदिनास्वरूपं·तपरेयेनविधिरित्यादि अतएव तासामनित्यत्वम्
वहारादेव अन्यथाऽकृत्रिमत्वादऽसंगतिस्पष्टैव ननुत्रिमात्रादिष्याद्युत्पायंतूपरात्वेनमुक्तंतद्व्याद्दृशेसंभवो
तितदाऽस्वग्रहेवाकार्यबोधेनाविधेयाणत्वेनसवर्णग्रहणासंभवात्ननुकार्यकालेनदाविध्येकवाक्यतयाविधे।
याणत्वेनतदसंभवादतऽसिंहावलोकनन्यायेनाह कार्येति· अपियथोद्देशपक्षसमुच्चायकः प्रदेशेनसहवाक्यै
कवाक्यत्वेपिवस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानेतिभावः तत्रतत्रनामाह मृजेरिति· वृत्ते इतिपदार्थो·ह्रस्यतस्य गमः
त्वादितिशेषः· एवंचवाक्यैकवाक्यत्वेपिपदैकवाक्यत्वाभावेनतत्रतस्याविधेयत्वमुस्थमेवेतिभावः नत्वस्य [illegible] २१
म[illegible]पदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासंभवादतआह अतएवभाष्ये वाक्यभेदादेवसमर्थः इत्याहेति कृत्रिमा·

नाप्यौ मादेरंशस्येवोपस्थितेर्वक्तुमनया सर्वत्र सर्वोपस्थितिकथनासंगतिः स्यादिति भावः अयोग्यदे-
शेषेति अत्र तु तत्संभावनाकैवल्यं स्वदेशवाक्यार्थत्वात् बुद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिरयं विधेयत्वेनेति बुद्धे
र्विधेयस्मादावनुवादे तु न दोषः तादृशलक्ष्याभावादिति भावः भूवादयः किमिति इति नेति शेषः एवमग्रेऽपि न
नु निष्पाद्यत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्य क्रियात्वेनाऽस्यार्थस्य क्रियात्वं न स्यादत आह अस्यार्थ इति भूप्र
भृतयो भूसदृशा इति तु नोक्तं शब्दप्रमत्यर्थकादिप्रयोगेणैकशेषे प्रमाणलाभाभावापत्तेरित्याहुः पदत्वानापत्तेरि
ति अत्र पाठकाः इदमिन्वयम् निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं बोधितं तत्राऽनर्थकग्रहणं न कर्तव्यं निपा
तः प्रातिपदिकमित्याहुः वस्तुतस्तु वार्तिककृद्रीत्यैकदेशिनां तथा मतम् अर्थवत्सूत्रेऽग्रेऽप्यतिनाऽधिपतिर्नि
ज्ञापकेनाऽनर्थकानामप्यर्थवत्कार्यं भवतीत्युक्तत्वात् तत्र भाष्यावबोधनेनानस्यानदुक्तिं न घ्नमनीनं अत एवान
र्थकग्रहणं न करिष्यते इति स्मृतिकृद्भिरित्रमिति न्यायेन प्रोढिवादसूत्रं युक्तम् नञ्पर्वतादि भाष्यान्तरस्य
स्यान्तरत्वेन तत्तत्प्रत्याख्यानबाधकमिति चेन् पूर्वमाद्यवेत्तरपक्षेऽबाधनात्प्रत्याख्यानस्यैव युक्तत्वात् परंतु

स·भ·
२२

नेत्रापकस्यैशेषित्वमुक्तमित्याहुः यद्यपि भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेधउक्तस्तथापि सनेयुक्तः वाक्यभेदात् समर्थसमास
पत्तेस्तदध्वंनयन्नाहासन्वेइति· नन्वेवंभाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रातीतिविप्रद्रु तत्राप्ति प्रसंद्धस्तत्रश
ब्दस्यक्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्यचद्रव्याभिमतत्वात्तदन्यत्रवर्तमानत्वात्तद्व्यापत्तिः सुनश्चाव्ययसं
ज्ञायांतदन्तविधिसत्वेननतदन्तस्याव्ययत्वेसुपोश्रवणापत्तेरत आह विशेष्येति· अत्रसत्वशब्देनसत्वाभावः सत्त्व
मितिसाध्यावस्थायत्रक्रियारूपासत्तानोच्यतेचादीनांतद्वाचित्वाद्वक्तिनुमीरन्निति क्रियागुणादयोयस्मिन्न
निश्रुत्यन्ताद्रव्यान्तरात्हद्रव्येति मद्राश्चाहुः गतिश्च प्रतिप्रपन्नतमिति प्रसंगादनंतरइत्तस्यैवार्थं प्रदर्शयन्प्रती
त्यत्रप्रसमन्तस्माविशावोध्यः प्रकृतिवदित्यतिदेशेनसुपोलुकि तुनिरित्यादौ ह्रत्वादिस्यादत आह प्रतिक्षेपा
संभवेलौकिकालोकान्वतरप्रयोगानुकरणानीत्यर्थः अन्यथादुमिति स्वपयोर्डुमिवस्थः कुतिनसंदिग्धे
दुर्श्वकुतन्यपयोगीक्रियतानदुभिति सुषामादिषुदुष्ठुशब्दस्यज्यतामितिभावः यावता विनानुपपन्नमिति प्रति [illegible] णामः
[illegible]भाष्यापिनेत्यपिवोध्यम् ननुनिःकुषः सुदोराधिकरणेनिमत्तपनाविध्यादिनिर्देशात् त्रितयस्यसफलमसंबं २

ऽपि सः विफलमतआह दुसः योऽठेति नैवेतिवि ननु तत्सूत्रमन्तरेणापीति मास्तु शब्देकार्यस्याबाधादतआह मध्येऽ
ति प्राप्तेति विभाषोपपदेनप्रत्ययादिषु अप्राप्तेति विभाषोर्णोमित्यादिषु स्वंरूपं इदंनसंज्ञापरं पूर्वेनिर्देशात् रूपग्र
णेनार्थस्यापिग्रहणविवक्षयेतिभाष्यविरोधापत्तेश्च स्वंरूपंशब्दस्यसंज्ञेतिभाष्येतुसंज्ञाशब्दः संज्ञायते ज्ञायतेऽनेने
त्यावोध्यपरः नियमार्थमिति आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः शाब्दस्तुननवेत्यादावगतेः ननूभयोर्गोशब्दगवन्संज्ञयोः
प्रधानयोः संज्ञित्वांशे आनर्थक्यमुक्तदोषापत्तिश्चातोविशिष्टस्यनत्वंवाच्यं नत्रहिविशिगंधक माह अर्थेनेति न
न्वेवमप्यशब्दसंज्ञेतित्यर्थमर्थेकार्यस्याबाधादत आह दाधेति आदिरिति तस्यपरत्वादेनदुपं न्यासः परत्वेति नक
कोऽपिन्यायेनतुनसर्वेबाधत्वमस्यअतिशब्दत्नायाइत्यनेनसंज्ञिनोस्तेनतदभावज्ञापकत्वं बाधेति संज्ञाद्वय
प्रयुक्तकार्याश्रययोर्भेदाद्विरोधाभावेनसमावेशस्तुनापादितः षांतस्यषट्संज्ञाकरणेनतदभावज्ञापकत्वात् आ
कडारादितिनियमात् अन्यत्रसउ चिदितितुनयुक्तसंज्ञाया एकत्वात् संज्ञिनोऽभेदात् इतिएकासंज्ञेतिहिस्तेन
त्वेक संज्ञीइतिचअस्यपरत्वेपिप्रतिपदोक्तत्वात्ताः स्युरेवाऽतआह घोकेति कर्मसंज्ञादेरिति आसांपरत्वेप्यनेनरां ।

स॰ म॰ गत्वाद्दियमेवस्मादितिभावः नासांचारितार्थ्यंतुकर्मणोरोमंथेत्यादावूहनीयम् प्रत्यासत्तिलभ्यार्थानुवादकत्वेन।
२३ यथाकथंचित्तत्समार्थके[illegible]निषेधस्तुव्यर्थएवातआहलक्ष्येति ननुलक्ष्यानुसारादिनासिद्धप्रत्याख्यानंन
युक्तमतआह अतएवेतिलक्ष्यानुसारस्तत्वाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः अतएवभगवतेति नसिद्धस्यासाविति
कत्वादेवेत्यर्थः सिद्धंविद्यमानंवचने अशब्दसंज्ञेति अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेष्विवर्द्धोपकल्पनादसंगतिः स्पष्टैव
तिदिक् येनवि अस्माकंनकेवलंसुविभक्तावेवेदंकिंत्वन्यत्रापीत्याह किंबहुनेति अन्यत्रापीत्यर्थः अस्मानंक
र्तृकर्मणोःकृतिअयंयत्वामीत्याद्यर्थनिर्देशः इतरत्रलक्षणयासाधुत्वेतुनद्वैयर्थ्यंसंदेहोऽभवद्धितीयेमानमाह प्र
त्ययस्मारिणा उक्तहेतोरेवातआह तृतीयात्तेनेति गौणलक्षणयेतिभावः ममतुनतद्विरोधः विशिष्टार्थानुशा
सनकृताभावात् बोध्यसत्वप्रकारकसेवांगीकारात्त्वनन्वयविशेष्येपीत्यतआह तदुक्तमिति तथाचकर्मत्वप्रा
प्त्यापात्तयेतिभावः धातोर्यतमिति अवध्यवधिमद्भावः षष्ठ्यर्थः अतएवयस्मात्परइति तृतीयकोटिरित् रामः
[illegible] संबंधसामान्यषष्ठ्यैवतत्त्वाभात् उपलक्षणमिति अतएवस्मानइत्यस्यासिद्धिसाधक[illegible] २३

हुर्[?]संगच्छते अन्यथाऽयणिङन्तशब्देनानुतदसंगतिः स्पष्टैव वार्त्तिके पियेनेत्यस्य संबंधानस्यापि विशेषणेऽग्र
ग्रहणे जरायाजरसित्यादावपि अगाद्युद्देश्यजराशब्दादिभिर्जरसादेशविधानान्नासंगतिः वस्तुतो जराशब्दस्यादे
शापि उद्देश्यतायाः शब्दमर्यादयाऽभावस्य लाभान्नन्वेवमपि इकोयणित्यादौ शब्दरूपं विशेष्यमादाय स्यादेवेति
भाव्यासंगतिरत आह तत्रेति ननु यस्मिन् परतो विधिस्तस्याकारणत्वे वर्णानां यीत्यादौ नदादिविधिर्न स्यात् अंगउ
भयस्याधारणे बीजमाह नत्वानंगेति पाठ्यमिति आन्यथा लोकन्यायसिद्धस्य व्यपदेशिवद्भावस्य वचनेन बाधः
स्यादिति भावः त्याहुः वस्तुतस्त्विदं चिन्त्यं नहेते कार्यबोधनेन सार्थक्ये न बाधकतायोगात् अपिदं चिन्त्यमिति परि
भाषावर्णानेस्य स्वप्रयविरोधश्च एवकृयोगस्य दृष्टफलाभावेन तन्नत्याख्यातत्वेपुनरत्रानुक्तौ बाधकाभावाच्च
स्यचेति पाठः फलं तु व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यस्य विषयेऽग्णीत्यादौ बोध्यम् प्रत्ययाशा इति समासांशे तु
मानमिति भावः शब्दानां नित्यत्वादाह उच्चारणेति नत्र वर्णोत्पत्तिरभिव्यञ्जनान्यतररूपम् ननु तदभाववत्त्वा बुद्धिरिति
न तत्र बुद्धिः प्रतिबंधिके तिहारीत्यादावुच्चारणसत्त्वेन तदभावात्तदसिद्धिरत आह संधेति फलान्तरमपि दर्बलभाष्यधा

स.भं ताध्यामवगंतव्यम् व्याख्येति संज्ञानन्तद्विधिवैयर्थ्यलक्षणासिद्धिमूलकादित्यर्थः परः संनिकर्षः प्रायः प्रयोगे तादि
२७ अयंभावः परनिरूपितमनंतरीयककालाव्यवधानेन पूर्वत्वं संहिता तथैव पूर्वनिरूपितं च परत्वं विनिगमनाविरहात्
संहितायामिति च प्रदेशो कार्यविशेषणं तदाश्रयत्वमेव च तद्विषयं तदुभयमपि तिमितो पादानेन निरूपिता
मिव प्रत्यासत्तेः अनुपादाने तु यत्किंचिन्निरूपितं कस्याप्य प्रत्यासन्नत्वात् तदुपादाने यथाऽश्वकर्णविकर्णयोः ।
आद्ये अज् निरूपितं इग्निष्ठं पूर्वं साहितीयि ह निष्टत्र य निरूपितं परत्वं सा अनुपादाने तु यथा वावसाने इति तत्र
सप्तमीनिर्देशानां बहुत्वादुक्तं प्राय इति पंचमीनिर्देशानामवसानकार्याणां चाल्पत्वादुक्तं क्वचिदिति न्यायसिद्धे
र्थे लिंगमप्याह अत एव वावसाने इति अत एव वासुदेववाचकाकारस्य संवुद्धाव इत्यत्रानुनासिकः रेफस्य तत्र वा वि।
सर्गः दूरस्यत्र च तत्त्वेनानुविसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्यपर्यालोचनया पूर्वत्र नानीष्यत एव तथा च तत्र भाष्यं संहि
तायां तोपां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयापायः परः सन्निकर्ष इति कथं साधीयः पः पूर्वपरयोरिति तस्यायंभावः अ एमः
नु[illegible]पूर्वपरोभयनिरूपितमनंतरीयककालव्ययेतं नानंतरीयककालगतं पौर्वापर्यसमूहः संहिता तद्विषयत्वं च २७

तेनोक्तत्वमेवसंहितामितिप्रदेशे पंचम्यंतोपादानेन द्विशेषणं सप्तम्यंतोपादाने ऽनुपादाने च कार्यविशेषणं तु
भयोपादाने तूभयोर्विशेषणं उपात्तौ भयेत्यनेन निरूपको भय मध्ये सप्तम्यंतोपादानसत्वमिति विवक्षितं तेन
संहितायामनावसाने प्रवृत्तिरिति एवंच पूर्वत्वं संहितेनिपर्यवसितम् तथाचावसानकार्ये ऽसंभवोन संहितापदासंबं
धेन पूर्वत्वे नेमांद्दष्टान्वादिति चेन्न उत्तरभाष्यतस्य दूषितत्वात् गौरवादुक्तसाधीयस्त्वस्य निर्मूलनाच्च तस्यैकदेशयुक्ति
त्वान्नैवमपि संहितायामिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः संहिताधिकारे संहितासंज्ञा च प्रत्याख्याता केषुचित्पाठेषु निष्
ले तु तत्र तत्कारणा यतदा स्पष्टकात्वेन तत्स्थितो धः स्पष्ट एवेति वाच्यम् तावन्मात्रफलकत्वे ऽवसानकार्ये ऽस्तु इति पंच
म्यन्तपदद्वयं कर्तव्यं तावतैवेष्टसिद्धौ रित्याशयात् सावकाशाया संहितायां इति [illegible] नावसाने संज्ञा[illegible]
फलं अवसानकार्याणां संहिताधिकारो या ऽनर्थ प्राप्तसंज्ञायाः फलाभावेनाविरोधि प्रासेवाभवक[illegible] संवेन्तु
शक्यत्वात् प्रतिवर्णमवसानत्वेन च स्याभिचाराद्संज्ञावैयर्थ्यं तत्र तत्रावसानपदवैयर्थ्यमनुपभाष्येवा [illegible] ध
कभावविचारकरणात्वास्यैकदेशयुक्तित्वं इदमेवाभिप्रेत्या ऽथैवत्यादिग्रंथप्रवृत्तेश्च न्यायेन विषयभेदे पिवाधः ।

स·म
२५ स्यादितितदनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः तस्य न्यायस्य संज्ञाविषये प्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् अनएवं स
माधौसूत्रस्यैवसंकोचः ननु एकं स्यात्केवसंज्ञेतितदर्थात् कथंतस्याएपिप्राप्तिरिहसंज्ञिनामेदादितिचेन्सत्यम्
संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यस्यैकवर्णवृत्तित्वेनसंज्ञिनारैक्यमभिप्रेत्यभाष्ये वाधैकभावोक्तिरितिकैयटएवंस वृत्त्वा
स्तु नस्तु नतत्राप्राप्तिरितिसिध्यत्वेनायासंविनैवसमावेशइतिवोध्यम् पंक्तित्रभिमानानुसारेणवोध्युनि तदिति
अयुक्तत्वादिति इदमुपलक्षणं पूर्वोक्तलक्ष्यासिद्धेरपि एतेनसादृश्यात्त्वौत्यस्यमंडूकानुवृत्तिकदेशसंततत्वप्रा
तिश्चावतव ममतुसूत्रद्वयेसंहितायामित्यस्यमंडूकगतिरितिसममेवेत्यपास्तम् परेणैवसंहितेत्यविकृतरसोऽस्या
प्रदर्शितत्वाच्च केचित्तु पूर्वोक्तप्रत्याख्यानेननैषामनविधानकल्पनाद्यथाश्रुतंसाधित्याहुः सुप्तिङं तिङ्सुप्तिं
स्पर्धत्वं साहारत्वेतिङ्साहचर्यस्यनडिःसवुञ्ज्ञापकंस्य चोघोनोक्तस्यासंभवपिटापृञ्जापृञीपूचापञ्चुपा
धात्वं लप्रसुकतमं प्रकारेणतत्र तदसंभवात् तदःप्रहायाभयसाधारणमाह स्याख्येति स्वादिष्वित्यादि रित्या म:
सादिष्वेकं नच तिङ्साहचर्यादेकसूत्रोपात्त एव सुवमीतिवाच्यम् प्यङ् ष्यङ् ऊङास त्वाननत्रापि ... ना २५

...सीकरणीयत्वात् सुपग्रहात्तिङ्कस्तत्रोपात्त एवेत्यपि केचित् यद्यपीति उक्तेरिति पंचम्यंतस्य...
...हेतुत्वं शब्देति तदादीत्यत्राऽन्यपदार्थजिज्ञासायां तदध्याहारस्यावश्यकत्वात् गुणानां चेति...
तिभावः एतेन तदादेरिति विशेष्यमादायैव तत्सिद्धौ तदध्याहारो मुधेत्यपास्तम् पूर्वसामानाधिकरण्यात्...
द्विशेषणतया तत्कल्पने लाघवाच्च किंच प्रत्ययग्रहणे तदादीति विशेष्यमादाय तदंतविध्यंगीकारे पंचम्यान्त...
पूर्वत्वस्यात् तस्य प्रत्ययविशेषणतयाऽन्वयासंभवात् शब्दरूपस्य तु तस्योभयरूपेणाऽन्वयासंभवेन विशेषणां
विशिष्यभावविकामचारेण तत्रैव तात्पर्यग्राहकं तन्मतेपि नापूर्वम् ननु अलौकिकेऽव्यभिचारित्वसंभवात् आ
ह आक्षिप्तस्येति अनुमितस्येत्यर्थः शब्दरूपविशेष्यस्यान्वयाध्याहारादन्वयो भवत्येव नवत्...निर्दिष्टत्वा
दनादाक्षिपपदेनानुमितिरेवाभिमतेति भावः तेन गौरीति षष्ठीतत्पुरुषोऽयमतो न पुंवदिति किंचिदाहुः असुनोप
संज्ञासूत्रे स्त्रीलिंगे समानाधिकरणे ह्रस्व इति उक्ते बहुव्रीहिरेवायम् गौरीत्यत्र संज्ञेति न पुंवत्त्वं अथवा...साकु
मारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवेति कोशात् वयोवाचकोयम् तत्र जातिकार्यविकल्पनेव्यतेऽतो जातेरिति विधे
धानं पुंवत्त्वम् प्रत्ययग्रहणे यापंचम्यादिति वार्तिके कैयटे अपंचम्यादित्यस्य दृष्टत्वात्... इति प्रयोजनम...संज्ञावि

द्योतकमिदं तद्विधिनिषेधस्य किंफलमित्याशंकितं एवं च तत्सामर्थ्यात् प्रदेशेषु तदः समावेश इति निर्णीते॥ सिद्धांते
इदमसाधारणमस्य प्रयोजनमिति च तदाशयः ततश्च यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतस्य संज्ञा स्यात् प्रदे-
शेषु पुनस्तदंतविधिः स्यादिति प्रत्ययांतं गृह्येतेति समाहितं धादिभिस्तु तरप्तमपोः विशेषणादिति भावः एवं च कु-
मारीगौरब्राह्मणितरेत्यत्र कुमार्या ह्रस्वः प्रसज्येतेति तद्वारणाय चरितार्थमिति संज्ञा[illegible]ज्ञापनमिति [illegible]
मस्तत्र समाधेः फलत्वात् कैयटकटाक्षयमसिद्धांतत्वेन पूर्वोक्तं नाटयति एतन्निषेधेति पूर्वोक्तप्रयोजनं तु न
सति संभवे उत्तरपदेन तस्य विशेषणत्वात् अत एव चिनात्वं तेषु न ह्रस्वः अत एव तदधिकारे प्रत्ययग्रहण एव नि-
षेध आरब्धः तस्य प्रत्ययविशेषणत्वासंभवात् न चेति यद्यपि सामर्थ्यान्न भविष्यतीति समाधिरनुपदमुक्तो[illegible]
[illegible]स्तथापि तत्रास्ति वचनेति न्याय्यं समाधिमाह यदत्वेति तत्र सोद्योतस्य भाव इत्युक्त्या प्रदीपाशयं प्रकाश[illegible]
त्वात्तद्विरोधः अन्ये तु रूढस्य सम्यक् क्रियैव यथा क्रियेति न्यायेन शंकात्वेनैवानुवादः अत एव तदः [illegible]
व शंकासमाधानांतरं च संगच्छत इत्याहुरिति दिक् यद्वा ननु संज्ञाविधावित्यत्र सामाम[illegible]समासेन
प्रदेशेऽपि न निषेधः परिभाषयैव सिद्ध्यतीति सामर्थ्येन तद्वारणे विफलं कर्मषष्ठ्यासमासविधि[illegible]नेत्वन

ग्रहणसामर्थ्याद्दुर्वचमित्याशयेन शङ्कते नन्वज्ञापितेपीति अन्ये तु तस्य नोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्त वि-
धिर्नास्तीति तदन्तविधेः प्राप्तिरेव न नन्वग्रहीतीयन्तदन्तविधेर्भाव एव तत्या कल्प्यः तथा सति अणन्ते ...प ...
र्थाभ्यां दीर्घ इत्यस्यासिद्धिरिति चेन्न एत्रेः कृतीत्याद्यर्थं यत्र प्रत्ययस्य विशिष्योक्तिस्तत्रैव तदन्तविधे ... तदप्र-
वृत्तेः नन्वेवमपि रदाभ्यामित्यादौ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति न तदन्तविधेः प्राप्तिः स्यादिति ना ...
मिति चेन्न रदाभ्यामित्यस्य प्राधान्यात्तकारविशेषणतया निषेधाप्रवृत्तेः अत एव चरितमित्यादौ न ...
स्फायः स्फी निष्ठायामित्यत्र निष्ठान्ते इत्यर्थवारणाय पञ्चम्यन्तावच्छ्राक्षेपेण प्रत्ययग्रहणे चेति तदन्तविधिप्रमा-
वात् तत्र चाद्वितीयमिति वाच्यम् अनपेक्षीत्वात्तदन्तविध्यभावेसिद्धेः आक्षेपमानाभावात् न च क्लिशः
क्त्वानिष्ठयोरित्यत्र क्त्वांशे प्रत्ययग्रहणे चेति निषेधात्तदभाववन्निष्ठांशेपि तदभावात्तत्र चारितार्थ्ये उत्तम ...
निष्ठांशे तदभावेत्येतत्साहचर्यात् क्त्वांशेपि तदभाव इत्याहुः उत्पाद्य तुरूतेरिति सनाद्यन्तेत्यादावर्थसतिरि ...
भवातु परिभाषैकदेशोपस्थितेरेव पृथक्त्वेन स्वपितत्वप्रतिज्ञानं मुधेत्याहुस्तन्न अङ्गमिति योगविभागेन
त्संबंधापत्तत्वस्यावश्यकत्वात् इहतूपस्थितेरप्युक्तत्वाच्चन दोषः नन्वेवमपि अत्रेश्चावश्यकत्वे ... कार्य

म.भ कालेइत्यानित्यादौ कथंप्रातिपदिकत्वमत आह इत्यानिति इदं चान्यथासिद्धसुपलुगर्थंपूर्वमप्रत्नासंज्ञात् कदेशवि
२७ कृतन्यायेनात्रातिदेशात् नहि कार्यकालेउपदेशेनैविकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्रमानमस्तीति स्पष्टंचास्येत्र
वदहति सोदिष्यतेचास्माभिरुपरिष्टात् ध्वनितंवास्मतत्ववत्वंतान्स्वार्थे इतिप्रयोजनानन्तरंवदंतात्प्रत्य
कृतान्यायसिद्धमप्यर्थंप्रमाणयति हलिसर्वेति हलोन ननुवक्ष्यमाणभोजनन्यायेनप्रत्येकस्मैवकिंनस्यादत
आह अनंतरेति अयंभावः हलित्येकवचनेननिववर्णग्रहणेजातिग्रहणात् हलंतात्वेत्यत्रेवाक्रमवर्तिनहल
समुदायस्यसिद्धौसमूहबोधकैकशेषबोधकबहुवचनभोजनन्यायेनप्रत्येकंसंज्ञायामनर्थकस्यात् ननुवर्ण
ग्रहणेजातिग्रहणेपिलिङित्यत्रासमुदायेपिप्राप्नोति अतःसमुदायेएवप्रत्येकपर्याप्त्याः केवलेमाभूदिति
वमर्थंबहुवचनमितिचेत्तत्राह अनंतरेपि बहुवचनेनकेवलव्यावृत्तावनंतरग्रहणंव्यर्थमेवस्यादतोनुके
नंतरग्रहणेनैवकेवलव्यावृत्तातिरिच्यमानबहुवचनंप्रकृतार्थसाधकमेव ननुकेवलेपिकदाचित्संयोगसं
संदृष्टत्वेनकथमनंतरा इत्यनेननतद्वारणमत आह तस्यविशेषणतेति आतिरीकस्यैवेति अतएवकोजि रामः
त्यादिव्यवहारोसमसहायेभेदारोपेणकृतोभाष्यतदेतनुमन्यते व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति प्रकृतंतुसमुदाय २७

[illegible]वेशः अन्वर्थत्वे चाभेदबाधादनंतरहलसमुदायवतित्वविशिष्टलक्षणेनेति भावेनाह परेति ननु [illegible]समसहा
यस्य पदेशिवद्भावस्य वांगीक्रियते न लक्षणेनेति चेन्न लिङित्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन संज्ञापत्तेः मन्म[illegible]
थि[illegible]मात्राणां दृष्टार्थकत्वकल्पने गौरवाच्च वाक्येति पदभिन्नपदघटितसमुदायोत्र वाक्य[illegible]
तेन पाश्रिमाधवउपेक्षसे किंमामित्यादौ वा पक्षसे इत्यादिः संयोगत्वे धकाराकारस्य गुरुत्वे [illegible]तापत्तिरिति भावः [illegible]
न [illegible]वेनानेन समूहस्य संज्ञाविधानात्र ब्राह्मणभोजनन्यायावसर इति संभवेदु[illegible]क्षायदित ह[illegible]स्यात [illegible]ला
[illegible]मामित्यनेनैकस्मिन्नपि तस्य संभवादत आह अनंतरा इत्युक्तेश्चेति जातावानंतर्यं वा तस्येत्यर्थः इति भावः
नन्वेवलक्षणत्वे ननु तस्यार्थकत्वमत आह विशेषणेति अनिष्टेति हयः संयु[illegible]स्मिन्न[illegible]विशेषवर्त्ति[illegible]
[illegible]स्य वा नयस्यार्थत्वांगीकारेपि विनिगमकाभावः किंच समूहस्यैव प्रकारतया वर्त्तिपदार्थत्वेन व्यपदेशिवद्भावे[illegible]
थाव्यवहारेपि प्रकृते सहायत्वात्र तथेति वाच्यम् ननु द्वयोर्न स्यादत आह हलइति [illegible]त्रयगतत्वबहुत्व[illegible]
रा[illegible]जात्यास्त्यस्य प्रत्याख्यानात् प्रकृते आरोपेणतत्वांगीकारेपि पुनरपि द्वयोर्न स्यादत आह सौत्रमिति [illegible]
मिति भावः एकहलस्तु न अनंतरा इत्युक्तेः यद्वा हलौ च हलश्चेति उभयोरेकशेषः प्राचामनुरोधात् स्वर[illegible]हनाम

स·भ योगत्वेफलाभावस्य — वक्ष्यमाणत्वादुभयोरेकशेषेणफलम् किंतु हल्त्व हल् च हलौ च हलः इत्येवं तु

२९ समूहेफलाभावात्तदवयवेऽवंतरत्वोर्द्वयोः समूहे पर्यवसानं नत्वेकस्मिन् अनन्तरा इत्युक्तेः हलोरेकदेशत्वे

द्व्येव हल्त्वं वचनं तु अर्थमेव मात्रालाघवार्थं वा हलावनन्तरौ इत्युक्तेः एकमात्रागौरवादिति बोध्यम् चिन्त्यमेतत् फ

लाभावादिति ननु मङ्क्ता मङ्क्तुमित्यत्र स्यात् पूर्वमिति संयोगादिलोपः फलमस्त्येव रुत्वञ्जकारे फलित्थ्य

ऊनि वार्त्तिकेन फलादि प्रत्ययेन द्विधानादि निर्वचनम् मस्जेरपि विदं स्यात्तस्माद्वास्तु नैवं मन्नद्द्यादौ न

नापत्तिरिति वाच्यम् नलोपविधायकेऽप्येव मङ्क्ते तु नादोषाभावात् यद्वा नुम्विधायके एव योगविभागेन हल्

न शेषक्लिमस्जेः सन्नेति मस्जेः सकारस्य नुमादेश इत्यर्थः अन्त्यात् पूर्व इत्यत्र सकारस्य निवृत्तिरिति अनुवर्णा

द्युत्स्यादिति यत्नुपाठकः समुच्चितानामिति पक्षेपीदं बोध्यम् अग्रे वक्तं नमनु घतत्राननन्तरा इत्युक्ते विजातीयव

व्यधानेन तरं निवृत्तिरिति तच्चिन्त्यं तत्काराकारोकारयोर्व्यवधानाभावात् तितउडे ङ्द्रइत्यादावसंहितया निर्देश

योः संयोगसंज्ञावारणेनानन्तरा इत्यस्य सार्थकत्वाच्च व्यर्थमिति भाष्ये तु पुनः समिनुदाहृतं फलपरानुवृत्ति ना

संयोगादेर्लोपविधानेनपकृतेनद्वारेण तु सदिन्यादौ न दापत्तिर्बोध्या किञ्चेति अग्रपनारोपीति न्यायस्तु ने

न.

अपेक्षानिमित्तकत्वेन सर्वत्रैवांतरंगत्वादन्यत्र चारितार्थ्याभावात् भूतपूर्वे लघूपधेति भूतपूर्वे येन [illegible] घे
र्थः धर्मिग्राहकमानेन लघुत्वांशोऽप्युपधात्वेऽपि तदाश्रयणे मानाभावात् एतेन कुंडु इति क्वचिन्नीत्यादौ वा [illegible]
वे लघुत्वसम्भवादंगविशेषणत्वेन मितस्य गुणापत्तिरित्यपास्तम् न चैवमपि हृषिमेतीति हृषे तस्य उकारस्य [illegible]
ननीत्यादावतिप्रसंग एवेति वाच्यं हलंतेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानात् भूतपूर्वकलघुत्वाश्रयणे [illegible]
निहाकेन तदाश्रयणे मानाभावाच्च संघिकार्येति टिसंज्ञानुनर्थ्या तत्र टिपदानुक्तेरिति शिवम्॥ इति [illegible]
रचितनिसंग्रहे संज्ञाप्रकरणम्॥ इको गुणवृद्धी विधिनेऽपि मिदं गुण इत्यादीनामनिकि विधाने नो गुण इत्यादीनामनिय
मार्थत्वेन च चारितार्थ्यसंभवादाह व्याख्यानेनेति सामर्थ्यादिति तेन नात्सदर्विहितेष्वेवंलेष्व [illegible]णो बोध्यस्तद्वोध्य [illegible]
यम् त्यदादीनामइत्यादौ दोषात् संज्ञिपरमेवेत्यादि शाब्दमधिकार इति भावः इदं च गुणवृद्धिपदानुवृत्ति [illegible]
अदेङादैच्च स्वरानुवृत्तिकरणे वर्थाधिकारेणापीष्टसिद्धिरिति बोध्यम् योजनं येति इतेः प्रत्येकमन्वयः उ [illegible]
तिशेषः तस्य च विधाने न्वयः अतो न द्वंद्वः साधुत्वम् गुणो गुणो वृद्धिर्वृद्धिरिति योजनेनानुगतत्वं स्यात् स [illegible] नर्थक्या
रितस्ये न चैवं सखीमः निश्चितोऽतिसखिरित्यादावनङादिकं स्यात् प्रातिपदिकस्य कृत्वापि मामा द [illegible] हृ नां से

स.भ. वादितिवाच्यम् साक्षादुच्चारितस्यैवान्यस्य गुणेनाप्रापितस्येत्यत्रनान्यपर्यायात् इतिवार्यादिति वचेवंगणयतीत्यादौ दीर्घ
२९ नस्यानिवृत्तिनिषेधःस्यात् वृद्धेरपिदीर्घत्वादितिवाच्यम् अनुस्वारदीर्घजश्त्वयत्रपूर्वोत्तरसाहचर्येण [illegible]
हितस्यैवतस्य ग्रहणात् एतच्चोपाविनितवार्तिकेपीयङादिसाहचर्याद् त्यनरोत्पादानेउभयत्रनस्यादित्युभयोर्यपान्त
नम् एवंवृद्धौत्वेन्यत्रापिबोध्यम् ध्वनितमिति अतएवक्त्वाधिकरणेवेत्यादिविहितेक्तेनिष्ठाप्रयुक्तकार्ये [illegible]
शात् विहितयोःसत्कार्यम् शालादौवृद्धकार्यपचतीत्यादौगुणकार्यंनत्वादि [illegible] यणामयंइतिरेफस्यहि [illegible]
पदाविहितेपिशालादीनामाकारदीर्घेचेतिगुरुत्वेह्रस्वपदाविहितेपिदेवदत्तादिपदघटकह्रस्वसंज्ञागुवि॰
तिगुरुत्वेवसिध्यति अपात्तमिति विधीयतेइत्यध्याहारेचपुनर्गुणवृद्धोग्रहणमेवमानमितिभावः [illegible]
मपिपूर्णेएवंसूत्रद्वयोऽनुवृत्तिःक्रियते तत्रोभयानुवृत्तिसामर्थ्यादःपेक्षितार्थोभविष्यतीतिनद्वयपक्षे [illegible]
तिवाच्यम् विधीयतेइत्यस्याध्याहारेपियत्रगुणपदंमस्तिमिदंगुणइत्यादावतोगुणाइत्यादौचयत्र [illegible]
स्तित्यादीनामइत्यादौउभयत्रापिप्रवृत्तिसंपादनेत्रोभयानुवृत्तेःसार्थक्यात् अचश्चेत्यत्रव्याख्यातंतन्निर्दे॰ २९
पिप्रकृतेतदृश्नितसिद्धप्रत्याख्यानेनानुस्यूतेतिपंक्तिविंशतीतिसूत्रभाष्योक्तपानंचमन्वर्थाकोपिविधीयतेति

लिंगस्य विधेय विशेषणत्वे इत्यर्थः पदस्यापि प्रकारतया भानात्स्वकृते न दोष इति बोध्यम् अनुवादेपि प्रति नि
ति कर्मणि घञ् अनूद्यमानविशेष्य विशेषणत्वस्य लिंगस्येत्यर्थः तेनेति पदोपस्थापकमत्वं भाष्य
इत्याशेनारिक्तं परिभाषाणामनुवादेपि प्रवृत्त्यंगीकारेणेत्यर्थः अनयस्येति आपीत्यस्य ककारविशेष्यकत्वस्वीकारस्य
लोपवारणाय भाष्योक्तं विरुध्येत परिभाषा सर्वत्र इति बोध्यम् स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामंगीकुर्वतस्तवमते विधेयं
नि इत्यध्याहारे तात्पर्यग्राहकं प्रकृतसूत्रगुणवृद्धिग्रहणमिवेत्यर्थः नवममविधाविति परिभाषानित्यत्वबोधनार्थं न
न्तेनेवाद्यन्तस्येति योरित्यादौ न दोष इति बोध्यम् एवं सतितामंगीकृत्यैवस्थाने ग्रहणेन परिभाषासामान्यस्यैव
चानित्यत्वज्ञापनेन स्वाभीष्टस्य साधयितुमुचितत्वात् नन्वेवं पदोपस्थापकत्वं मिदेर्गुण इत्यादौ दोष एव स्थानग्रहणा
निर्णयस्यैव गुणवृद्धिपदे विधेयसमर्पकत्वग्रहस्यापि वाक्यार्थबोधात्प्राक् नरभाविन्वेनालोच्य परिभाषापेक्षणा
स्याप्यन्तरङ्गत्वाभावादित्याशंक्याह नत्रेति वाक्यार्थबोधपर्यालोचनेपि विधेय यत्र यद्ग्रहे प्रतिबंधकाभावविशि
शिष्टप्रथमोपस्थापकस्य सत्त्वे नैतत्वज्ञानं सुलभमिति भावः वृद्धिर्यस्येत्यादौ च यच्छब्दयोगस्य प्राथम्यमेव प्रति
बंधकमिति बोध्यम् प्राथम्यं च प्रथमोपस्थितपदापेक्षयैव तेन गुणो यङ्लुकोरित्यादौ न दोषः तत्र चक्लिङ्वति इत्यस्य अनं

न्यैकोगुणसिद्धिः परत्वौ परत्वं चेत्यादौ तु प्राप्तत्वादिपर्यालोचनं प्रतिबंधकं प्रथमायास्तत्वमेवेत्यर्थः ननु प्रथमा
यामेव तत्त्वमिति तेन परत्वमित्यादौ न दोष इति वाच्यम् अचश्च षष्ठीमिति पदोपस्थापकं तत्त्व प्रत्याद्यपास्यैव पं
विधीयते इति पदाध्याहारश्च तेन ह्रस्व इति सूत्रेऽयदादीनाम इत्यादौ च्छे चेत्यादौ च न दोषः अन्यथा परत्वादलुन्त्र
स्य प्रवृत्तौ विच्छेद इति न सिध्येत् त्यदादीनामत्वमन्यस्य न स्यात् श्रीपञ्चत्रमित्यत्रैव तु कस्मात् न देवच्छत्रमित्यादावपि
ति वाच्यम् आद्यं नोट् किं तौ नैकग्रान्वय इति विशेषणतया विशे ष्यतयान्वेत्यर्थः आद्यस्य विशेषणत्वात् दुर्लभ
स्यात् अन्यसाहित्याभावादेकशेषो न स्यादिति वाच्यम् हं हैन प्राप्तौ तीत्यत्र हं रूपमेकशेषस्याप्युपलक्षणमा
प्रत्वादर्थं कथ्यत इति न च किं अन्यत्र उभयोरपि समाविष्टासंभवाद्विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्रं प्रवृत्तौ वस्तुते
नथानुत्वं आद्यं प्रथमं प्रथमेत्यादावेव न कार्य इति पर्णप्रसंग इति वाच्यम् तेन तस्यैवाव्यवधिमत्त्वाव स्थावस्था
वपर्वावयविभावस्य च लोकतन्त्रविरुद्धत्वात् प्रकृतसूत्रभाष्ये नैकदेशयुक्तमिति वाच्यम् ननु अवयविनः सूत्रेऽस्म
नुपादानात् आद्येन पदाकांक्षितोऽवयवी कस्तमाह आद्यन्तात् क्लिप्त इति तदाकांक्षित इत्यर्थः पञ्चम्यर्थ इति यश्च ३०
टित् किं तौ तत्राद्यन्तपदोपस्थिति रिति सूत्रार्थेन न त्वेतत्र षष्ठ्यन्तस्य सत्वेन तदन्वयेन नैराकांक्ष्यमिति इत्याशिति

किमिति मौचर्थीयेनिनाटकिताविति च न्तं कुक् चकारो न कार्य इति लाघवं परत्वाद्यवधुडादौ टोऽस्त्वार्भितः पदे
टकारो वा नुकोकारो वास्त्वित्यर्थ इति प्रश्नः टुकि टकारस्य ककारस्य वा भयस्तत्वेनो भयोरपि प्राप्त्या विरोधात समावेशा
संभवेन विप्रतिषेधस्य समाप्यो क्तत्वजादि दृष्टांतेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अप्रतिपत्तेरपि नञ्ञक्तप्रेक्षे दृष्टांतेन तस्याप्य
पिप्रापि बहिरंगेण सिध्यतीत्यत्र परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या निष्टमेव तुना पादितम् उभयोरपि विशिष्टापेक्षा
त्वेन तत्राभावात्पूर्वपरविप्रतिषेधाश्रयणे तु न मानमिति भावः नद्याश्रयणे तु सुपः कः आकेष्वकः धानस्यां रात्रः क
चरवसिचवावसाने वा कूपट्ट इत्यादौ दोषो बोध्यः यद्वा तदपि मास्तु टकावाघन्तयोः संज्ञे इत्येवार्थः धुडादौ च धुडनिष्ट्य
कुपदेट इति च ऋता ध्वस्वरूपपरं न पुंसकं धुट् भवति धकारस्यात्राद्यावयवत्व इत्यर्थः यत्र चाटसकाहावुच्चारणार्थः कारस्त
त्राद्यादेशापत्त्या ष्ट्य कुपदत्वासम्भवस्तत्कर्मधारयो वाध्यः स्यपरनिपातस्तु अनित्यत्वात् अकारणस्य पूर्वनिर्जं कारादि
पदैर्विहिते तु नातिप्रसंगः उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्र चादौ मध्ये च तवकममकौ ठस्येकः कांतात्कः इत्यादौ न
त्रापि जत्वाभावेन समासाभावनिर्णयेन न दोषः यत्र चादेश्वक इत्यादौ उच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापि विशिष्यानुकृत्या
स्यादिर्भवती त्याद्यर्थासंभवेन परेष्वघेत्यादाविव व्याख्याने न तत्स्वरूपपरत्वमेवेति न दोष इति प्रश्नाशयः पर्यायेण।

स॰भ॰ तिविशेष्यानुपादानेपि प्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैवतत्त्वंस्यात् तथाचटृक्कि आद्ये तत्त्वस्य योगपद्यासंभवेन टस्यैवपर्यो।

३१ येण तत्त्वापत्तिः संज्ञिभेदात्तच्छब्द परविप्रतिषेधइत्युत्तराणयंः मिदचोऽन्त्यात्परः मस्य अवयवार्थत्वेनापि सार्थक्यसंभवाद

ह निर्दिष्टेति नन्वेऽत्रास्त्समासोपि ऽचामध्येऽन्त्यस्यौकारएवेत्यऽति प्रसंगोऽव्याप्तिश्चेत्यत आह यस्यसमुदायस्येति एतेन

तस्यैवेति द्वितीयतच्छब्देन परामर्शात् प्रथमस्य प्रक्रांतत्वंवोधितम् सौत्रमिति निर्धारणविभक्तेः समूहवाचकाद्

त्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वयाऽचूपदेएकशेषावयवकत्वेन तस्य च समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्राप्त्याबहुवचनं द्विवचनंच तत्र भाष्ये

कारके इतिसूत्रस्य वक्ष्यमाणस्यापूर्वार्थकल्पकत्वेमानाभावात् एतेन तत्रत्रसौत्रकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देश।

ततस्त्राप्यसप्तमीसंकोचकत्वमेवोचितम् षष्ठीशेषेइत्यस्यापिसंकोचकल्पनेमानाभावादित्यपास्तम् दस्यवि

हितत्वस्यैवेति अन्त्याचस्तुनपरामर्शः ततः परत्वस्यतदऽवयवत्वस्यैकत्रविरुद्धत्वात् न्याय्योऽर्थलिंगमप्याह॥

अन्तरेवेति परग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोपि समुदायभक्तत्वमेवसंमतम् अन्यथा मिदचोऽन्त्यात्परेत्येववदेत् ननु तार् प्म॰

थ्येवास्तु किं तेन्याजऽवयवत्वे साधारणं दूषणमिति चेत् अजनिष्ठधर्मस्यविशिष्टेऽतिदेशोनैतत्त्वकार्योपत्त्यातत्र ३०

तत्रपरिभाष्यानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमिति गृहाण इति भाव इति तथाचवक्तुर्मूलकृतइतिभावः वस्तुतस्तु रेण

रऽंति सत्येवावयवं वक्ष्यमाणरीत्या परशब्दस्यैवावयववाचकत्वेन पूर्वेनाभेः कायस्येत्यत्रैवात्याऽजःऽवधिकपरत्वेवानु
समुदायाऽवयवोभिद्दिनिस्त्वार्थः तदंऽनुवृत्तिप्रतिपदकं सूत्रद्वयस्य भाष्यत्वेकदेशयुक्तमिति वोध्यम् यद्वा अत्रा
पर्यायएकः परशब्दः पंचमीप्रयोजको दिग्वाचकश्चापरः नत्वेकस्यैवोभयार्थकत्वमुक्तभाष्यात् प्रकृते च पंचमी
निर्देशादिग्वाचकत्वनिर्णयनानुवृत्तेरावश्यत्वमिति प्रकृते तसूत्रस्य सकलग्रन्थतात्पर्यम् परशब्देतुअन्तपर्यायेवाध्यं
काभावात्तथैव वक्ष्यते नन्तं तस्य भाष्यं त्वेकदेशोक्तरितं त्वप्रतिज्ञायाम्लक्षणत्वादुपायांतरपरमिति वोध्यम् वस्तुतस्तु
अनुवृत्तिपरसूत्रद्वयस्य भाष्यविरोधान्मानाऽभावाच्च पूर्वपरशब्दस्यनावयवत्वापेपि प्राप्तिः अत्रापरेऽर्निः त्रस्य
वयववाचिनेत्यस्यवस्तुतस्तद्वाचिनेत्यर्थः ननु तत्वेनेति अनत्यवायेऽनुनासिकात्परइति विहितस्यावयवत्वस्यानाभा
वइतिवक्ष्यते ये चोपपिहारस्तमनेनावयवत्वं वक्ष्यते पूर्वेनाभेरित्यादौ तु षष्ठी वाच्योऽवयवावयविभावइति वोध्यमि
तिसर्वमवदातम् ननु समुदायनिरूपितत्वचरमत्वोभयविशिष्टावयवत्वस्यातपदार्थत्वेन विशिष्टस्यायोग्यत्वेऽपि अव
यवत्वमात्रबोधस्तु योग्यत्वात्स्यादाह फलाभावादिति तन्मध्यपतितन्यायेनैव तत्वसिद्धेरिति भावः विशिष्टाभिप्राये
णाहेऽस्यायोग्यत्वादिति उपशाः प्रवृत्तिरिति ननु विनिमस्वकाभावादत्याऽचः परत्वाशस्यैवाप्रवृत्तिरस्तिविनिवेन न

स·भ मः विरोधादिति तुल्यन्यायात् तस्मिन्नित्यादेरपि संभवात् पदोपस्थापकस्य तत्त्वं सूचितम् नमपृक्तमिति येनेके
३३ नचिंतसाहचर्यस्य केवलानां यित्वादेः तरग्रहणसामर्थ्यात् प्रकर्षलाभे सिद्धे तदर्थमिति प्रश्नाशयः यथासंख्यादिति
यथा ज्ञापितेचारितार्थ्याभावेप्यः णुदित्सूत्रीयाप्रत्ययपदस्य भाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वे तदस्यतन्त्रपरि
अनेकविधान्तर्गतसत्ताबोधकत्वमित्युत्तराशयः तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे क्रोष्टुरिति षष्ठ्यन्तमिति भावः सोपुंस्त्वे
त्यादौतु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमास्य षष्ठं चेदं स्थानिवत्सूत्रे कैयटे तृज्वत्तातप्रथमेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थास्तु पृष्ठं तन्न
त्र ग्रन्थाख्याने लोकन्यायेन सिद्धिरित्यभिप्रायेण नहि तत्रापि पत्रस्थानषष्ठीत्यर्थो [illegible] सूत्रासंभपूर्वविप्र
तिषेधवार्त्तिकस्य तज्ज्वभावग्रहणस्य यथासाफल्यं तथा तत्रैव वक्ष्यते तस्मिन्निति पदार्थे के इति इदंमत्र
तिशब्दमपर्यालोच्य तत्पर्यालोचनेतु यथार्थस्तथा वक्ष्यति सर्वत्रस्येति अनुकरणस्येति शब्दस्यार्थतमर्थस्य
नत्वात्र तनत्रते थार्थे तत्तद्रूपेण शक्तिग्राहकानपेक्षणेन वा इत्यत्रैवेति प्रसन्न तस्मात्पदे घटितत्वेन त्वर्थे वा रामः
धनायतिनन्वत्र उपस्थित्वात्तस्यैव प्रकृत्यर्थत्वनिर्णय इति भावः समानेति इदं च न फलं पदोपस्थापनत्वेकं [illegible] मेव ३३
निर्बाधम् पुनस्तस्यैव तदेव पुनारम्भात् शेषे वा इति शब्दाभावे सन्नम्य उपस्थितेन तात्त्वेन प्रकृते तदर्थकत्वमेव पूर्वव

अनस्तस्यतद्र्थपरत्वेन तात्पर्यग्राहक इति एतेन स्वरूपास्यार्थपरत्वमित्युक्तं [illegible] तात्पर्येणोच्चा [illegible]
[illegible]कृत्वमित्यर्थः [illegible] पकृत्व[illegible] विलम्बेन तात्पर्यभेदः संभवाद्विनियुज्यते [illegible] इति [illegible]
वसानकार्ये [illegible] प्रत्ययलक्षणविषयत्वासंबाधात् तद्विकल्पे [illegible] प्रतिपद्ये [illegible]
त्वेपलाभा[illegible] समानार्थकत्वेपि नसंप्रतिः जनपदेक[illegible] त्वादेश्च [illegible]
नदोषः बोद्धमिति अयंभावः सामीप्यं पौर्वापर्यं चैकालिकं [illegible] विवक्षित [illegible]
मेवेति [illegible] योगपद्यासंभवेन द्वयोरप्यसंभवेप्येकबुद्धौ विषयतया [illegible]
कैश्चात्पूर्वः फाल्गुन इति भिन्नकालिकयोरपि कालिकं पौर्वापर्यमस्ति तथापि [illegible]
निमित्तकार्याणां प्रत्यययोस्तेः पूर्वमपि कालिकं तत्परत्वसामान्य[illegible] इति [illegible]
तासंज्ञासूत्रे माष्यकैयटोद्योतेषु कर्त्रकर्मणोरिति प्रत्ययत्वे [illegible]
हितस्य ततः परस्य कार्येन स्यादिति बोध्यम निर्दिष्टपदमिति उत्तरसूत्रेण पवनिर्दिष्टादिति कर्तव्यमिति [illegible]
इहाध्याहृतोपश्लिष्टस्येत्यस्य वानुवृत्त्या विपरिणामः अपि [illegible] तदधिकारत्वयम् [illegible]

स.को. नेति प्रत्याख्यानभाष्येण बहिर्भूतानामधिककालव्यवाये प्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः अनन्त्यादीति आदिना
३५ पदात्परस्य युष्मदाद्यादेशा आदेश्यः तं दसीति एतेन परत्वव्यवहितार्थत्वं व्युदस्यति अलोन्त्यस्य स्थाने विधीयमानमनन्तर
ति अलोन्त्यसूत्रेणानन्तस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनात्कथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रे षष्ठी पदस्य संभावितानन्तर्यानयोग
कस्य सत्त्वामत्रापि तस्यैवानुवृत्त्या फलतीदं को भवतीत्याशंक्याह विधीयेति परिभाषाणाम् [illegible] विशेषणत्वेन वा
प्रवृत्तिरित्येतद्द्वयमाह अलसमुदायेति षष्ठीसमासेनालुबाधकसमुदायेत्यर्थः ननु [illegible] कार्यो
पात्स्थाने इति परत्वविशिष्टस्य स्थाने इत्यर्थः विहितविशेषणत्वादिति यद्यपि विहितपदमध्याहार्यं [illegible]
यपदस्याप्यध्याहार इति सूत्रस्थत्वेऽपि [illegible] तथापि तत्र परिभाषाविधित्वात्तद्व्युपलक्षणपरत्वम् प्रकृतिषु
त्वस्य मुख्यविशेषणत्वे प्रवृत्तिरिति न विरोधः इति श्रीशब्देन्दुशेखरविवृतिसंग्रहे परिभाषाप्रकरणम् ॥ [illegible] संहिताया
अविवक्षया न शुद्धं न तु पूर्वेणापि संहितायामुक्तत्वात् इह नियमार्थत्वेन प्रयोगानापत्तिरेकपदेन [illegible] प्रकारेण [illegible]
[illegible] संहितायाम् [illegible] मीत्वेन विषय इति पुनरुक्तं चात आह अवयवेति विषयभूतेनेत्यर्थः [illegible] ३४
प्रमाण [illegible] विषयसप्तम्या स्पष्टीकरणाय समानाधिकरणं सत्सप्तम्यन्तद्वयमिति भावः विषयशब्दो जहल्लिंग यदि

निष्ठितन नैवागवम्[illegible]नैव [illegible] केशश्च स्वसंपमित्यर्थः एतेनेति सुस[illegible] जातिपक्षेयथा[illegible]म संभ[illegible]
धातुस्थाने वृत्तम् इत्यस्या प्रवर्तनेनेत्यर्थः व्यक्तिपक्षे माह स्थाननइति अन[illegible]नपक्षे स्वप्रयुक्त[illegible] र्थस्य[illegible] कार्येन
रेवा [illegible]यकात्वेनैव हितस्य प्रावल्यं वाच्यम् तथा सति त[illegible]पेतेति भावः नन्वे[illegible]स्थाने ऽनेकान्तर्[illegible] नेव[illegible]
नेका[illegible]घमित्यस्य विषयोऽन आह सन्नमंपनेति अनो[illegible]चवेदमे [illegible] सूत्रा[illegible]विनिपा[illegible] तत्र हि सं[illegible]
शुइति [illegible]ना दिष्वजविधिरिति वार्त्तिकं अनचिच अचउन [illegible]स्यियरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं [illegible]
दिना हयवरट्सूत्र तत्राप्ययोगवाहा नामविशेषेण पाठपक्षे पंचफलीमध्ये हि तवरूपफले[illegible]दानां [illegible]
इत्यत्रानचिच अचः परस्य यरो द्वे भवत इति द्वित्वं सिद्धं भवतीत्युक्तम् प्रकृतसूत्रेपि [illegible]
कृतापीदं ध्वनितमिति व्याचख्युः ननुयाकल्पमते हि त्वन्निषेधाद्रूपद्वयसिद्धौ वापदानुवृत्तिर्[illegible] आह आ
कल्पेति एवं च तन्मते ऽभावघटितस्य साधुत्वेपि अन्यमते न स्यात् ऽतो ऽनुवृत्तिरिति भावः अन्यत्र ऽनुवृत्तिम[illegible]
घवादाहेत्य वतारयंति प्रस[illegible]ति अचः परस्मिन्निति सूत्रशेषउचोत्तेनुपपुंदा[illegible]पिसमर्थितः स्थाने द्वित्व[illegible]
स्यभेद इति खंडनकाराद्युक्तिं खंडयति इदमिति आर्षमिकवर्णद्वित्वमित्यर्थः पदइति आ दिनापणोमय्यो खुंपः | श्रा

स

स·म रिङ्लि नष्टो नेति बहुव्रीहिसत्वन्यत्रवीति अत्र यथा ह्रस्वो नपुंसके इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो नन्तपावश्चैवाद्यो नेस्त्व

३५ मुख्या निवृत्ता अनल्विन्यस्य पर्युदासत्वेस्यात्तच्च भिन्नार्थत्रविधावित्यर्थ्यं सूत्रस्थकेनेत्यादौ दोषः विशेषणं स्व

ङ्वाभिरित्यादौ ह्रस्वत्वानतिदेशेनैसां दिष्याकृत्याचरितार्थप्रकृतसूत्रे प्रतिषेध इति भाष्याऽसंगतिस्यात् अत आह

नीतिनत्वस्यं तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रदीपोद्योतेषु स्पष्टम् वस्तुतः फलतु रोध्यास्त्राघवाद्य पर्युदासो भाष्यंतु फ

लितार्थकथनपरं अत एव शास्त्रीयकार्ये एवतत्प्रवृत्तिः तथा च तत्स्वतन्त्रेऽपंसत्त्वार्थः पर्यवसितः नार्थेति धर्मे

त्वेनस्थानितावद्दलिकः अनलुमात्रवृत्तिरलुमात्रावृत्तिधर्माऽवच्छिन्नस्थयो धर्मस्तदाश्रये नद

अपेक्षच विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवतीति दम् तावति

र्मविशेषणं अत्रमानं तु भो भगो इति सूत्रस्थभाष्यं अय पूर्वीदित्यत्रैवा त्वेन स्थानितात स्य चायं

त्वात् अनल्विधिरिति तदऽनिदेशमवत्येव दीत्यत्राऽनियम मानाभावेन भाः

भावत्वेनानुपस्थितेः उपस्थितावप्यऽजभिन्नस्य इडभिन्नस्य च पदादित्वेन स्थानि वा। ७५

अत्रचात्र सप्तम त्यादावपि ओकारस्य ओर् त्वेन

नेनकार्यकोल पक्षे स्वादित्वात् निट् प्रोत्ते [illegible] अवे ऽच्लोपः द्विर्वचनात्वा निषेधो प्रसक्त जेव एवं रामायेण्या दावैका [illegible]
प्रावर्त्तते ऽ वचनेस्ताति सुत्वा निट् प्रः अनिबद्धः नि[illegible]प्रा विधित्य आकारिको [illegible]न प्रत्ययनेनाप्नुत्व [illegible]
मा हि साधि निह्नुत्व विधौ प्रति लक्ष्यवाक्यभेदात् प्रति [illegible]व विधायक विषये [illegible] [illegible]षिटावादि [illegible]पुनः भावे।
नाव[illegible]लोनस्य स्यनयोरनुपस्थितेः उपस्थिताविप्युक्तरीतिर्वा तेनाप्नुत्वादेरपि [illegible]: अत एव हल् [illegible] प्रदीर्घ
हां ऽस्याप्युपग्रहणे ऽदीर्घ इति वार्त्तिकं च संगच्छते आकारादिष्व[illegible]र्थानि [illegible]यत्न आकारस्यापि चेति दीर्घ विधा
यकेनस्यानित्वात् स्वाच्छेदपि सत्वात् तनलुङिति तं तपरं च करणस्यानुपादेयोऽपि इत्यर्थं इति [illegible] वार्त्ति[illegible]
तपर इति स्याद ऽ तोऽस्याप्युपग्रहणे दीर्घ इति वक्तव्यमित्यत्र [illegible] संगच्छते पनेनाथ विशेषणे [illegible]
जेतः स्यानिवृत्तावेव इति सूत्रभाष्यविरोधः तथा हि आद्ये च निबद्धाया म ऽति [illegible]
त्वद्गुणस्य पण्जेनक्ष स्वमाशंकाव हिंगासिद्धता सामाहिंतम् तद्दीत्यात्का[illegible]ति लान [illegible] प्रत्य[illegible]
एवनेति द्वितीये तु आद्ये पाणिकीर्षवे कुंभकारो [illegible] इत्यत्र [illegible] विधान [illegible] यसंज्ञापा पिता [illegible]
ता ऽनति देशात्साप्येवनेति तृतीयस्याप्युपग्रहणे ऽदीर्घ इति वार्त्तिके ऽदीर्घ इत्युक्तम् तदि[illegible] इत्यत्र [illegible] लोपा।

स.भ. थमोर्पूत्वातिदेशाय त्वद्वीत्याकृते पिप्राप्तिरेव नेतोन्यपास्तम् अतिखट्वार्थमतिखट्वा उभयत्राप्यकारादः कार
३६ योः सवर्णदीर्घविधौ पूर्वत्वेन परत्वेन च स्थानित्वात् तस्य चानलवृतित्वात् आद्येपूर्वानित्वेनापूर्वस्य सुलु[illegible]।
च्च अन्यपरादित्वेन आमा आच्चातिदेशस्य निषेधो मा संभाव्यतामित्यः दीर्घ इति विशेषणमित्युक्तं नेस्य[illegible]किंच
स्वरूपमित्यस्यापि अपेतत्स्थानेति लौकिक न्यायेन सिद्धेर्वक्ष्यमाणतया कृत्वातिदेशस्य सत्त्वमाश्व[illegible]स्वमादः
पि विधौ स्थानिवत्वप्रवृत्त्या स्थानिनिमित्तं तत्वाः कृतं ज्ञायाः आदेश एव प्रवृत्तत्वात् अतरां कृत्स्नं [illegible]।
द्वित्वेनार्थात् इत्यादौ प्रत्ययलक्षणस्यैव तत्र दुःसाध्यत्वेऽसुलभत्वाच्च एवमन्यदप्यूह्यं अन्यच्चेदं[illegible]विशेषणं नो
लोप इति सूत्रस्थ भाष्यविरोधः तत्र हि एपद्लोपयोरियङादिषु पूर्वप्रतिषेधो वक्तव्यो नेव क्तव्यः सत्यं [illegible]।
विधयः एतेषु कृतेषु स्थानिवद्भावास्ति ग्रहणेन ग्रहणात् लोपे भविष्यतीति नैवं शंक्यं इत्यादि [illegible] लोप[illegible]।
ज्ञेनेत्युक्तम् नवतु इयङादिविधावल्वत्वेन स्थानि[illegible] नेति प्राप्तिरेव नेति [illegible] पंचमीसमासो[illegible]व्यापकत्वात् अमः
स्य इदमेवाद्दृश्युक्तमित्युद्योतस्य पृष्ठमकृत्वाच्च नन्वेवमपि कुमार्यामि [illegible] ३६
स्याविति सुलोपोत्स्यात् [illegible]स्थानितेनि [illegible] नातिदेशाद्धितिचेत् [illegible] निमित्तकत्वेनाना[illegible]।

र्घस्यासिद्धत्वात्पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वाच्च नन्वेवमप्यपरस्यो धावन्मृगः इत्यौ सिपो सन्वे ऊत्वे गुणे पूर्वे [illegible]
तेतिङः ऽतिङः इति निघातः स्यात् सकारस्येति तिङः त्वस्य नन्वन्ते रेफ इति तिङ् [illegible] हासंभवेनापि तिङः [illegible]
परत्वादिति चेन्न रुत्वस्यासिद्धत्वेन रेफ एवमप्यग्नि मादृक्षप्य बुध्याति तिङः [illegible] ग्रीइत्यत्रापि पुनेपीत्वा त्वसिद्ध
पुनः प्रवृत्त्याऽत्र प्रयोगासंभवात् एवमत्तृणेडित्यादौ हल्ङ्यादिलोपविषये [illegible] लत्वे न तत्वे [illegible] नापि [illegible]
निति षित्स्यानिवत्त्वं प्रवर्तत एवेनिवोध्यमिति टिकं रमाभिः रामा [illegible] आदौ अत्रैव च तत्त्वपात्तथा वादति [illegible]
तस्य अर्थादिश्वस्यादतो द्वितीयं धर्मविशेषणं अत्र च मानमाऽकारप्रश्लेषेण आपग्रहणे [illegible] तिवार्त्तिकप्र
त्याख्यानपरं भाष्यं च अन्यथा स्यादेरिवात्त्वयोरप्यतिदेशः प्राप्नोत्येवेति नेदं संगतिः स्या [illegible]
वा नैतत्त्वापृष्ठे टत्वयोरनिर्देशो न स्यादतस्तन्मात्रमिसुक्तम् अत्र मानं पूर्वोक्तं भाष्यमन्वेयम् [illegible] लादि
त्वातिदेशः स्याद्ऽतस्तृतीयं धर्मविशेषणम् अत्र मानं विधिग्रहणं भाष्यं च प्रदीपे त्वत्रैवतं स्थावि [illegible] ध्या
तुकत्वाभ्याय त्वादिङ् विध्यतिदेशः स्यादऽतस्तु तृतीयादिना विधिर्विशेषितः अत्र मानं भाष्यप्रयोगादि [illegible]
त्यापत्थमृत्यम् श्वादिष्वतेरिदं यथाध्यापनम् अत्रेदमवधेयम् अलस्य त्वधिकृत्य विहितेषु तिवादिषु लकारा

स·भ निलिटूत्वादेरतिदेशो भवत्येव अत्रारण्यापत्तेर्पिलत्वस्मानल इति त्वानपायात् तेन चक्रे इत्यादावादेशोत्तरं द्वित्वसिद्धिरेव
३७ तिकारीयस्येतिलोप सिद्धिरप्येकस्य कइत्यत्र वर्णनिर्देशस्यैव सिद्धान्तात् अत एव किति लिटि लिधीयमामान्ये[illegible]
भ्यासलोपो कृतः स्थाने चैवं वर्णनिर्देशत्वः लिविधित्वात् मास्थितिकेकादेशोनेति ठस्य कइति स्वस्य भाष्ये बो[illegible]
इति वाच्यम् विशिष्टनिर्देशेपि अभ्यासस्यैवोद्देश्यतावोधविषयत्वेन तस्य चालमात्रवृत्तित्वादर्श[illegible] त्वेनका
दिशाऽप्राप्तिरिति स्थानिभूत इति अपरे शिवभावसिद्धमिदं स्पष्टप्रतियत्नयेउक्तं स्पष्टं चेदम् [illegible] बोधिते [illegible]
रेफ इति [illegible]र्थांगीकारादेवत्यर्थः एवमेवाग्रे पुनः पूर्वेति लस्य लक्षणस्येति नात्र संज्ञाविषयितदेशस्यैनिव।
भावेन हि रुक्तधातुत्वम् पूर्वभागत्वेनार्थसमाजग्रस्तम् तथाज्ञानेति [illegible] स्यादेशुभावज्ञाने इत्यर्थे इत्याहुः परा।
त्वत्राशास्त्रीयातिदेशो भवति अन्येतु तस्थानापन्ने [illegible] लौकिकन्यायेना [illegible] पि पूर्वभागस्य [illegible] दिदेश इत्याहुः
एवं द्यभ्यासत्वमेव कुतो नातिदिष्टमिति कैयटेनोक्तत्वाच्चेति नन्वेतस्य [illegible] जनकत्वमुक्तमिति चेन्न पंचमी स[illegible]मः
मासानंगीकारकचे मूलमतेनं तत्वात्र भविष्यतीत्याघसिद्धान्त [illegible] विधानतितेनाप्य[illegible] सिद्धिः [illegible] ३७
त्वंफलमाह प्रदीप्यतीति अन्यथा त्वस्यपीति लिंगाद्दः शास्त्रीयस्य किं त्वस्येव[illegible] दित्वस्याप्यतिदेशः स्यादिति मा

वं अतएव प्रयत्नेनोक्तम् एवमपि वेति यन्निमित्तेति प्रत्यासत्तिफलं तदा तु कार्य जन्यस्यांगः ननु वलादिवत्सप्तम्यर्थ
पि सत्वात्स्यादेव निषेधोऽतः प्रत्यासत्त्या प्रतिपादयति न हीति स्थान्यलिविधिज्ञनफलेनोऽलत्तद साधारणो धर्म आश्रि
नृतस्यभावे इत्यर्थः असाधारणं तु किरफ स्थानिकृत्ति पूर्वग्रन्थविरोधात् नामनुरोधेनैके द्वितीयार्थाभि
येणेत्यन्ये वस्तुतस्तु शब्दमद्इतिवक्ष्यमाणत्वेन न हि रोधाभावात् समानफलकत्वाच्च युक्तेव सत्यवा अतएव प्र
कृतसूत्रेऽपि धातेयपरत्रश्नान्त्य विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशस्य स्थान्यभिभूतायोऽलतत्स्थानसंबन्धी च येऽलुत्व
मात्रवृत्तिधर्मोऽस्य णंतत्र विधौ निषेध इत्युक्तिः संगच्छते न हि तत्र द्वितीयार्थाभिप्रायकता वक्तुं शक्या णैवेति इत्य
तस्य वो भि निवक्ष्यमाणेनान्वयः अतएवेति अन्यथा तेन दीर्घ इत्यत्र बृंहन् परत्वादिति नुमभ्युपपत्तिर्वा मा
कार्यमनेनेति अथ्यात्रापरस्यार्थः आदेशः स्थानिवद्भवति सादृश्यं कार्यभाक्त्वेन कार्यभाक्तुं प्रयोजन निमि
त्वतोभयस्यापि पूर्वपक्षे तु तन्निष्ठव्यवहारवत्वेन सादृश्यमिति न चान्यपक्षे राम स्यन्याप्राप्तनिर्देशेन संबन्धः।
स्यात् तथाऽतिस्वभिमित्याद्याश्रयादेशादि स्यादुपदेशोऽप्रकृतेः सुपत्वप्रत्यादिवन्नामपरत्वं तिन्नरूपनिमित्तविकल्प
प्रयुक्तत्वेन तन्निमित्तातिरिक्तनिमित्तत्वादिति देशस्येति वाच्यम् यद्यन्निमित्तत्वे कल्पप्रयुक्तादुपदेशस्याप्रवृत्तस्य

स॰ भ स्यानस्य निमित्तस्य वृत्तिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वेऽप्यतिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात् अत एवेति अत्रैवेति पाठः उक्तेरिति सिद्धं
३९ चाप्यनन्तस्याग्रेसत्वात् शास्त्रीयमेवेति न त्वं च शास्त्रबोधनतापर्याप्त्यधिकरणत्वं त्विन्द्रादेरनिर्देशाय विधेयं नेमि नोभ
त्वम् दुर्लभमिति न चाग्निनिमित्तकाले त्वे सुलभमिति वाच्यम् अन्यासन्यासर्वनामस्थाननिमित्तिकायाः भाष्यप्रमाणा
नुम्विधौ न च कार्यकाले अग्नौ इत्यत्र वयथोद्देशपि वा औङ् इत्यत्र पूर्वोत्तवत्वे नाणत्वं परादित्वेन सर्वनामस्थानत्वा
न पुनः संज्ञाप्रवृत्त्यानन्निमित्तिकापि सुलभैवेति वाच्यम् एवमपि अण विधानावधित्वस्य श्रेयसि [illegible] सत्वेन आपस
मित्यत्रन्यायं विना दुर्लभत्वात् न वानुमानिके नस्थानित्वेन नत्वाभः अर्थे इत्यसाप्य ऽर्थवत्वेन नत्वस्य स्थानिधर्मत्वाभा
वादिति दिक् परिच्छिन्नेति प्रातिस्विकरूपेण बोधितं परिमाणमानुपूर्वीविशेषोपस्थापकस्य तद्धिकेनार्थः तदभा
वादिति ननु गंगाप्रविष्टनदीदृष्टान्तसिद्धत्वेनाक्रोशितिनिषेधज्ञापिते नयनमर्थोतिन्यायेनाक्तपरिमाणा [illegible] बोधकत्वादि
प्राब्धानां सध्यमूके साकचके पथ्यप्रकृतिस्तथाप्य [illegible] दृष्टान्तसिद्धेन प्राग्दीव्यतीति ज्ञापिते नानेनापि इति उक्त्वाभि [illegible] णमः
देशः कुतो नेति चेन्न वैषम्यात् उक्तपरिमाणानामधिके प्रकृतिमत्ता [illegible] इत्यादिर्ने सार्थकं [illegible] ३९
बोधकत्वांशातिदेशेन सार्थक्यमिति नन्वेवमंगसंज्ञाचाप्यऽक्तपरिमाणानामियं गसंज्ञा स त्वस्य भाष्यादौ [illegible]

क्तपरिमाणनिष्ठत्वयाऽननिर्दिष्टस्यायस्मादिविति पूर्वं भाष्यं विरुद्ध्येत। तथोजात्ववेदकत्वान्नातिदेशे द्वितीयं भाष्यं
विरुध्येत तथा प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे उक्तपरिभाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पदस्य सिद्धेः पचतीत्यादौ क्रियानिषेधस्यैको
मेकदेशविकृतोपसंख्यानं चोदितं तन्न कर्तव्यमिति भाष्ये कैयटादिकमपि विरुद्ध्येतेति चेन्न आयस्मादिविति भाष्य
णाद्यस्यैकदेशे प्रयुक्तत्वात् पूर्वान्तरेतिपरिभाषया पूर्वमेव स्वरप्रकृत्या द्वितीयस्यापि तथात्वात् तस्यानन्यत्वेनिप्रकृत।
सूत्रे भाष्यमेवं प्रत्याख्यानस्य दूषितत्वेदं तत्तोपस्यापि तथात्वात् अक्तपरिमाणे उक्तन्यायाऽप्रवृत्त्या धारणफल
लु सञ्जुषमाचेष्ठ सजूरित्यत्र रुत्वाभावः आनुमानिकस्तु सजुषोऽप्यर्थवत्त्वेन सजुष्ट्व स्यात् इति धर्मत्वाभावादि
त्याहुः इदुदुपधेभ्यो णिचू तुपरमनभिहितोऽस्मैरितिदिक् तंडुलेति सतितत्व नलोपः स्यात् नन्तु नाद्दिशा विधेर्ने
सदृशत आह आदाविति तेनस्मिन्नन्तसंग्रहः अत्र हि सर्वस्मिन्नपि यदृत्पत्रालुकि नलोपं पसंज्ञाविधानस्या
सिद्धत्वेन संयोगे गुरुसंज्ञायाः स्मिनीकारस्य प्लुते नोच्चारणस्य सार्थक्यमिति प्रत्ययान्तत्वे प्रतीतिकत्वे न पूर्वसवर्णे
आसित्यादौ आदित्वेन प्रत्ययत्वं ततः आनुमानिके आनादौ स्यादिवत्वेन प्रत्ययत्वे तदन्तत्वं वाऽर्थे समात्रदेत्वा
मितिबाध्यम् विशिष्टातिदेशस्तु न अशास्त्रीयत्वात् त्वोपलिरिति एवमऽचिनवमित्यादौ पित्वाऽपिदेशे पिड्त्वा

स·भ पत्तिरिति विबोध्यस्य स्यान्निवर्त्यत्वेनैवेति निष्ठात्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठतयाप्युक्तदृष्टांतसिद्धेनासिद्धिरिति भावः नच
३९ निष्ठायामित्यस्य नीनिष्ठाया आवृत्तिः फलं किन्तु कृत्वेन सा दृष्टग्रहणं तिउं तस्या आवृत्तिरेवेति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् ।
तस्मात्फलकत्वे कृतीत्यवक्तव्यत्वात् प्रसज्येति असमवीजमात्स्यात् तथा त्वरतो वसेयम् लेशानुसारोऽपि नैवं ।
णादि सूत्रे ऽ प्रत्ययि पर्युदासो ज्ञापकं इति वाच्यम् अभूततद्भावे प्रवर्तितेन सार्थकात् तद्धि ऽ अहेतुवर्तते परं गौरवा
त् नन्विदुदुपधेति सूत्रे ऽ प्रत्ययपर्युदासो ज्ञापकः न हि प्रत्ययावयवत्वस्या निवृत्ता द्गुरकांक्षि सगे ऽ स्तीति नच भिसि
एकदेशविकृतन्यायेन अन्तपरिमाणत्वात् नापितस्या नापन्नेति लौकिके नष्ठकृत स्त्री याच्यात क्तरी त्वा विमति
त्वस्यैव प्रत्ययत्वस्यापि संभवत्येन नहि विषयत्वा विशेषात् नचतद्द्विषयः प्रत्ययावयवत्वमेवाभिदिश्यतां तथास
ति तथैव फलानामसिद्ध्या ज्ञापकानुपयोगादिति चेन्न उक्तार्थो ज्ञाप्यतामसमर्थसमासोवेति संदेहे तद्रूपैवानु
सतेव्यत्वादिति भावः अष्टाध्यायीयेति प्रत्ययान्तत्वस्य चानितीति सिद्धार्थके ग्रहणज्ञापितसंभावितप्रत्ययत्वादि राम:
कथां दायउपपत्तिः प्रकृतेनेतरत्रां अयणेपि यथेष्टं सिध्यतीत्याशयेनाह यणीति अन्यथेति मात्रनिवेशनात् । ३९
भाभगा इति भाष्ययोजनैवतत्फलं वाच्यम् अलुग्व्यवहारेति नचात्र पदाऽग्नि नान्यत्र कर्मधारयेन तद्विधिं

नैसर्गादिनिर्वाच्यम् अस्त्वपि तत्रेपि गकारोऽव्यवहितेपरे इत्यर्थेन गकारादेतस्य लोपे इत्यसंस्थानिवत्वाच्च परत्वेनाः
ष्ठ्यादेर्नैकारादिनाऽव्यवधाने नेष्टसिद्धिबाधकाऽभावात् अत्र पक्षे आर्द्धे इत्वे इति सूत्रस्थस्याप्यपि गपूर्विस्त्वेनो
निमोच्यमनवऽवयवइत्संकत्र कगकार इत्यर्थो वाच्यः आदेच इति सूत्रस्थं यो स्वरस्तु उपाध्यायानुरोधी नन्वे
वं देवम्बोर इत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्वाद्धलङ्यादिलोपः स्यात् तथा विमलदिवीत्यादौ णलोपस्येन नाद्दलिलोः
पः स्यात् प्राचां मतेनाऽनुबन्धमात्रवृत्ति धर्मवद्दृष्टपके ऽनलविधाविति निषेधो न प्रवर्तते ज्ञापकं स्याज्ञापकमिति
नैलोप इति चेन्न ममापि हल्ङ्यादिसूत्रादिगृह्यावादिग्रहणेनाऽनुबन्धमात्रवृत्ति धर्मप्रयुक्तकार्यमनुबन्धादेरेने
त्यर्थज्ञापनेनालोप इत्याश्रयात् अन्येतु कज्ञापकेन क्वचिदऽव्यवहारोपि निरनुबन्धज्ञाप्यतेस्यानुमासूत्रव्यवस्था
एवं हि उत्तरार्थं क्विलोपः प्राचीनमतात्किंलाघवमिति चेन्नु शृणु प्राचा ह्निनानुबन्धेति अननुबन्धकार्येतिलोपमनु
बन्धकार्ये निवृत्ति विधिप्रवृत्ति निवावच मन्दयो ज्ञापनीया मयातत्त्वत इतीति ननु भाष्यस्यप्रपूरणेनास्यान्ते
किं मानमत आह. ध्वनितमिति अन्यथा आदेशेन तत्कार्यमप्राप्य तत्परिहारयत्न विचारोऽसंगतः स्यात् ममसंज्ञा
कालेसुत्रे कृतत्वोन्नीसंयानिरिति भावः अचः परस्मिन्नचएषेति इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्यस्पष्टम् नाग्लोपीति सूत्रभा

स॰भ॰ स्यैनैकदेशयुक्तिः ष्ठितिनश्चैवोद्योतेस्पष्टम् मात्रयतीति इकुदुपधेभ्योणिचोऽनभिधानंतुलक्ष्येवेति गोचडीति सूत्र
८० स्थोद्योतरीत्या इदंसामान्येनणिजन्तेनेतिप्रदीपरीत्यातुभवेतमाचष्टेभावयतीतिबोध्यम् यलोपोनस्यादितिय
लोपनिषेधस्तुलोपाजादेशपूर्वविधिवोध्यम् दीर्घनस्यानिवत्वमिति दीर्घविधौनिषेधस्तुलोपाजादेशपूर्वत्वेतिभा
वः पूर्वविधिग्राह्यइति सूत्रघटकविधिग्राह्यइत्यर्थः संवन्धसामान्येति कर्मप्रत्ययांतस्यनैवतनत्संभवात् क
र्मषष्ठ्यंतेननतदाऽभ्युपगमेतुपूर्वस्याव्याप्तिप्रसंगः कर्मषष्ठ्यातुनतत्संभवः भावप्रतीतिद्विजद्विकरणेऽकर्मक
त्वात् षष्ठीस्यानेइत्यस्यतुनप्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात्षष्ठ्यंतस्यगुणानामितिन्यायाच्चेतिभावः कस्य।
चिद्विधेयस्याभावादिति नचयस्येतिलोपस्तथाप्यस्यचेदंतत्रैवप्रदीपोद्योतयोरितिवाच्यम् वार्तिकमतेक
तौ यद्दीर्घस्यानिवत्वेनप्राप्तगुणादिवारणायनत्तुमतेनिसर्वेवाध्यसामान्यचिंतावस्थप्रभावेनाचः परस्मिन्निति
स्यापिनिषेधस्त्वात् कानुकितुनस्यःप्रत्ययेपरतःपूर्वकार्याभावात् वार्तिकोदाहरणस्यतत्रैवदर्शितत्वात् निय रामः
मकत्वमितिभाष्यमतेपिनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेनस्याश्रावणकत्वाच्चविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपिश्र ८०
विधादिपरित्यागेनानुकर्षयेन्नधावतोभगवतोश्नानुकएवाभिप्रायविषयत्वात् एवंस्थितेचिंत्यमितिकुर्वतां

माख्याः इत एवाह चेदाह प्रकृतसूत्रेपीति सोपीति नेनुकर्तृपक्षे तत्पूर्वशब्देन भावार्थकविधिशब्देन समासे पूर्वेण
स्य विधानोत्तरकालिकस्य चाश्रयणे संज्ञायां भाविपूर्वत्वस्याप्यभावात्तत्र कर्तव्ये नस्यादिति संबन्धसामान्येन ।
सुपोस्समासोपि ज्ञाप्यते इति षडिकादेरपि सिद्धिरिति प्रदीपोक्तरीत्या सर्वेष्टसिद्धौ मास्तु नेत्यादि भाष्यं च यथाश्रुतमेव
सिन्निति वन्नं …एनाश्रीयमाणायामपि प्रवृत्तौ अतिदेशज्ञापनाय द्वितीयस्यापेक्षकत्वान्स्यं चेदसूत्रे च भाष्यं ।
दीपोद्योतेषु ध्वनितं चेदं विधिग्रहणस्वाश्रयनिरासार्थमिति प्रदीपप्रतीके एवाप्यर्थ इति वदता उद्योते स्वपक्षान्त
रेण तत्साधने तु मास्तु नेत्यादिः ध्वनितं चेदं केचिदिति वदता तत्रैवोद्योते इदमनुचिन्त्यम् अस्तु कर्मसाधन एव ॥
ऽनेनयपि संनियोगेति परिभाषया पूर्वसंबन्धिनी निवृत्ति विधेयेति न दोषः परिभाषायामतिदेशप्रवृत्ति तु वैतत्त्वा
न्निमित्तैकदेशविकृतन्यायेन कृत्त्वाभावापावश्यिका अपरविधावित्यादि भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति तु नाम वैय्याकरणे
न्यायादेशापत्तेश्च न सन्तत्वमिति यत्तत्र पंचमीसमासे तत्रातिदेशप्रसक्तिमाशंक्य समाहितं मुद्योते एज्विधानसा
मर्थ्यात्त्वभवति स्थानिवत्त्वमिति पठन्ति तस्यायं भावः सति स्थानिवत्त्वपदान्तयकारस्य संभवेन विधिवैयर्थ्यात् एज्वि
धिरन्तरङ्गः प्रवृत्तिर्धि… एतेनादेशापठनीये इत्यर्थेव ध्वनि… स्वादुन्तरन्त्र चारितार्थ्यादिदमसंगतमिति यद्दूषणं वक्तुं

प्र.म. स्वार्थत्वम् नपरांतरनिघटितान्येति इदंच फलकथनम् नतु ज्ञाप्यशरीरम् अन्यथा च धातुग्रहणे इत्यादिवदिति बाधक
४१ विसर्गादिसिद्धिरिति अन्यथाहुः त्वेकत्वेनैकदेशविकृतन्यायाऽप्रवृत्त्याऽपदत्वाद्विसर्गानस्यान्तकार्यकालमात्रिसेर्या
अन्यत्र तु एनेएवरुत्वासिद्धोपदेशप्रत्यासिद्धमिष्टम् स्पष्टं चेदमिति प्रकृतसूत्रेऽनुभावसाधनत्वमात्रं तत्तु प्रकृतेफ
लं ननु वेनत्र्यानित्यत्रहः प्राप्नोति यथोद्देशः नवेति विभक्त्यास्त्वादिष्विति वाच्यम् एतेन प्रवृत्तस्य पदत्वंस्य एकदेशविकृ
तन्यायेन सांतत्वात् कार्यकालपक्षेप्युक्तन्यायेन नदादित्वमः तिदिश्योपदेशेईयन सांतत्वं सिमिति नचकर्तव्यस्या
निवर्त्यं तु नाऽनेन निषेधात् अनेन च साक्षात्परंपरया वा सूत्रोपात्तप्रतिबन्धकं तत्प्रापकं च प्रतिषिध्यते अस्या निवृत्तस्य
तत्र च साक्षात्प्रतिबन्धकं एषोयत्निति साक्षात्प्रापकं कानिसं मीतिपं पस्याप्रतिबंधकेइ धासाधकप्रतिबन्ध्यान् प्रति
बंधकप्रवर्तनाद् आद्येवेनत्वानित्यत्रपदसंज्ञाप्रतिबंधकः सिद्धान्ते तु एतदुदाहरणं मृग्यम् द्वितीये तु लिवित्यत्र प्रा
प्तढिभावप्रवर्तनाप्रत्ययाप्रापकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वात् यथासिद्धत्वेनैतस्यानित्यत्रमुत्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य प्रसः
सानिप्रतिबन्धादत्वप्रापकत्वमतिदेशस्य नचैवं षडिकासिद्धिः लोपविधानादिति पंचमेऽत्र चोद्यौतस्पष्टम् अत्रमान ४१
गुरुत्वापादकं भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यतीति अपृक्तस्यादिवभाष्यमिति यथायथमूहनीयं स्पष्टंचेदमत्रैवोद्यो

वेइति चेन्न वसिद्धान्तीन्यासमाधेः अत्र परे इति अन्यासन्येपि पदे इत्यत्र परपदसोपस्थितेन त्वात्तस्थ एवादेशो गहणेनैव
निभावः अत्रचाभ्यस्तसंज्ञासूत्रस्थभाष्यं लिंगमपि तत्रहि यत्र खंडद्वयस्य तिस्तत्रैव संज्ञार्थमुभेग्रहणकृतेन अनेकस्य
एतस्मिन् मादौ जुहोते त्याशंकाया अनिवर्तनं जुहोत मविप्रतीमिनतदर्थे नहि त्युक्तम् अन्यथा एतस्मिन्निति स्यात्तस्य निवर्तनि
षेधाज्जुस्यादिति तद्वारणाय तस्यावश्यकत्वेन नदः संगतिः स्पष्टैव एतेनाचपदान्तमाधं कस्यापि पदानेग्रहणेनाग्रह
णमित्यत्र किंफलमिति प्रश्ने दिविति प्राप्ति पदिकादाचक्षाणाण्यन्ताट्टि विअ स्वशब्देन समासि पदत्वेपि प्राप्तस्या
निवर्तननिषेधेऽनेकद्व्यस्व सिद्धिरिति फलं परं प्रदर्शयन्तः स्वयं परमपदयन्तः पराकाः केनस्याः निर्दिं इदं स्वसन्यासन्तिमः
न्नापि सिद्धमत थापि पिपठीरत्रे निषन्ये षिषन्निवर्त्याद्यनुतत्फलं बोध्यम् अतिरिक्तस्यैवेति व्यातं अन्वयेवान्योयर
चस्मावयवत्वद्विघायकातिरिक्तेनार्थः तेनपिपगोरिति सिद्धः यद्वापदशब्देनात्रयस्यस्यानिवर्भावं प्रति निमित्तं ते नाद्य
शादेशहेतुभूतप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञावत्त्वं गृह्यते तेनेनिराश्वः पिपठीः कलमित्यत्रापि न दोषः अत्र भ्रौतस्यैकस्य
नियोगश्चेन्नाह्नः श्निमसैवेति अत एव पदान्तविधिं प्रति नस्यानिवर्द्धिरुपक्रम्य ग्रहत्वं वं छेतं अत्र जगत्वं भ्रा ग्रीनीत्नु
कर्मे अन्यथा जश्त्वविधेन निषेधस्य दुर्वारत्वात् प्रकृते विधिर निष्फलः स्यादिति बोध्यम् द्विर्वचनग्रहणादिति चम।

स॰ भ॰ निषेधकं प्रवर्तकं तन्निर्देशस्यान्यत्वेन निषेधांगीकारात् । इति भावः अदर्शनमिति शास्त्रतोऽनुवृत्त्यादेनासमर्थेनालयन
८० ह्विनिवोध्यम् उभाभ्यामसक्तिं दर्शयन प्रत्ययलोपविधावपीति निषेध एव कुतो नेत्याशंकां दूरीकुर्वन्नाह तथ्यमिति
यथाश्रुतेत्वाश्रयणायलोपावश्यकत्वेन प्रत्ययलक्षणार्थेऽभिन्नस्यासंगतिः प्रसक्तस्येति किमिति इति तु नेति शेषः
कोऽस्तु भेपंच्रमापत्तौ । त्यैवपाठात् तत्वेतु इति ग्रामस्य स्वं तार्थे निरूपिताधिकरणत्वेत्यन्यर्थः द्विगीति एङ्
ह्रस्वादित्यत्रैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेनैतद्वारणेतु सोमसुत् त्रपु इति प्रत्युदाहर्तव्यम् अत्र हि सुनोतेः
प्राप्तस्य क्विपोऽदर्शनस्य सुनोतेरग्रे इव त्रपुशब्दादग्रेऽपि सत्वेन तस्यापि लोपसंज्ञायोग्यत्वेन [illegible] त्रपुशब्दा
दग्रेऽपि क्विप उद्दिसत्वेन न तद्रूपावधित्वस्य सुनोताववविवादात् तदादित्वस्य त्रपुशब्दाने संभवाद् हस्वेति [illegible] तिङ्
स्त्रमाध्यां क्रीत्या धातुपदानुवृत्त्या तद्वारणे तु सोमसुत् त्रपु इति तौ न्यादौ दोषो वाध्यः एतु विशेषनियमाभावा ।
न्तपरिभाषोपस्थानं तु विधाविन्तु कम् तस्यायंभावः सोमसुदादर्थमावश्यके प्रसक्तानुवर्तने [illegible] नितेः । एम:
नैवात्र पुंसि सिद्धिर्नान्यथेति भाष्यांशस्य इति भाष्यानुयायित्वादस्यो न स्वाख्यान विधेया ननु प्रत्ययलक्षणसूत्रवि ८०
यमार्थत्वात्स्यानित्वेन तु गापादनीयस्तत्स्थापवादेस्त्वोत्सर्गेनहवारणायषष्ठीनिर्दिष्टस्यैवेति न प्रकृतेरिति चेन्न

ग्रसक्ता ननु द्वितीयोक्तविषय एव विध्यर्थसंभवेन नियमार्थत्वस्यैवायोगादित्याह द्विगोः द्वयोर्वा ध्यः विनिगमनेति
साप्यारुणत्वादित्यपि बोध्यम् आक्षेपेपीति स्वरूपस्येत्यर्थः चमितः कृतद्वन्द्वार्थः अधिकमुच्यतेतो ऽवश्रयम् सादि
नेन प्राधान्येति अत एव पुत्र्यादि त्यां लिंगविशिष्टपरिभाषया नातिप्रसंगः नाव्यवहितानिरिक्त स्याय ते मा
चिंतु आर्द्रिका क्रोशपुत्रस्यैव सिद्धे इयोपादानंस्पष्टार्थमित्याहुः आक्रोश एवेति अत्रांकुशस्तु तत एव एव का
ण्वयद्विविग्रहलभ्रूणेति सूत्रस्थयोश्चानायुक्तरीत्या समाधानमेवयुक्तं नोचेत्तयोस्तस्मिन्सूत्रस्यैवेति नतोऽयः कृतःउप
स्थितः इति चिन्त्यमिदमिति त्रिप्रभृ अत एवेति विजातीयग्रहे त्रिप्रभृतीत्यस्यायमर्थः अपत्यं पूरुषस्यं आदिवुवा
र्णत्रुमध्येयरोद्विन्वेति नतष्वहर्येनुभवेऽप्यः नेन सिद्धौ किं तेनेतीनिभावद्रस्याह्न अविनिर्बोधा ऽनिमित्तयः च चर्
स्यानेनप्रतिषेधात्तेन रहाभ्यां परस्य विधिमात्रविषयैकार्थमित्येका शांकटायनमते ग्रतिषेधादने त्वनन्तार्थ
कमित्यपरा अ ननेरत्वादन चिचेत्येवप्रतिषिध्यते तिनृबीया नत्रानंतरस्यापवादत्वेपि परत्वादस्यापि बाध्यत्वा
मित्येतान्त्रुष्टत्वा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्त्वे इति निषेधा आयेतु अभिमानकल्पममन्तरा दुष्टेति मन्यते भाष्ये तम
मिति उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य उत्तरस्य अभ्यासे चर्चेति प्रतीकधारणात्तं समन्तत्व मनुमीपते इति भावः हलोयमां यमियप्ते

स·म पूर्वंवानिशुक्रपतेः शुक्रराति शुक्लपतेः शुक्लाति धर्मयतेः चर्ममाति इकं वृत्रेघाष्टविचु वङु ङषतेवजं चुङं वेङ
७२ सुदाहरणानि वोध्यानि वर्णग्रहनेर्वर्णाणि चमाहेत्यपि तत्रान्यदानाहलोऽणइत्यनेनमोनुस्वारेणच केषांचित्ति।
राकरणेपि अन्यानि निरवाधानीत्याहुः अवावोपीति वोत्तरइतिन्यास— पिव्यपदेशिवद्भावेननतदन्तत्वादेहः स्यादि
तिमन्यते तस्यैलो विपरिणामेति लोपस्यकर्मसाधनत्वंतुनायम् दिगितिननुआदिर्जिदुङनामितिन्यासेनवंजन
स्योपदेशेऽजित्यः चर्श्चत्वे द्वितीयेऽप्युजित्यादावुभयतोग्रहणेनसिद्धे किंतत्संग्रहणेनेति चेत्सत्यम् उभिदादुदितोवे
त्यस्याप्रसंगः तत्रकर्मधारयत्वेऽशक्यः उवुदितउद्दितुइत्यादीनमसंग्रहप्रसंगाभिमतादिदितीयाः वर्णस्यः वान्तो मा
नाभावेति ननुयथावान्तपदेसामान्यतः श्रुतेविशेषाकांक्षायापूर्वसूत्रपर्यालोचनंतथास्थानिनिजित्तासयावा
पर्यालोचनमावश्यकमितिचेवत् स्थानिजिज्ञासायां मचइतिश्रुतेनतस्याः शांतावपिविशेषस्यान्यग्रानिसाका
क्षत्वेनतदलाभादित्याहुः पदपर्यालोचनेऽर्थावगतिर्जातैवात आह यथेति हलिसेत्यत्रवग्रहणास्तेषांनासिद्ध नामः
तोवाह लोपःशाकल्यविधेयविषयश्चेति अयंसंकोचोनिष्फलः आद्येनैवसर्वेसामंजस्यस्यादित्याहुः ७२
उभयोर्नित्यंकौटिल्येलुपस्वदेत्यनयोर्विग्रहेण वृत्तिप्रतिपाद्यविशेषयोः कौटिल्यगर्हयोः शक्तिस्वभावेनासंप्रयोग

त्वप्रत्ययग्रहणमनर्थकं क्रियासमभिहारे तद्धारणायेत्यपि न गत्यर्थकात्त्रापीति वेन कुवादिभ्यश्चायं यङे वेन सू
भावेन समभिहारः प्रतिपादितो त्वप्रत्ययेन तद्धारणस्य सुकरत्वादित्याहि इति ङ् तशब्देन [illegible] मित्याहुः धातोस्तन [illegible]
तितुन [illegible] जनाविवक्षा पुजेनोपमित्यत्रावाद्देश्यापत्तेरित्याहुः ममानुतन्निमित्तत्वाभावाद्धातुसं [illegible]
त्वपरत्वाभावाच्च नसः अत एव क्विवंत भूशब्दात्तत्र साधुरिति उगवेति वापन्निमोयमित्येव उगिति च [illegible] नेव
मपि वा तं दैवावहिरंगपको ऽसिद्धत्वमिति इत्यत्र यथेति चेन्न एतादृशान्तरंगत्वस्य ज्ञानवहिरंगासिद्धत्वानियामक
त्वं तत्रेति [illegible] कत्वात् अत एव स्त्रीप्रत्यये इत्यादौ वक्ति दीर्घादि सिध्यतीत्याहुः यदाप्यत्र [illegible] धानसोनो [illegible] दितिव्य
[illegible] त्रिभुवनस्य न तत्रैव [illegible] थापितन्निमित्तस्यैकवचनानुरोधाद्द्विसमुत्कमित्याहुः [illegible] सामानित्वस्या
य इति [illegible] निर्देशः अतो नाग्रिमद्विवचनासंगतिः [illegible] प्रकृतिभूतवर्षो [illegible] टिनपाचा नतु सप्तवधकत्वा
दंऽपेनप्राहित्यते ऽत आह [illegible] इति लक्षणप्रतिपदोक्तं तस्य तु नायं विषयः प्रतिपदोक्तानुपूर्वी [illegible] व्याख्येति ए
त्वाभावादित्यपि बोध्यम् क्यस्य शब्दमर्थमाह क्रियार्थोपपदस्येति व्याख्यानानुगुणेति न च तदर्थेति विशेषा
णामसंगतिरिति [illegible] अत्रैव सूत्रे प्रदीपोद्योतयोः स्पष्टम् अत्रेष्यते कीं [illegible] ति क्रियार्थः कप्ये ॥ स च द्रव्यदानपूर्वकं [illegible] नाद्या

स·भ· दानम् एवं च केनं कर्तृक्रियाश्रयो धान्यमित्यर्थकं क्रीतृभिः क्रय्यं धान्यमिति सिद्ध्यति केचिन्मन्यन्ते तुल्येऽत्र विक्रयः।
४४ सचलाभेच्छया ऽस्मा दानपूर्वकधान्यादिदानं एवं च विक्रेतृभिः क्रय्यं क्रेतृभिः क्रय्यमित्येव व्यवस्थितमिति बोध्यम्
ननु विनिमयाश्रयत्वाविशेषाद्द्वयोरपि योगद्वयं स्यादिति न आह द्रव्येति इदं च मतद्वयेपि बोध्यम् स्वामेति क्रेयं नो
धान्यं न च क्रिक्रय्यमिति प्रत्युदाहरणस्यासंगत्यर्थः आहुरिति तस्य ममापि योजयितुं शक्यत्वमरुचिः लोपः शा
मो भगोर्ति अयं भावगार्ग्येति व्याहृतये अपूर्वस्येति तावदनुवर्तनीयमेव ... सिद्धा
अनो भो भगो इत्यपि स्वमितयिनव्यं स्तुतो वादीनामनभिधानेनोतो गार्ग्यस्येत्यत्रासंबन्धो दोषांसोवेषि हलि सत्या
त्रावर्णसंबन्धे दोषस्य स्पष्टत्वात् वस्तुतस्तु ओतो गार्ग्यस्येत्यत्रापि दोषः एवं धःपर्थः प्रभोपर्थ इत्यत्र भो इत्यस्यानुवृत्ति
भावे लोपापत्तिरूपः न च सगुणएवेति वाच्यम् ओतो गार्ग्यस्येति सूत्रे भाष्ये सिद्धे लोपे नित्यार्थमिदमित्युक्तत्वान्नित्या ... ॥
अन्यथा ... विध्यर्थमेव वदेदत एव तत्र वक्ष्यति भाष्यानुसारिणस्त्विति एवं ... सूत्र ...
लोपवारणाय हलि सर्वेषामित्यत्र ... भयानुवृत्तिरावश्यकी एतेन तत्राभयनिवृत्येव सिद्धिरिति परास्तं ...
नयनादीनामिवैषामनभिधानस्यावश्यकत्वात् अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति निर्देशान्नित्ये प्राप्तेः कर्तुमंगकार्यत्वाद

ति ननु अच्ग्रहणानर्थक्यं न ह्यः अकारलोपः हलग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे सिद्धान्तभाष्येऽहग्रहणादत्र सूत्रे रूपं ...
वनस्यानिकयस्य वर्णलोपेनेनस्यात् अन्यथाऽन्त्राभावादित्युक्तेमतीत्यानन्ताख्यात् कार्िणोऽत ... अकस्य
मौण्ड्री ... न्यत एव वदेदंत आह सन्तस्य अस्य इति असंबन्ध इति एवं च रूपमनुपलक्षणमिति ... संग्रहः।
निभाक यद्यमो भमोऽ इति सूत्रप्रवेशो नोकेऽर्थस्य वादिव्याहृतये हलि सर्वेषामिति त्यत्ररूपदत्तम स्येनेह स्यां मिकस्य
वयहणमिति पक्षान्तरे आपि सम्बन्धः स्यादत आह सन्तस्येति क्विपि निति णिचः पूर्व ... नमाश्रित्य ...
हिं गेनदिलोपस्यासिद्धत्वात् एतेनकेति आद्यायुक्तिद्वयेन पदान्तेति निषेधात् ... अकारस्य हि
स्य पूर्वत्वात्स्यादेवेत्याह ननुपदादिसंज्ञायां यथोद्देशपक्षे ... कथं पूर्वत्रासिद्धत्वमत आह साक्षादिति अनपा
रं परत्वात् ... पदत्वादीति आदिना भत्वम् साक्षात्प्रतिबंधकानिदेशोदाहरणं ...
बंधकस्यानुपपत्तिरिति उभयत्रीत्यापकस्य तूदाहरणे ... नन्वथापि सिद्धमत प्रतिबंधके निपातः ... पदेनाऽइति
लक्षण सूत्रस्य भाष्यान्यदा तां नाहलोऽणो न संतीति हेतोर्दृष्टवादेरनभिधानमेवेति योजना तत्र हि भाष्ये अण्यहा
णो सामर्थ्यात् पूर्वेणाणो ग्रहणे स्पेत्यत्राप्य अन्यथा अत इत्येव वदेदित्युक्तम् अभिधानेनैषां न दः संगतिः ...

सु·म श्चैवाधीतस्यहम् यथा श्रुतम्पाठस्यकोभेदः प्रविनष्टादर्शस्यास्यायते अस्यमेकेयदस्याध्ययमेवाशुधः इत्याभाषित उ
७५ क्तार्थता त्यर्थः —— कमाध्येद्रत्यर्थः ३ रा॥ लक्षणयेति। नस्यतत्रना त्वादिस्थानबोधकत्वादितिभावः वस्तुतस्तु
आवश्यकत्वमितत्वप्रनितकस्य षष्ठीस्थानेइत्यत्र स्थानेपदस्यात्रानुवृत्तिः एवंचाधिके वनिनने लक्षण[illegible]मानत्वा
भावन्तौलोकैस्युक्तिरिति। अत्रैवाधीतस्यच्। पदघातसदिरूपा विधिनेअक्तत्वादिप्राकेवनास्तित्याधेयणकस्त्रातु
त्वमितिपक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयंविंतिनमणपक्षेप्यनुवर्त्य पूर्वोनत्वयच्चाश्वस्यापित्रस्थि[illegible]तुभेदाद्यायस्था
ह्रास्यस्य स्त्वपवेति। नत्रोक्तविरम्याह्निभाष्येअनूद्यापरत्वमितिपक्षोणअनन्तूणसंवि[illegible]नवद्वेषी ह्रिणाकांस्येऽत्र
मितिचेन्नोप्रकारणविरोधादत्रनकैवंस्माह्रस्थानेइतिनकेवलमाकारग्रंथविरोधश्चापितुलक्षण[illegible]पि
माह। अत एववक्ष्यइति। अभ्यासस्यानेदंचापाविमातु मानिकादेशस्यस्थानिवत्वेनाभ्यासत्वलाभार्थं[illegible]
कुरक्षोविकृतिन्याये मायीतिमात्रः [illegible]इतिनु अवयवस्यवादिनाप्यप्रक्रियाज्ञानयतापानुसारेणाव[illegible] रामः
निप्रमापितस्य [illegible] नरोनदरत्नु[illegible]ततदानुगोमित्यत्रकार्यमधानोभावादोषोनस्यात् [illegible]नुमानि[illegible] ७५
लुनपाङ्गाः प्राप्तविवेकभाष्येनास्यैकमात्राविधायकत्वेननदः। वस्तुमामाहि स्पष्टैवाधीतस्यच्च तथामाधि[illegible]

तपरकरित्यादौ अभ्यस्तानामादिरिति स्वरोऽपि फलम् अन्यथा रेणव्यकपान्तस्यादित्यादिभाष्योक्तमनुसंधेयमिति
दिक् यद्यपि भाष्ये ऽन्तपदानुवृत्त्या पूर्वान्तत्वमुक्तं न पराश्च्वस्यावयववाचकत्वेन तथापि अन्तपदस्यैकत्वपासो ऽभ्यस्तक
स्यानामुपेक्षेऽदंत्व इति भावः अत एव पराद्रिवपक्षो नाशंकितोऽत्र नियमानुपपत्ति आनयो विशेषणत्वे प्याप्ता माप्तत्वा
ति धावकौ आतुमंकटोस्यपति अत्रपक्षे इति संभवादिति अयंभावः अत्रापि पक्षे प्राप्नोतित्यायोनपूर्वनौरत्नौरिति
नेतन्तांतरतम प्रदानुवृत्त्यांतरतमैनेभवेतः साधारणधर्मस्तु अवयवावयविभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन योलकाः
वान्प्रसज्यप्रसंजकभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन तत्त्वविधित्वमपद्धा आस्थानिकोऽणः स्थानिनरवेमोऽस्य रणेवत्रि
धीयते सादृश्यं तु प्रसज्यप्रसंजकभावतादात्म्यान्यतरसंबन्धेन लवत्संबंधित्वमिति [illegible] वा दुक्तमसंभ
वेति [illegible] नोतोः न कार्यमिति अयंभावः यथान्यासेऽष्टौ मात्राः गुणादिसंज्ञाविधौ लघूपरोच्चारणे ऽप्यऽष्टावे
ववर्णौ इति यद्यपि संमेऽन्तद्रुदित्यादौ नकारेणरेफो निर्मेय इसोपि समएव तथापि आनङ् ऋतो इत्यनंनङ्याः।
प्रयोजनाभावान्नवक्तव्या विर्तिलाघवमेवलपाश्चतिवा कंचनवक्तव्यमितिचनयायोगविभागाभावान्निपतिः।
गौरवाभावाच्च लाघवमिति मृजामिदित्यादाविति अयंभावः यथान्यासे विमतौ त्वस्य हलादिःशेषसूत्रपूर्वकंमा

स॰भ॰ योगोऽभ्युदयः मिमितेर्जिहीतेरित्यादेस्तु न दः पूर्वकेपि अत्रन्यासेतत्रपरोच्चारणे सर्वत्रापि तत्पूर्वके एवं तस्मिन्सस्या
७६ त् अपरे तु विभर्तीत्यत्रापि न दः पूर्वके सस्यादिति सनाथ्यविष्यते वेदं ग्रस्थकृत्संमतिदानेन आदिनाऽऽनङ् नुस
र्वत्रादेशस्यत्यपक्षस्य संगृहीतेरिति दिक् वस्तुतस्तु शंकायां तत्र तत्रेति वीप्सा संत्याज्य न दःनुरोधेन भ आमिदित्यत्र
दोष[illegible]वस्थादेशत्वापत्तिलक्षणः सूत्रारंभे तु संनिपातपरिभाषयानमातुरित्यत्राप्ययं बोध्य इति उरणोरगिति।
तु न स्थानिवत्वम् चाकर्तीत्यत्राभ्यासस्य कित्वेन दीर्घोऽकित इति दीर्घापत्तेः तत्प्रकरणस्थकितएवति संज्ञेनापि तद्रूप
माणं माधवादिमतं तु न न्याय्यम् मानाऽभावात् नाक्वुकुरीसक्वरिकृण्यां सर्वेषां वर्जनापत्तेश्च अभ्यासमात्रवृत्तिन्याय
आवश्यकत्वोक्त्यनभिधानेचल्लायत इत्येव वस्तुतस्तु अकित् ग्रहणस्याऽभ्यासविकार इति परिभाषा ज्ञापकतायां
रभाष्यप्रमाण्येनाभ्यासनिमित्तककित एव ग्रहणमिति दीर्घोऽकित इत्यत्रा द्योतेस्पष्टत्वादत्रन्यासेन दोष इति तत्।
त्वामीमणियात्तु हा को हाङोश्चानभिधानेनात्र यङ्लुका विस्तपद्योतेन तत्स्वेऽप्यत्र दातुदोष इति हरोकैयटमतेनाञ
कुर्वंति भाष्यसंमतपाठे आहावावसेति उभयसंग्रहायाह विकल्प इति इत्यर्थकोनेति विध्यर्थे तान्यर्दके र्ण अनु राम:
हि न पूर्वत्र परमसिद्धेनेत्यर्थेके न असमर्थसमासापत्तेरिति भावः पूर्वोहितेऽसकृज्जग्धं असत्यथासकृद्देवेतिप्रा। ७६

क्रियायां विशेषणत्वादाह कृपेरिति प्रवृत्तेऽपीति आगमिकवर्णद्वित्वस्य द्धिः प्रयोगत्वे व्यक्तिभेदेन चास्मकृत्प्रवृत्तेरिति भावः
परिभाषात्वेति वार्तिकत्वेऽपि परिभाषावृत्ति क्वचिल्लत्वेनोक्तत्वादिति भावः एवं तु विप्रतिषेधसूत्रस्यापि परिभाषात्वस्यो-
क्तत्वात्तु विप्रतिषेधपदं किमर्थमिति चेच्चिन्त्यमिष्यते यणोऽमय इति द्वित्वं चतुर्थमपि बोध्यम् अत एवेति एतेनानु-
वृत्तिस्मुदासः इदं चानचीत्यत्र चेत्यस्य संबन्धपक्षे तन्मते तु ततोऽपि नत्वं बोध्यम् कश्चिदिति पूरणगुणेति सूत्रेऽसि-
द्धान्तयिष्यमाणरीत्येदमेव युक्तम्। तत्राभ्यासोद्भावनम् जनेरित्यत्र संभवादाह रात्येधन्त्योऽपीति इणेवेति इणी-
कारादौ प्रतिषेध इति वार्तिकारंभात्सानुबंधकत्वेऽप्य स्थग्रहणमिति भावः ननूभयोरप्रवृत्तिनिमित्त आरंभप्रत्या-
ख्यानयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः तौ न्यादाविति आदिनोपेध्यत इत्येव आशंकात्तदाशंकाबादिनिधार्येत्यर्थः वि-
वक्षेति अपि च मूलगुणेनास्य परनिपातः इणिनिर्दिश्यमानपरिभाषया इष्टमिद्धं दाह अत्रेति एकरूप्यादा-
ह एत्येधत्येऽपीति सूत्रेऽनुपलक्षणं वार्तिकस्यापि आदेः परस्येति कुतो न समाहितम् तत्राह पूर्वमेवेति परस्येव
विधानेतस्य वृत्तिरित्यन्ये तत्रमानफलेऽप्यपि लक्षणसूत्रेति मकाररहितानुकृतिरेषा ऊठिसंप्रसारणेति ननु संज्ञ-
के ऊठीत्यर्थः संप्रसारणपूर्वेति पाठे तत्प्रयुक्तपूर्वत्वमर्थः अनभिधानेति ननु प्रत्याख्यानभाष्यात् वार्तिके इणप-

स.भं दमुपलक्षणमित्यवधेयम् तेनेति चेन्न एवं सति अन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वेन तदऽनुक्त्या भगवतावा
५७ र्तिककृदुपहासस्यादत्रवाकरणेतत्रोपक्रमस्यप्राबल्येनात्र तथादुर्वचत्वात् निरुक्तिरिति तथा सावकाशत्वे वि
प्रतिषेधशास्त्रबाधेमानाभावश्चेत्यपिबोध्यम् पूर्वान्तवत्वेतिपाठइत्याहुः ननुपूर्वंधातुसाधनेनेतिन्यायेऽस्य
सार्थकोपसर्गान्तरंगत्वात् स्यान्तरंस्यादत आह पूर्वंधातुरिति पररूपोदृष्टाभावश्छेदकाक्रान्तएव बहिष्प्राप्ता
नमूलोपसर्गस्यावतारणंयुक्तंयथाश्रुतस्यतुलक्ष्यासिद्धान्तत्वंध्वनयन्नाह सिद्धान्तेति नपरकारणेति यद्यपि उ
पक्रमकारणेतीयत्रप्रकृतसूत्रेणैवंफलंदेयम तथापिपरत्रैवफलप्रदर्शनपरवृत्तिग्रामाण्येनएधत्यादिमाहच
योक्त्वगणपठितस्यैवधातोरत्रग्रहणमितिभावः भाष्यानुग्रहस्त्वत्रमृग्यः वासुपीति पदच्छेदः सिद्धेणानुक
रणमिदम् आख्यानादिति धातुग्रहणाभावेप्रर्षभंषनमित्यत्रातिव्याप्तिदानपरंप्रकृतसूत्रस्थभाष्यरूपादि
त्यर्थः प्रपाहेति लब्धमितिशेषः समुदायादेशापत्त्यायथाश्रुतासंगतेराह पूर्वेति अन्त्याद्ययोरिति अलोन्त्य प्रम:
स्यादेः परस्येतिपरिभाषाभ्यांलब्धमिदम सिद्धान्तमतेनाह उपसर्गेति नान्यथात्वाच्छत्वमितिभावः निर्दिश्यमा ५७
न परिभाषाप्रापकत्वेनपठ्यमानाश्रुतमूलेसंगच्छतेलक्ष्यचनिर्वाधेकत्वंलक्षणाविधायिकरणोपगमिंतस्यास्यैवि

त्यक्तमिति चिन्त्यमेतत् अनादिवदेकग्रहणप्रत्याख्यानादाह इहपूर्वेति क्वचित्विहैकः पूर्वेतिपाठः वर्ततइति आ
न्यथावर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशः स्यात् समुदायनिष्ठस्यचनस्यात् स्थानिवदिति अवयवत्वेनबोधकाविति समु
दायस्यैकत्वात्तयोः समुदायश्चपूर्वपरश्चएवान्नादीचतस्यानिमृत्तावयवेतिभावः अन्यथा कृतेएकादेशः वशिष्टः
पूर्वसमुदायस्यान्नावर्णभिन्नः तद्भिन्नसमुदायस्यातिदेशः स्यात् तथाचपरमपादस्यः आः परमपादाः तेना
परमपादाइत्यादौविमतौकादेशात्प्राक्एकादेशात्प्राग्हितपूर्वसमुदायान्तःपादितितद्धर्मातिदेशेपादः पदितिप
द्भावःस्यात् अचः परेतिस्थानिवत्वंतुपूर्वमात्रविधित्वाभावात् निर्दिश्यमानपरिभाषातुस्थानिवद्भावेस्यान्न
वद्भावेपिन अतएवखट्वेखट्वायाखट्वयोरित्यादौपराद्विवद्भावेनात्ववत्वाकारेआडिच्चापइत्यादिनेत्वसिद्धिः न
तस्थानिवत्वेनतुआद्यदुर्लभम् अनल्वृत्तिधर्मवत्वेनस्थानितावद्वृत्तिकत्वाभावात् अतएवंस्त्रकृतसूत्रभा
ष्यखट्वेत्यत्रपराद्विवत्वेनहल्ङ्याद्विलोपःसाधितइतिभावः तदघटितेति उभयोःस्थानसंज्ञोःपरस्यसमु
दायस्येतिपाठःविनापिचमन्त्रेवसमुच्चयोवापार्थक्याभावेउपमानस्येवाभावात्सादृश्यासंगतेराह एवंचगि
ति कृतेकेति एकइत्येकादेशाविशिष्टपरंप्रत्यासत्तिलभ्यत्वात्दितिभावः नतुतद्गतेति ससहायेत्युपदेशिवा।

स॰ भ॰ त्वाऽभावेन वर्णस्य समुदायत्वाभावादिति भावः मात्रच्चत्रय इति इदमुपलक्षणम् तदघटितानामऽदन्तत्वादीना
५८ मपि तेन स्वद्वारेभिरित्यादौ ऽदन्तत्वातिदेशोऽपि नेति बोध्यम् मात्रपदं सफलयन् द्वितीयार्थस्य फलमाह तेन रामेति पू
र्वमानेति इदं प्राचीनवासनया अपवर्गानपेक्षणेनानात्विवत्वाभ्यामऽव्यऽम् सिद्धेः ननु यत्र पूर्वः परो वा वर्णः सम
हायस्तत्रैकार्यं मा न हृति धर्मातिदेशो मास्तु यत्र तु साहाय्यं तत्र न हृते रपिः मिस्यामिते शरध्याने एवं पथ्याशिवेही न
साङ्गत्वे स्वद्वैतत्वमापन्नं च एवं चायजे इन्द्रमित्यादौ न्यायसाम्यादिकृत्वादेश्यपि निदेशः कुतो नेति चेन्नाह अन एवेति
आदिपदेन अनन्तत्वेन तु उक्तरीत्या तदऽतिदेशो न प्राप्नोतीति भावः प्रदीपकृद्रीत्या सूत्रं व्यापयति धीरेत्यादिना भ
वमेवेति कृतेऽपि एकादेशेऽवशिष्टं पूर्वादिपूर्वलत्त्वस्मावयवत्वातिदेशे पदागमन्यायेनोत्तरयदवत्वमेव पार्श्वत्वे साश्रित
मिति अर्थसमाजग्रस्तं तदिति तन्मात्रे अनेन विशिष्टातिदेशस्तु दुर्लभः अलमात्रवृत्ति धर्मघटितत्वादेस्याप्यऽप्रा
प्तेः एवं नत्वपरादित्वेन विभक्तित्वमपवर्गानपक्षेणेन उभयतरत्वस्याप्रवृत्तेः एकदेशविकृतन्यायेन तु नेत्यत्रन राम:
त्वं दुर्लभम् अतः परिमाणविशिष्टत्वादिभक्तित्वस्येत्याहुः एकाचत्वं स्वाश्रितम् उत्तरपदत्वमात्रं तु प्राप्त्यनेनात्र चानल ५८
विधाविति निषेधो दुर्लभः स्यादिति समस्तविवर्णमाश्रितत्वादिति यी त्यादप्रदीपस्यापि तेनैव दूषितत्वादिधिस्त्वाप्रान्ते

नेतिषेधपर्यंतंप्रदीपकत्वेनोधावनं व्यर्थमिति च ध्वनयन् सर्वात्मा सूत्रं सफलयति किंचेत्यादिना अन्यत्तु समुदायरूपेति
ष्ठेतस्य मध्यमणिन्यायेनोभयात्रतीत्वान्नेतद्व्यर्थमित्यत्र हेत्वंतरमाहुः मियइत्यादाविति आदिनो द्योक्तसौरपेण
स्य संग्रहः मनोरथादः पूर्वापरविरोधं सूचयन् तन्मतेनाह किंचाभेदइति असंगताविति सूत्रमतत्वनुपन्नादिशब्दाभ्यां पूर्वा
परशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरः स्फूर्तिकत्वान्तरसंगतिरिति भावः ननु उभयत्र आश्रयन् अस्यानिवृत्तित्वपूर्वमारभ्यते नत्वा
ह इष्यत एवेति टिपिति दिगर्थं इत्याद्यनुस्यूतस्वरादवसेयः उपस्थितावपीति अत्र पक्षे परिभाषादृष्ट्या त्रिपादसिद्ध
त्वरूपप्रतिबंधकाभावादिति भावः कथमिति न च पूर्वत्रकर्तव्ये परासिद्धत्वेपि न तत्कृते तदसिद्धत्वमानाभावे इति पंचा
नामित्यत्र वस्तुमात्राणां न्याजानगुणादेरसिद्धत्वमनयेति पूज्यत एवेति वाच्यम् न भकुर्छुरामिति कुर्वेद्वणेन पूर्वत्रेत्य
स्य विषयसप्तमीत्वबोधनेन पूर्वदृष्ट्यापरमसिद्धमित्येव तदर्थात् अन्यथा कुर्वेतीत्यादौ उदित्तिपरत्वमामेत्यादेवगुा
णस्य दीर्घस्यामित्याकृतौ किंतेन अतएव चचूर्यंतेइत्यादौ दीर्घसिद्धिः अन्यथा कुर्वतीत्यत्र गुणस्य दीर्घस्यापि उत्तरा
स्यानइतितपरत्वेन निवृत्तिः स्यात् विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यमपीहमानं उत्तरग्रंथ ... विनयानेष्यतेइतिदिक्
विनिगमनाविरहेति पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेन प्रागेव प्रवृत्तिः अतत्त्वं च विनिगमकं बोध्यमत्रत्रोक्तम् इत्यास्येवेति

म.भ. एवंहीत्याद्युक्तमितिभावः लक्षणत्वादितीत्युक्तमितिपाठः अनुसरणेवेति फलइत्यपकर्षस्योपलक्षणमिदम् दीक्षि
४६ तेकत्वाख्यपति तत्संतयेत्यादिना नुवांतर्भूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्वप्रतिपर्श्नभाष्येयोः नृप्रसंगस्तद्वागायतनाद्दि
त्यतआह यदर्थेति नत्वसतिधातुग्रहणेऋकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्र क्तमाद्युपलक्षकत्वस्यादित्यतः तिप्रसं
गएवातआह प्रत्यासत्त्येति तन्निरूपितस्याप्रसिद्धत्वेपितद्घटितनिरूपितग्रहणंप्रत्यासन्नमिति भावः कृत्वेपि धातु
ग्रहणेयदर्थे तृक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वनयन्नृषभंत्यजति ऋद्धइति धातुग्रहणस्याटश्चेत्युत्तरार्थमास्यानमाड्योगेइति
सूत्रेभाष्येउक्तत्वेनकथमितिदूषणाभासमपरिहरति प्रकृतसूत्रेति सुबन्तप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिकऋकारादिघटित
इत्यर्थः सुबन्तावयवेइत्येवकुतोनोक्तमतआह शास्त्रेइति धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञाप्रयोजकऋकारादिप्रकृ
तिकत्वेनेत्यर्थः सूत्रेसुप्पदंलाक्षणिकमितिभावः उपार्षभपृत्सतीत्यत्रतुनित्यमेववृद्धिः ननुआनइतिसूत्रेवक्ष्य
माणरीत्यासुबन्तोपश्लिष्टस्योऋकारादिधातूपश्लिष्टइत्यर्थात् सुबन्तावयवकधात्वाविन्यर्थोन्यायसिद्धइतिलक्ष ग्रम
णेवनिमूलेतिचेन्न तथासतिसुवंतधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्यउपार्क इत्यादौसंभवेनतत्रैवस्याद्दितितुल्यास ४६
सूत्रभाष्यासंगत्यातस्यैवमानत्वात् नहिसतिसंभवेनदघटितनिरूपितग्रहोनुमुचितम् उक्तार्थेलक्षणावोऽस्व

पर्यवलक्षणोऽत्र भाष्यानुग्रहः परं चिंतनीयः अतीति सुबंतावशेषणमिति उपसर्गे भोयतीत्यस्य सिद्धिरित्युक्तं खट्वयति
ऋषभेति अकारादेर्धातुत्वेन त्वदुक्तासंगतेरित्यपि बोध्यम् अत्रापि धातावितिः अत एव ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्र
तिषेधेनेति वार्त्तिके सामान्यतः सूत्रे दूपविषयकतया प्रवृत्ते धातावित्यनन्तसामर्थ्यात् तत्त्वाख्यानम् अत एवाकारेति सू
त्रे भाष्ये उपाध्मदिति तदुदाहरणं त्वासुपीत्युदाहरणोपलक्षणम् नमाऽयोग इति सूत्रस्थस्य धातावित्युभयोः इति
शेष इति भाष्यस्य तु उपसर्गोदृच्छ्योमित्यादिरर्थ इति भावः विशेषाभावेनेति इदमः सिद्धवदादि सूत्रेषु भाष्यस्य स्पष्ट
नदृश्यत इति · यत्तु ओतो मशसोरिति सूत्रे उद्योते केचित्तु अत्र सूत्रे सुब्ग्रहणमनुवर्त्तते वा ग्रहणं निवृत्तमिति भाष्यो
क्तं तत्र निवृत्तपदस्वारस्यापि त्वरितत्वमस्त्येव तत्फलं तु एङि पररूपमित्यत्रानुवर्त्त्यस्य कामभेदेन व्याख्यानमित्याहुरि
त्याद्युक्तं तदृऋच्चिन्त्यमिति स्पष्टमेव तथा सति अत्र न सम्बध्यते इत्येव ब्रूयात् उत्तरत्रापि श्यकं संबन्धस्य निवृ
त्ययोगात् निवृत्तस्य संबन्धायोगात् तस्मादननुवृत्तिरेव निवृत्तिस्तत्र भाष्यार्थ इति तत्रैवोद्योते स्पष्टं धातावित्यनुवृत्तेरिति
ननु विश्वौहः इत्यादौ संप्रसारणगुणेऽपि ज लक्षणवृद्धौ व सिद्धौ वृद्धिविधानं बहिरंगपरिभाषां ज्ञापयतीति वाहऊठसूत्र।
स्थभाष्यादुपसर्गादित्यस्य मंडूकानुसृत्या वपिधाना वित्यनुवृत्तिः किमर्थमिति चेन्न तथा सति प्राऽ निरूपितोपसर्गेत्वा।

स.भ. प्रसिद्ध्या प्राग्युपलक्षितो मा भूदित्येतदर्थत्वात् उ विनं तूपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्यवलम्ब्य प्रादीत्यादिना मर्थः अचो षष्ठीति
५० सोऽत्रमेकवचनम् गमकत्वादित्तिसोऽत्रत्वादिति यावत् अन्यपदस्याव्ययविनं प्रतिमाकांक्षत्वेऽपि निर्धारणावधिप्रत्ययाकांक्षत्वादि
त्याहुः सूत्रोदाहरणं इति भागवतादिप्रसिद्धमपि भवरूपार्थं भगवतो नित्यत्वप्रसंगात् [illegible] आगत इत्युक्तम् अल
मर्थ्यं परिभाषेन्दुशेखरादवसेयः शब्दज्ञानानुपातीति पञ्चपर्वत्वेनावश्यं निरोध्य प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृ
तिरूपपञ्चवृत्तीनां मध्ये विकल्पलक्षणमिदम् शब्दश्च ज्ञानं च शब्दज्ञाने तेऽनुपातिनी जनके यस्य सः श्रोतुः श्रूयमा
णशब्दहेतुकः प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुको बाधनिश्चयेऽपि कलहादौ शशशृङ्गादिप्रयोगोऽन्त्र [illegible] सर्वानुभ
वसिद्धश्च वस्तुशून्यत्वाबाधितविषयः प्रत्ययो विकल्पाख्या वृत्तिरित्यर्थः शब्दज्ञानेत्यादिरुक्तौ [illegible] मध्यमणिन्या
येनोपयोगाः भावना दृष्टान्तासत्तायां च हेतुत्वेनान्वयः अत्र व्याकरणे यत इति शेषो वा इत्याहुः [illegible] लोकिता
न्यायेन विशेषं वक्तुमाह पतञ्जलिरितीति पतित इति येन न पतनं तज्जलमिति विग्रह नराः तात्का [illegible] अमः
इत्यर्थस्य बाधात् न छोप इति इदमुपलक्षणं जस्त्वाभावस्यापि एवं चात्र गणेऽस्य पाठो नार्थ इति भावः पद्य इत शब्द ५०
स्य लोप इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः एवं च तु भागस्य लोपे अकारस्य लोपे पररूपे तस्य स्थानित्वाज्जस्त्वम् अन्यथा

पाठोऽनार्ष इति सास्नादेरेवेदेन् समासार्थं मयूरव्यंसकादित्वस्यावश्यकत्वेन पृषोदरादित्वकल्पने किमभिप्रेत्येति
न्तुचिन्त्यम् अन्ये तु मयूरव्यंसकादित्वात् समासः त्वयाऽऽछादितशब्दस्य परत्वेऽर्द्धधिकविकारेण पदत्वाभावात् जश्त्वाभा
वे सिद्धमिदम् नह्यत्र टेर्भिसुपान्तमस्तीत्याहुः केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वादेवाचितशब्दस्य तमादेशमाहुः ओत्वोष्ठ ओ
ष्ठस्य पररूपनिपातः प्रकरणानित्यत्वात् समासग्रहणवैयर्थ्यं परिहरन्ति अत्र समेति वस्तुतस्तु तदुपस्थापकेऽपि न तद्वैय
र्थ्यं काल अश्वीयितुं शाकस्य अश्वीयितुमित्यादावुपपदेन क्वजंतप्रकृतिकतुमंतस्यैकार्थीभावसंदेहेन च त्वाप्ति प्रसं
गवारणेन तत्सार्थक्यात् तदर्थंभाव· अत्र तदुपस्थानेयत्रावर्णस्य ओष्ठादिना सामर्थ्यं कुम्भकारोष्ठः औपगवोष्ठः
इत्यादौ तत्रैव समासस्यान्तरङ्गत्वोष्ठादौ पदादेरकारस्यानर्थकत्वेन सामर्थ्याभावादिति समासविधिं व्याप्यास
वे स्थूलोष्ठ इत्यादावतिव्याप्तिमाह सुबन्तत्वेन चेति इदं चाभ्युपत्यवस्तुतः पदविधित्वं वस्तुतस्तदेवनेत्याह अत्वोष्ठादीति
त्रशब्दः कात्स्न्येत्यामादौ तत्त्वेऽपि जम्भादिषु तदऽभावादिति भावः अत्र चाभावेऽपि हेत्वन्तरमप्येवं व्याख्यानं सम्यगु
हेतितद्दर्शनात् सष्ठैवेति एवं च प्रयोगानुरोधात् व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः अन्यत्र प्रतिपदेति अत्र यद्वक्तं।
व्यपरिभाषेंदुशेखरविवृतिसंग्रहेतदुक्तं वक्ष्यते चात्रापि अव्ययात्तु अविद्यमानेत्यादिव बहुव्रीहिपूर्वपदः कर्मधारयः

स.भ. इत्याहेतिज्ञत्याशयेनाहेत्यर्थः अत इति किमिति इदं चिन्त्यम् तदऽभावे विशिष्टानुकरणस्यादेशः प्राप्नोतीति प्रश्नस्यानि
५१ ष्टत्वेन तत्त्वानुकरणस्यैवाप्ति हेतुः मूलेपठितेति अत्रैकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात् जश्त्वेन अचः परेति स्थानित्वात् तत्र
ज्झल्स्थानिकत्वेपि अज्मात्रस्थानिकत्वात् कृसङ्ढिरित्यादौ अवर्णस्थानिकत्ववत् नेपदान्तेति निषेधस्तु अपदे
मात्रस्याजादेशस्यैव अत एव घटानयनमित्यादौ जश्त्वादिनेत्याहुः नाम्रेडितस्येति चेति चेनेतावितीति सूत्रमनुवर्तत इति
नुवक्तव्यम् फलकलनेति नाम्रेडितेत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनद्वारा वटंकवटकइतीत्यादौ पररूपमेतस्य भ
वतीति फलकल्पनाभिनिवेश इत्यर्थः तस्य प सिद्धमिति पूर्वाभ्यामसङ्ख्यत्रैवेति भावः अन्योन्याक्षिप्तेन फलमन्यथासाध
यति अन्यदिति तस्य संज्ञायां षट्कम विभइत्यादौ आम्रेडितं भर्त्सन इति प्लुतापत्तिरित्याहुः तस्य ग्रहणं नार्थ विक्षिप्र
सुद्राणां परमित्यादि निर्देशाद् अवयवावाचियोगषष्ठीति बोध्यम् झलोज निवृत्त्यर्थमिति स्थोर्ग्रहणं तत्रो ...पिद्रुत
स्यावर्तकमिति निवृत्तिबोधनसमर्थनम् अत एव दधस्तथोश्चेति सूत्रभाष्ये झलीत्यनुवर्त्य न थोश्चेति प्रत्याख्या
नम् झलीति मंडूकप्लुत्यानुवर्तते न त्तीयाद्यौन्तस्तुपक्षान्तरपरः तन्माम न्यात्तत्त्विवृत्तमिति वक्ष्यमाणमूलं स.भः
तु सूत्रमते इति बोध्यम् तदनुवृत्तिस्तु क्लिन प्रत्ययस्य कु इत्यादौ अनिष्टार्थैव स्यादिति भावः नन्वेवं क्लिन प्रत्ययस्य कुरन्तेर ५१

तिमस्यतां प्रकृतेचफलीत्यस्यसंबन्धोस्तु एवंचफत्रिविधायकंमास्तुखरितुचर्त्वेनत्तविशेषः हे परेपदांतेफलत्वसंभ
वी अभ्यासेचर्चेत्यादिचतुःसूत्रीतुइहैवपाठ्या तत्रैववाजशपदं फलोमितिन्नकर्तव्यमितिचेन्न तथासतिसुब्रु
पास्यइत्यादौहित्वस्यासिद्धत्वेफलोफलपरत्वाभावेनजश्त्वानापत्तेः षट्सुइत्यत्रैवशुष्कइत्यत्रजश्त्वापत्तेश्च सर्वथा
त्वस्यफलिजश्त्वापवादत्वेतुपक्षादौदोषोवोध्यः ननुफषस्तथोरितिसूत्रेभाष्येऽनन्तरेइतियोगविभागस्याश्रयणात्
त्यमधइतिप्रत्याख्यानंनतत्कथंतस्यफलीनि निवर्ततेसामर्थ्यादितिचेन्न तदभावेपिजश्फलोर्योगविभागेन
तल्लभ्यात्योगसंभवादितिदिक् अकःसअप वा देति वाधकसामर्थ्यात्निषेधेऽप्यपवादव्यवहारः अइउणसूत्रेति।
ऋलृक्सूत्रानंतरंपठतोऽस्याकारस्याश्रयश्चित्य इतिभावः नरपरत्वमिति अनयोरयोगवाहत्वंगीकुर्वतः कोऽसुभक्षुनो
मते नुरपरत्वापत्तिः तेषामिकारात्प्राक्पाठादितिभावः विवृतत्वसाम्येन फकृसाम्येनचेति अन्यतरोकोईष।
त्यछत्रकारोपिस्यादितिभावः प्रत्याख्यातमिति हिमात्रत्वाभावेदीर्घसंज्ञाप्रभावात्नदसंगतंमेवस्यादितिभावः प्रव।
स्यासिद्धतीति ननुलकारवृत्तिपूर्वीकरोत्याविवृतत्वेरेफवत्वसाम्यादिहृतेऋकारईषत्स्पृष्टलृकारस्तुलकारवत्सा
म्यात्स्यातेईषत्स्पृष्टऋकारस्तुरेफवत्वसाम्यात्प्राप्नोतिनानन्तरतमइतिकथंसंकरप्राप्तिरितिचेन्नएकरेफवत्वेहिऋकारी त्या

सु·भ· रेफवति लकारवति चास्या प्राप्त्याक्षरसमाम्नाये पाठसामर्थ्येन भवन्न व्यवस्था । स्यादित्याशयात् द्विरेफत्वेनु सामर्थ्यं वि-
५२ रहितेन ऌकार इति भावः यद्वा स्थानेन्तरतम इति सूत्रस्थ तपाठे द्विरेफवत्त्वाभावे संकरः प्राप्नोति यथा होतॢकार इत्यत्रैक-
रेफवत्त्वात् होतृकार इत्यत्र लकाराभावत्वात् अन्यतरगुणकृतान्तर्यमादाय भयत्रापि ईषत्स्पृष्टप्रयत्नेति अभि-
तेः तस्य यद्य भयत इत्यर्थः तथापि हमर्वत इत्यर्थो बोध्यः अत एव भाष्ये त्रिभेकवचनं संगच्छते सामर्थ्यादिति इदं चि-
न्त्यम् ढंढं इति शब्दरूपप्रवेशः कथमिति शंकासमाधानयोः करणेनेत्यर्थः एकदेशे षष्ठ्यन्तद्वयार्थस्यान्वयमभिप्रेति
नन्वेवमादितः इत्यागोरत्तु परत्वात् तत्त्वे किंमानमत आह यत्वादिति रेफाद्भक्तेरित्येनेन समाधिकरणाय च स्यो रेफ-
प्रभान्तरयेवेन व्यवधानादित्यर्थः हयवरट् सूत्रस्थ लणपाठः ए ओङ् सूत्रस्थत्वादस्य भाष्येण चेमि [illegible] नेकुलंकतर
मते इत्यत्र सेवीत्यत्र यणो म पर इत्यस्य च शंकासमाधानाकरणस्य संग्रहः आरंभप्रत्याख्यानयोः फलमैक्यं जयति अ-
त्रेत्यादिना अनयोरित्यर्थः ऋतीति तपरकरणे तु इदं च न्यायसिद्धमपि भगवन्तोरेणोक्तम् ऌतीति अन्यथा ऋति सं- रामः
ऌवत्स्येव ब्रूयादिति भावः पूर्वस्पृष्टत्वमानमाह तुल्यास्येति वार्तिकस्य नेदं यस्य अचुत्ववक्ष्यमाणतत्रत्तीयस्य ५२
केत्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति इदं च वाशब्दस्यार्थ इति मते स्पष्टं च तस्य तदर्थकत्वं तु लस्य सूत्रस्य भाष्यप्रदीपोद्योते स्पष्टम्॥

विकल्पार्थत्वे तु दीर्घह्रस्वानुवृत्त्यैव सिद्धौ विधेयनिर्देशस्यैव वैयर्थ्यं वा स्यात् एतेन विकृतत्वेपि नित्यमाप्नाबकल्पार्थत्व
च नैतेन पक्षेऽयणादेशः फलमिति परास्तम् एङः पदान्ताद् भवतीति ननु भयतेरिति निर्देशोपकर्षेणापदान्तान्तुङ् सिद्धे सा
र्वेति नियमात्सिद्धमिदमिति चेन्न अनुबन्धादौ चेत्तयोरेवेति नियमेन औपगवासिद्धेः तान्तवेस्त एव अनद्याव आयामे
द्रव्यादिनिर्देशाश्रयणेपि ग्रामम्भिन्ने चेत्तयोरेवेति नियमापत्त्या प्रदेशान्तरस्य पूर्वासिद्धपदं तस्यासिद्धिरेवेति भावः प्रतिप
त्तिगौरवं तु स्पष्टमेव उक्तार्थमस्यावश्यकत्वात् अन्तग्रहणस्य स्पष्टार्थं एङन्तात्पदादित्यर्थेपि अलोन्त्यपरिभाषया सि
द्धेः अवङ् स्फो अयनं परायणं प्रतिपाद्यमिति यावत् कस्तस्यार्थ इत्याह स्फोटायनोऽवङ् स्मरतेति विभाषापदानु
वृत्तेस्तस्योभयस्मारकत्वाद्विकल्पमेतत् अतएव पुनर्यत्नगृह्यतेति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थं विभाषामाभूत् पूर्वस्मिन्नेव यो
गे विभाषाग्रहणं निवृत्तमिति भाष्ये पूर्वस्मिन्योग इत्येकवचनं संगच्छते निवृत्तम् इदस्ताः रस्य च तत्र कैयटोपि पूर्वस्मिन्निति
उक्ते चेत्तत्त्रिसप्तथे इति व्याख्यात तत्रोच्यतेपि आरंभसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् अतएव सामर्थ्यान्नित्यमिति तु उत्तरग्रन्थ
संगतिः स्फोटायनग्रहणस्य पूजार्थत्वे हि तत्संगच्छते अन्यथा मतान्तरे तस्मिन्नुक्ते सिद्धये तस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिः स्य
द्वे भाष्यादाविति यद्यपि कैरवेण भगवता नैवमुक्तम् तथापि पूर्वस्मिन्नेव निवृत्तमिति निर्देशं तु कैयटेन तु केदेश्यप्रसिद्धत्वा

म.भ. स्याभिप्रेतमिति भावः उक्तभाष्यस्य योगविभागसामर्थ्यान्नित्यमित्यभिप्रायकत्वेनापि सुयोजत्वादुक्तमाद्यविति तेननूत्पा
५३ दिपरिग्रहः अत एव गवोद्भवादयः प्रयोगाः भाष्यसंगच्छतेइति दिक् अनित्यत्वादिति अनेनयथासंनिपातपरिभाषाश्रे
ऽस्य परिभाषेन्दुशेखरविरोधो न तथा तत्रैव तद्धि इति संग्रहे स्पष्टम् देवत्रातेत्यादि तुदविदेति नित्यत्वं संज्ञायां त देवेश्रु
फलक्षणं भवत्रातादेः क्रियाशब्दे वा अचि विभाषेति लत्वं प्राप्तं योगे नित्यं विषये नैव क्रियाशब्दे वा विभागग्रहणेनोज
लचेरनित्यं स्वर्यादौ न क्रियाशब्दे वा लक्षणहेत्वोरिति शत्रादिविधिर्हेतीति पलायते इत्यादाविति शत्रप्रयोगे त।
नत्वादयो मिथ एकस्मिन् विषये न विकल्प्यन्ते किन्तु विषयभेदेनेत्यर्थः एवं वातायने नित्यमङवङ् प्राप्त्यंगेन ऋ वागवा।
मित्यत्र वा शंकितारिती व्रतविषये नित्यं संशितो ब्राह्मणः अन्यत्र वा इति बोध्यमित्याहुः नेदं परिगणनेन भाष्यो
क्तान्यसंग्रह इत्याह अग्नीदिति एतदिति अग्नीदिति प्लुतेस्यर्थः घटितमिति उक्तोदाहरणे नातिप्रसंगाय श्रौश्राव
याश्रावयोः परस्येति न्यासांतरकृतेः न्यसंग्रहाय बहुलमन्यत्रापीति न्यासांतरमित्यर्थः विभाषितेन दृश्रिमविभा। नामः
षा पृष्टेति सूत्रोपेत्यर्थः ध्वनितमिति अन्यथा बहुलग्रहणे सत्वे श्रौश्राव याश्राव याभ्यामन्यत्र बहुलं प्लुतः तर्ह्यपि ५३
नृतएव नादेनैपारस्य अपि त्वं त्यस्य नित्ययोगविभागतुने व व्यवस्थेति प्रत्याख्यानासंगतिरिति भावः इत्येवं व्यवस्थितेनोत

एवुलादौ नित्यम् क्लादौ वा घञयोर्नेति भावः इन्द्रे चेति व्यर्थमिति । दृतीयापि यत्न्यस्तरसात् स्फोटायनग्रहणस्य पूजा-
र्थत्वेनैव लभ्यते अप्रामाणिकमिति यं यं विषयमुपादाय यस्य यस्य व्यवस्थितविभाषात्वमुक्तं तदितरविषयकस्यतस्यैन
त्वमप्रामाणिकमिति भावः परत्वासंभवेनेति विभक्त्यव्यवधानादिति भावः अनुकरणे तु अभिव्यक्तेति न्यायादिति
भावः यत्तदोर्नित्यसंबन्धादावत्ववत् अनुकरणस्य प्रकृतिवद्भावेऽसंभवोऽस्येवेति चेन्न सामान्यापेक्षेति नेनचोत्तरपा-
दाक्षेपः सिद्धान्तेतु अजनुवृत्तिसामर्थ्येन नतदाक्षेप इति भावः इदं च नव्यरीत्या मनोनारोहति तथापि भाष्योक्तमि-
त्येतावता संतोष्टव्यमिति दिक् अन्यतु इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं स्वमते तु उत्तरपदे तस्याध्याहारः तत्फलं च शिपदं तु वा
हुश्चोहोर्गविन्दुरेवरताः गविन्द्रप्रियस्य पोरुतन्नेप्रवृत्तिः अतएव प्रकृतसूत्रे इंद्रादाविति व्यर्थमित्युक्तम् तस्य चा-
र्थभावः शिपदे ति व्याप्तिवारणाय जाद्यविद्धाब्द उत्तरपदे इत्यर्थे गवेन्द्रयज्ञेऽतिव्याप्तिरत इदं वक्तव्यं तदर्थं तु इन्द्रस्यादि-
र्थोऽचुतदावुत्तरपदे इति नातिव्याप्तिरिति इन्द्रशब्दे योऽचुतदावुत्तरपदे इत्यर्थमाश्रित्यत अन्याख्यानमित्याहुः स्पु-
र्थं वैयर्थ्यमाह ग्रहणत्वेति वैयर्थ्यमिति पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणं पाठकंडिकालसूत्रेऽपठनादिदं चिन्त्यमाहुः भाष्यपठि-
तमिति प्रामाणिकमिति वाशयः अनुवर्तमानेति जातु उरुजतो न्यादौ पूर्वेण संधिवारणायेति भावः तेन जातू इति ।

स.भ. नचहूणादुंडीनामित्युक्तरीत्यासिद्धमेवेदमितिवाच्यम् उभयस्येत्यनयोः पूर्वसम्बन्धे पश्चात्जानूपदसंबन्धेप्रकृतिभा
५७ वस्यैवान्तरङ्गत्वात् वाग्रहणेति विभाषाग्रहणेत्यर्थः बाधकेति परत्वादितिभावः यद्यपिनेतिवाच्यप्रकृत्येत्युक्त्याप्र
र्वेषामसिद्धामिवपरस्यापिहस्वस्याभावः नान्तःपादेतिपाठेपिबाध्यसामान्यचिन्तयासिद्धोऽन्यथानंतरसंधिकार्य
स्यप्रवर्तिर्वृत्तिःस्यान्नतुसर्वेषां तथापिऋत्यकइत्यत्रापिबाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वेनदृष्टो ऋच्छतः इत्यत्रापवा
दविप्रतिषेधाद्धस्वःस्यात् तदर्थं नित्यग्रहणं इकोऽसवर्णे इत्यत्र तुनबाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वं नद्विप्रयेयणए
वप्राप्नोमितिबाध्यम् प्रथमयेति तदंतेनेत्यर्थः सर्वत्रत्यादौ सप्तम्यन्ततया विपरिणतत्वेनदिवउत्क्षिप्त्रापितथैववे
पयोक्ष्यमाणत्वेनचइहैवविपरिणामः किमर्थं इति चिंत्यम् अथवाइकः पदान्तस्यप्रकृत्यावस्थानामित्यर्थे सर्व
त्रषष्ठ्येवविपरिणामोऽस्तुप्रकृतसूत्रेति लुटिचेतिसूत्रस्य चकारप्रत्याख्यानपरंभाष्यंतुविधेयांतरासंबंधचका
रविषयमितिवाच्यम् एतेनेति भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षयासामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वस्यचकारेउचितत्वेनेत्य रामः
र्थः वार्तिकमित्येकवचनेन भाष्यैकवचनमितिसूचितं अपास्तमिति पदान्तादित्यनुवृत्तिर्नेहुं अच्छकेसंभव ५७
हुचि अतिप्रसंगभंगायावश्यकेतिभावः व्यास्यानादिति नहूदस्याभावेमानाभावादित्यर्थः प्रकरणेति प्रतिपद्य

तात्पर्यबोधनात् द्वयमिति तावतएवसत्वादितिभावः वाक्यस्यटेरि . तिपाठः अनंत्यस्यापीति एकवचनंतुप्रत्यभ्य
द्यमानस्यहूयमानस्यैवप्लुतः प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयेन यत्तुभाष्येकेषांचित्पदानितेषामवेषां प्लुतःप्राप्नोती
त्युक्तंतत्वतद्द्वयातिरिक्तविषयकमितिभावः अचोविशेषणेति तदनुपस्थितिस्तुनटेर्विशिष्टस्यलुनापत्तेर्नित्या
दावितिपाठः प्रकृत्यस्येतिसूत्रेणे तिपाठः सप्तम्यंतपाठेवृत्तिकृतेतिशेषः प्रत्यभिवादतस्येचइति प्रत्यभिवादविषयवा
क्यावयवेचेइत्यर्थः ननुतत्प्रयोगकथंनामांतेवाक्यमतआह अवयववत्वेति एवंचशर्मन्तिशब्देतशब्दस्याभाव
यववाचीनत्वेणस्त्वबहुव्रीहिरितिभावः नचैवमन्यतरप्रयोगस्यलाभेपिनस्यनदंतस्यलाभःकथंपन्याह नत्रीयी
ति स्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतविशेषायव्याचष्टे भोशब्देतिप्लुतोषनिपाठः [illegible] नस्यापनि
क्रमात्रस्यतस्यार्थः निपतस्योपलक्षणंनतुनिपतस्यत्याशयेनाह आगच्छतुइति कडारस्सुवितिरेकोतमनुसंत्यागंतु
नाकोप्यानिर्देशोबोध्यः असमस्याति अतएवातोरीतिसूत्रेसुखेनाइ [illegible] तेभाष्ये [illegible] स्यावि
वक्षार्थावस्यमाणत्वेननतु किमर्थयोगविभागेनविधानेनगुरोरनृतइत्येवसिद्धमितिचेन्नआशिषमेवइत्यादौगुरो
रभावेनेवपुंसकेकर्तृहर्तृइत्यादौ ऋकारसत्वेनभो आ आइत्यादौ अनन्त्याभावेनाव्याप्त्यापत्तेः [illegible] स्यामि

स॰भ संनियोगशिष्टत्वापेनाप्रवृत्तेऽत्रेट् त्वस्या विवक्षायावक्ष्यमाणत्वेनऽहत्नु तद्विवक्षणेन भिमागावश्यकत्वाच्च हैहे सं।
५५ वोधकर्णीनेनेतिनामग्रहणनिषेधस्थलेऽतिभावः गुरोरनृतऽत्येवेति उक्तौ त्यनस्यानंत्याभावेनाप्राप्तेरिदं चिन्त्यम्।।
अत एव पूर्वेण हूयमानार्थस्य विधानेनाप्राप्त्या वचनमिति केयट उद्योतकारो दूराद्धूते चेति सूत्रान्तरेण सिद्धे किं।
मर्थमित्यत्र आहेत्यवतारितवान् हैहेऽन्तइति बहुव्रीहिः तत्पुरुषत्वे तु तयोरंतत्वमनीत्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् हैहयोर्हूय
मानार्थकत्वे हैहयोरितिन्यासे वाक्यावयवयोस्तयोष्टेरेवः प्लुतऽत्यर्थे हेरामेत्यादौ विप्रयंर्थस्यात् तदन्ताकेतु पूर्वेण सि
द्ध एव सः तदादौ वाक्ये हैहे हटि वाक्यटि प्लुतयोः समावेशः परदोषः हैहेन्ते वाक्यावयवहूयमानार्थपदटेः प्लुतऽत्यर्थेऽप्य
महेऽत्यादौ वनिष्ठोनंत्यपदटि प्लुतः सूत्रस्य फलं स्यात् आदिभूतयोस्तयोरिष्टः पेतोनसिध्येत् अनंत्यपदटिअंत्यं
हैहेटि प्लुतयोरनिष्टः समावेशश्च स्यात् अन्त्ययोर्हैहयोः परमिष्टः प्लुतः पूर्वेण सिध्यति प्रयोगे हैहयोरिति न्यासे तु।
आरंभादेवानंत्यस्य हे सिद्धे अन्त्यानंत्ययोः प्लुतार्थं क्रियमाणे प्रयोगग्रहणान्नियमार्थत्वं संप्रधार्यमिति सर्वं रामः
प्रथमे पक्षे प्रत्यासत्त्या द्वितीयार्थे तु अभिमत आचार्यार्थवारणाय हैहेऽन्तइत्येव वदेत् हैहेप्रयोगेऽत्येव तु अन्त्यानंत्यसमो ५५
धारणेतत्प्रयोगे हूयमानार्थवाक्यपदस्य टेः प्लुतऽत्यर्थो दिष्टसिद्धिपि समावेशः स्यादित्यनया न्यासो भवरमणीयम्।।

प्रयोगे हे हयोरिति तु सुवचम् कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति वत्सरत्यासत्त्यो सर्वं सुसिद्धिः अन्त्ययोरेवेति इदं चिन्त्यम् [illegible]
तद्रूत्स्येव सिद्धेः प्रयोगग्रहणेनोभयाद्यर्थत्वसिद्धेः अनर्थकयोरपीति अयं भावः एकं हे ग्रहणं नामग्रहणनिषेधविषये
एहि हे इत्यादौ हूयमानार्थकत्वाभावादप्राप्तविध्यर्थम् अपरं च हरामेत्यादौ वाक्यादित्वाभावादप्राप्तविध्यर्थम् अर्थ
वत्त्वपरिभाषाबाधवचनमाननमतः प्रयोगेति न स्यानर्थकत्वं च शस्त्री शब्दे स्त्रीशब्दस्येव ततोऽर्थवृत्त्याधीयिषाविरहात् एते
न द्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसंगतं द्योत्यभेदाभावेपि द्योतकसमुच्चयस्य बहुशो दृष्टत्वादित्य [illegible] कृतोधीयिषा
विरहप्रतिपादनेस्योपयोगात् अनर्थकस्यापि पदत्वं तु निपातस्यानर्थकस्येत्यनेनास्त्येवेति वाच्यम् [illegible] पदं तु टेरेव
विशेषणं नानर्थोऽलदवयवत्वेपयोगः क्वचित्तु तन्मध्यपतितेति न तस्येव पदत्वाभावादिति आभिमुख्यरूपसंबोध
नद्योतकत्वेपि तस्याभावः नामग्रहणयोरेव न इन्नित्वात् अत एव न चेद्रूढमिति प्रागुक्तविरोधान आदामिति उक्तान्यस्व
रसवीजानि समाविष्टसमर्थपत्तेवकारस्समर्थेनैवं उपपति यत्विति यत्तु गुरोरन्तस्य स्वाभिन्नपदत्वेपि प्रवृत्तिरिति ता
न्न अनुदात्तमित्यनेन सिद्धे एकैकग्रहणं किमर्थमिति भाष्यविरोधात् गुरोरन्त अविवक्षितमिति इदं च न भाष्यसं
मतम् अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसंगो दूराद्धूते चेति विशिष्योक्तम् सूत्रशेषस्य एकैकग्रहणमनु

त॰ भ॰ प्लुतं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति विहितप्लुतसमावेशाभावाय। मानभाष्यप्यनुपपत्तिहितप्लुतमनूद्यानुदात्तत्वमुच्य
५६ गुणमात्रेणेन विधीयते इत्याशयः तदेतद्ध्रस्वनिवृत्त्यास्पष्टमिति भो राजन्येति प्रयोगविभागाभिप्रायेणाविकल्पसा।
म्याद्दूतिरित्यो नितिभिस्पाहुः एतन्नत्रयेति प्रत्यभिवादे दूराद्धूते हे हे प्रयोत तत्र पेत्ययं इदं केचित्तुमन्ते पूर्वमतं तु भो राज
न्येतिति विवोध्यम् वृत्तावितितखाद्युक्तप्रत्यभिवादेप्लुतो विहितस्तस्यैवायंस्थानिविशेषउच्यतेइति अन्ये चानुदात्तमि
त्यादिनालाघवादनुदात्तत्वादिगुणविधानेन प्लुतः सचदूराद्धूतइत्यादिभिरेवेत्युक्तम् अन्ये लघुमन्यन्ते असुत्वतस्त्विव
त्साधुवाक्येइतिशेषः चेत्यादीनामिति आदिः प्रकारोवहुवचनस्य च्छार्थे न प्रवर्तनेइति स्वरितत्वादित्यादेरत्रैवशेषस्वा
ल्लादिष्यते अनुकूलावपिउदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावायतद्धितस्यापि वोध्यम् परस्य चेतीति निपाठः नैर्वक्त्यमिति आ
ग्नोदित्यस्यस्थानेइतिभावः संगच्छतेइति अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेतस्यदुर्वारत्वेन फलभेदस्यनास्संगतिः स्यादिति भा
वः ननु गुरोश्चानृत एकैकस्य प्राचामित्येवास्तु अन्त्यो गुरोश्चादेः प्लुतइत्यर्थो इतिचेन्न अगुरुसम्बन्धापकत्वापिस्यादिति राम॰
क्कारस्यापत्तेः नचैवं गुरुग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् गुर्वभावेत्वयं दमृत्यायाच्चरितार्थत्वात् सिद्धान्ते इदं च्यास्यं ५६
वनेनु न कश्चिद्दोषः अप्लुतवत् अप्लुतस्य प्लुतविधानइति —— पर्युदासात्तु ह्रस्वस्य दीर्घस्य चेत्यर्थः त्वं चा ... दी

घएवस्यादितिवाच्यम् दीर्घइत्येववाच्ये एवमुक्तेत्तम परिभाषाबाधात इदंच प्लु न एवविधीयेतेति पाठानुपलंभमा
लंव्य नोपस्थितइतीति नहि धावनुपस्थितइत्युक्तेतु पर्युदासादवसानेनस्यात प्लुतइतिभावः नन्विह प्रकरणे पाठे
पिनिषेधः त्रिपाद्यातथान्यासेतु अन्यतमस्यस्यात्पदेतुवाक्यस्यटेरित्यनेनमहासाप्यधिकारपूर्वक्रियेतनतदासोप्यस्तुंत
इतिदेरुवदतेनिरवबूहीतीत्यादावपिप्लुतोनस्यात्तत् हिद्विधायकैरपिसंबंधात इहपाठेतुमनिषिध्यते उपस्थितस्यस्य।
हितत्वादितिचेन्न इहन्यासेपिवाध्यविशेषविनायावकुंशक्यत्वात् यद्वा त्रिपाद्यामेववाक्यस्यटेरित्यतःप्राकृतोपस्थिते
प्लुतइति निषेधविधिस्तुनतोवाक्यस्यटेः प्लुतइत्यनुवर्तते। एवंचानारभ्यविधिमधीतस्यासर्वप्रतिषेधकंत्वसिद्धं।
प्रतिषेधस्यैवन्याशयात् वदेदिति मनातेतुअग्निइति अग्निइतिइतिप्रयोगद्वयमादेशपक्षेनिषेधेनुदीर्घघटितस्त्वेति
फलभेदात्तदेनेतत्तम नचात्रेकेशनिर्बोधेत्वेनप्रगृह्यत्वानतिदेशान्संधिकार्यप्रवृत्तौ अग्नीतीतीत्येकमेवस्यादितिवाच्य
म् एवमपिपंचमे समासेनस्थानिवत्वात् आदेशस्यवहिरंगासिद्धतया प्रकृतिभावविध्यक्तेर्निष्पत्स्पृहत्वादितिभावः नन्वेवं
सिद्धान्तेपिइन्द्रेइकोसवर्णः इत्यकः आङोनाप्रगृह्या अचिप्लुताभ्यां अकवर्मणात्पनोपस्थितेर्द्विरुक्तइतिन्यासः कुतो
नकृतः एवंहिशाकलविषयपरत्वादेवप्रकृतिभावःसिद्धइतितित्यंग्रहणंनकर्तव्यमित्यपरांलाघवमितिचेत् तथा

स॰भ॰ सतिनिषेधानां बलीयस्त्वेन प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थितनिषेधापत्तेः स्पष्टं चेदं तसिलादीष्वत्र शस्त्वेन
५७ वादेशविधाने प्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावेनादेशानिवृत्तौ भाष्योक्तदूषणानवतारः निषेधस्य तु प्रकृतिभावप्रतिबन्ध-
त्वेन प्लुतप्रगृह्यवर्णस्यादितिन दः नन्वर इति वाच्यं वक्ष्यमाणरीत्यादेशस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्प्रकृतिभावानिवृत्तेर्वा
न् प्रकृतिभावेन स्वरूपसद्भावात् ईत्त्वे ति पिजि तु वक्तुमप्यशक्यं निपातनस्य काजि निमित्ते हलि तस्य प्रगृह्यत्वेनैव दोष इति भा-
ष्योक्तविरोधात् त्वद्रीत्या पुरोस्ती त्यादौ कृत्वा प्रकृत्या पत्तौ दोषसत्त्वात् कृत्वस्याज्निमित्तकभावेन प्रकृतिभावाप्रतिब-
धत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाध्यमानाभावादिति बोध्यम् नन्वेवमपि उत्वस्याज्निमित्तत्वेन प्रतिबन्धः कृत्वस्यासि-
द्धत्वेन सन्नेति प्रदीपोद्योतयोः कृत्तान्तु न सम्यक् असिद्धत्वेपि सांतत्वबुद्ध्या प्रवर्तमानो संज्ञा प्रकृतिभावो रामेत्येवंरूपे नाच
रो न बुद्ध्या प्रकृतत्वमुत्वं पश्यतौ तत्प्रतिबध्नीयात् नामेवतन्निमित्तरो रदर्शनेपि तत्प्रवृत्तिदर्शने प्रतिबंधकाभावात् अग्नीशू
त्यत्र अनुनासिकविधे ह्रिमान्त्वप्रदेहेपि प्रगृह्यत्वप्रवृत्तिप्रहवत् इति वाच्यम् पद्धत्या प्रकृतिभावप्रवृत्तिः नस्य लोका रामः
रस्तत्प्रतिबंधः अत्रानुसंबुद्ध्या प्रवृत्तिः सविकार इति नन्वेवं ए हि स्वः इ विभगच्छति ए हि देवदत्तोपधेनयं — हे शिशो ५७
श्वानमस्करोमि त्वामित्यादौ बहिरंगसंधिकार्यस्य प्रकृतिभावेन वारणं स्यादिति चेत्सत्यम् इष्टापत्तेः अनिरा।

त्र्याहकप्रमाणो फलमेनुवहिरंगासिद्धत्वान्नित्यत्वमेक्षाराणां गौरवस्य फलमुखत्वं प्रतिपादयन् सिद्धांते संकृते नचपरी।
नि अंतरंगत्वादिति वस्तुनस्तु शास्त्रकार्यातिदेशयोरुभयोरपि अतिदिष्टमात्रकार्यस्यापदेशादेशानतिक्रमात्सेकृनिभावि[illegible]
वपरत्वेन प्रवृत्त्यानकश्चिद्दोषः एकेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्कथं प्रकृतिभावनिवर्तकत्वमित्यपास्तम् पुनरेतद्ध्वनयन्[illegible]वि
ष्यति सादृश्यविधानस्यैवेति तुनेकमेपीति तस्यासिद्धत्वात्पूर्वप्रगृह्यत्वेपीत्यादि दीर्घत्ववृद्धिवदिति अनुनासिकभिन्नत्वं वस्था
यपुनः संज्ञाप्रवृत्तियेन हुहुरांवयोरपृक्तत्वादितिभावः प्रगृह्यत्वमिति प्रकृतिभावदस्येतिभावः तत्वमिति प्रगृह्यत्वमित्यर्थः चेन्
व्यमिति प्रश्नइदमित्येकवाक्यस्यमेवयुक्तमतः सामान्यतः पृच्छति कर्तव्यमिति चिनुइतिलोडिनम् [illegible] विभाषेति।
अंतरस्या पि प्रश्नेतस्यासिद्धत्वादनेनैवस्यादित्यइतिभावः दाविति नत्वमपमितिभाव नेवकेति हरविभाषयामध्य[illegible]
प्रत्ययस्तु विभा[illegible]पि वोध्यम [illegible]विति नत्वमयमितिभावः ईचाक्र हहतिनुनार्थ[illegible]चाक्रवर्मणस्य[illegible]
वंधननार्थं[illegible]संकरप्रयोजनमि[illegible]र्थः अयंभावः ईइतिएथकु पदंकार्यम उपस्थित[illegible]तिवर्माने पूर्वेणसिद्धविकल्पोर्थ
मिदमृत तस्माक्रवर्मणास्येति अयमेव च सूत्राशयः एवं च सूत्रभाष्ययोर्नविरोधः भाष्याविरोधेन सूत्रस्यैव सूत्रार्थकोधृत
भाष्यव्याख्यायायुचितत्वात्तच एतेन भाष्ये ईग्रहणस्यैव शेषमित्यसिद्धिवत[illegible]हीनीत्यादौ नित्यास्तुतवभ्याबासिद्धौ

म॰ भ॰ क्वानापिपूर्वविप्रतिषेधांशगौरवमित्यपास्तम् कैयटस्यप्रमाद इत्येवपामाटिका अनुक्तम् इत्यन्यप्रानवस्तुनः पूर्वविप्रति
५८ षेधकः योगपरत्वेसूत्रपरत्वेवा इति प्रसंगागतमत आह उद्देश्येति उक्तंप्राक् निपातए पूर्वदासादर्थवद्गुत्वेनात आदे।
प्रत्ययेति नेत्येवं पिवद्भावो हि न आहृत आह व्याहरतीति आ आत् अमिति समाससंज्ञा समकालदीर्घत्तेनानपुंसकह्रस्वः
उपदेतुलुकः प्राप्ते दीर्घप्राप्तिरेवनेत्यतंशो त्वा तह्रस्वतनादीर्घ इतिनादसो सेपिति सूत्रीयप्रशेख किंबाधः प्रहिसप्रत्वेवस् ।
तातीत्यापदत्वाभावान्नप्रकृतिभावप्रसक्तिस्तत्पपितन्व इत्युच्यतेतदाअंइत. एत आ ओः उ अमौ त्यादीनुक्तं क्तिर्वा ध्या
आगतः उ ओः आनन्दो वानन्द इत्यादौ नतल्लसक्तेश्च एतेननपुंसकह्रस्वस्वमते ऽ त्विधित्वान्निपातत्वे मोहः कथं नि सम
हितम प्रगृह्यत्वं मेति तत्वतु अमित्यत्र अमिपूर्व इतिपूर्वरूपं नस्यादितिभावः स्वाश्रयेति ननुस्वाश्रय धर्मप्रयुक्तकार्याभावविषय
तादिवत्यावेनाउ भिन्नत्वातिदेशेनतत्वन्दर्वारम् अशास्त्रीयत्वात त्वानतिदेश इत्याह सूत्रीयाद्यो तो क्तन्तयुक्तम् अर्थवत्सूत्र शे
षभाष्यकारोउ इत्यादौ पूर्वान्तत्वेनं प्रत्ययान्तभिन्नत्वातिदेशस्योक्तत्वात् स्पष्टार्थमिति अन्यथाशेषत्वादिनापि सा राम:
दृश्यंगृह्येतेतिभावः सिद्धिरिति इकः पर्यायोहल इत्येव सिद्धे ऽ नत्रहाद्यव्यवहितव्यवहितसाधारणंसामीप्यमितितुवक्तुमाशो ५८
क्व पिपञ्चतीत्यादौकिन्नेसंप्रसारणापत्तेः अनल्विधावित्यादौतु सामर्थ्यान्नजातिग्रहणमित्यर्थ इति अन्यथातिग्रहणो

पिजातेरेकैकव्यक्तिव्यंग्यतयाऽसंगतिरेवप्रवृत्तिनिमित्ततयाजातिग्रहणस्यसर्वत्रसत्वेनतस्यावक्तव्यत्वात् स्वतार्थानां
आकारप्रतियाद्यार्थेत्यर्थः अव्ययसंज्ञादावितिआदिनानिपातएकाजितिप्रगृह्यत्वंतेनईअभवदित्यादौप्रगृह्यत्वंआप्र
वआदित्यत्रैवव्यंतप्रतिषेधउक्तःअत्याख्यातश्चन्यायेनअनित्यत्वादिति नन्वव्ययसंज्ञायाः कथंपदकार्यत्वंयेनानित्यत्व
मवगम्यत इतिचेन्नकृणुपदकार्यविषयकोऽयंन्यायइत्यस्य यस्यशब्दस्यवस्तुतः पदत्वविशिष्टस्यैवपदकार्यप्रयोजकत्वं
प्राप्नोतितत्रकार्यंतस्यगौणार्थकस्यनग्रहणमितिन्यायार्थइत्यर्थः अस्तिचत्वंतस्यपदत्वेवतएवाव्ययत्वप्रयोजकत्वं
म् प्रत्ययान्तरपदयोरित्यादौतुत्वदीयादौपदत्वाविशिष्टस्यापियुष्मदादेःप्रयोजकत्वदर्शनात् [illegible] सिद्धिरिति
वृत्तिपरिभाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहेविस्तरः अत्रएतत्परिभाषेत्यस्यएतन्मूलभूतार्थेवत्यपरिभाषित्यर्थः तदाह अतएवा
नर्थकेति मांसंस्वनिपातेतिप्र [illegible] संवृद्धौशाल्योरितीतिननुसंवृद्धित्वस्यहलत्वेनत्यागनितावृद्धमिकत [illegible]
वतत्यरत्वंदुर्लभमितिचेन्ननिपातत्वस्यविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेप्रत्ययलक्षणेनतत्सत्वात् [illegible] कल्पितिसिद्धेसंबुद्धि
ग्रहणप्रगृह्यत्वेनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेनमिथोइतीत्यत्रातिव्याप्तिर्वाणानसंवुद्धिग्रहणाचरितार्थफलंच
त्रयोरति इतिसूत्रकृन्मतेनतुनिमित्तसप्तमीत्याहुः ननूपस्थितेइत्येवकुतोनोक्तमितिचेन्न इत्यत्रइतावित्येवयथोस

स.भ. वध्येनवेदे उंपथ्यांसादिति रत्नाकरस्तु अवैदिकेइतिशेषः अनार्षइत्यनुक्तेन ऐत्नावुक्तत्वादिति व्याख्यत् नन्वित्यमेवउ
५८ कारश्चेतिकरणेनसुक्तोरक्तोइक्तोइापितइतिप्रातिशाख्यविरोधात् वस्तुनोवेदेश्रापाद्यमानरूपाभावेनानार्षइति आर्षं
मवेतितुनभान्सेतिपस्कलौकिकेकृत्तदोषात् अतएवेति सामानाधिकरण्यायेत्युक्तमर्थकंअत्रश्रोःशाकल्यस्य
तिसुवचंतुन औंऽश्रोइत्यत्रापिउवर्णस्याप्रगृह्यत्वनिकल्पेनदोषात् अवादीति आदिपदंचिन्त्यार्थकमिति इदमिति सूत्रमित्यर्थः
निपातएवेति ननुप्रत्याहारः नथासतिउतित्येवब्रूयात् नापिकृतसंप्रसारणेवतु लाक्षणिकत्वादिति भावः स्थानिवद्भा
वेनेति अग्रहीदित्यादाविट्त्वस्येवेतिभावः मानाभावादिति यद्यपिसामानाधिकरण्येनान्वयसंभवेऽपि उञ इति
अनत्वादादेशेनैवसंवध्यतइतिन्याय्यंकैयटोक्तेश्चउञइत्येनदाकृत्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेनप्रगृह्यसंज्ञकश्चेतिभा
व्याक्तिस्वारस्येनचेसंभवतिसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वेनास्यादेशविशेषणत्वंकल्प्यम् तथाप्रिवं
क्ष्यमाणभाष्यानुरोधेनादेशस्यविशेषणत्वमेवयुक्तमुलक्ष्यविसंवादाच्चेतिस्फुटीभविष्यति ननुउञइतीति नचाप्रगृह्यत्वाभावे सन्ध्यभाव इति राम:
वेधकोऽक्षरमादायतन्सिद्धिः उञइतीत्यस्यासानुबंधक प्रतीतेरयोगत्वादितिस्पष्टमुद्योते नचऊँभावाभावपक्षेशाकल्य ५८
ह्रस्वेनउइतिविनीतिसिद्धमितीति।वाच्यं योगविभागाभावेऊँविधौशाकल्यपदस्ययथाश्रुतत्वेनशाकल्यान्यमतेऽपिशाकल्यग्रह

स्वस्य नाप्राप्याउँ भावस्य तत्कर्तौ ऽरिन्येति न्यायेन मोऽभगः इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तत्र न तकृते उञ त्वाभावेन सार्थक्याभावेन
न्यायाप्रवृत्तौ तु सर्वथा निरवकाशत्वे शाकल्यह्रस्वबाधकत्वात् न दऽभावपक्षे तदऽप्राप्तिश्च ननु योगविभागे कृते उँ स्वा
पक्षे शाकल्यह्रस्वे न उ इतीति चतुर्थरूपं संभवतीति न वेति चेन्न कृणु परत्वान्तरंगत्वाभ्यां उँ भावात्प्राक् शाकल्यप्राप्तिरिव न उँ भा
वेन प्रतिपदोक्तत्वात्प्रवृत्तेस्तु न तत्प्राप्तिः हीरी एना विनयत्रैव प्रकृतिभावेन बाधादिति वैयर्थ्यापत्तेर्निसंहिताविषयत्वानुन्
सार्थक्यं इत्याविनिसप्र मीनिर्द्दिष्टप्राप्तत्वेऽन हिरहे उपश्लेष एवनेति पूर्वमुक्तत्वात् विधिवैयर्थ्यं तु नेत्याशयः इति ... स्त्वा कृत्र
कृते शाकल्येनानुनासिके ह्रस्वे साफल्यात् विकल्पमात्रेति शाकल्यपदे इत्यर्थः विधानेति ... मनेनेकस्य तत्र हि शा
कल्यह्रस्वे प्यस्य सार्थक्येन न तत्र तत्कल्पेनायम् ह्रस्वबाधक इति नात्र कृतेऽनुनासिकह्रस्व इति पूर्वोक्तं सार्थक्यं ...
नुपूर्ववद्दीर्घविधौ ... इत्यर्थः इति ... विवृतिसंग्रहेऽचः संधिः स्तोश्चुनेति लुप्तेति ... हल्ङ्याब्भ्यो
त्यन्ये हल्लैविसर्गे ... चानुपपन्नः ऽभावे पिजश्त्वाभावाय छांदसत्वानिर्देशस्यावश्यकत्वेन तेन एव लुक्त्वस्यने लाघवम् स्वक
पदत्वे तु चार्थेन ... रपि यथासंख्यमन्वयानुगमकस्याध्येवकृत्त हित्वमुपोधायाः छन्दोवत्सूत्रेति बहूनामऽनुसंधाने गौर
वमित्यभिप्रेत्याऽऽह भिन्नेद्गिति पुंवोरनाकाविति सूत्रे भाष्ये इतरेतरयोगे मात्रेत्यपइति ग्रन्थस्तु कयोर्युर्वोरिति भ्रमस्थभा

स॰भ॰ ६० व्याऽनुरोधादिनिनन्नद्विरोधः अत्रपक्षेप्रत्येकस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयंस्तुने त्यत्रानुवृत्तये ॥ तदऽपिस्वरितत्वस्याजऽलस्याधार
णादोषरूपत्वे अज्झिष्वस्वरः पत्वेतुएकपद मेवव्याप्यमित्याहुः योगइतिवदन्तोमूलकृतोमतेसंहिताधिकारसत्वेननि
मित्तकार्यिणोः संहिताविरहस्वव्यवहितादौनदोषः तव्व्याख्यानेनुस्यादेवअतआह संयोगइति नन्वेवमपि नस्मिन्निति
सूत्रेभाष्ये निर्दिष्टइत्यस्यसन्निधेर्दित्यत्रयणोनेतिप्रयोजनमुक्तम् नत्रमनोरव्यवहितत्वाभावेपणत्वमुक्तव्यवहितेप्रा
प्नोतीत्युक्तमनेतुभयमऽप्यऽसंगतं संहिताविरहास्वप्नणोऽप्राप्तेरितिचेन्न तत्सन्निकृष्टवर्णसन्निकर्षस्यानिर्मितोपा
संज्ञाप्रयोजकत्वात् साक्षात्सन्निकर्षग्रहणेमानाभावात् यथानचवाहेतिसूत्रेयुक्तग्रहणम् अतएवैकपदेसंहि
तानित्येतिव्याख्यातंसंगच्छते अन्यथापयोरस्तितयोरस्त्येवपयोर्नास्तितयोर्नास्त्येवेतिव्याख्यानंस्यात् अथस्मिन्पदां
तस्येतिणत्वनिषेधकसूत्राद्यरोऽनुनासिकेऽत्यर्थमऽधिकृतमपीतिभावः अतएवैकादिश्चैकस्येतिसूत्रेऽदुदृकर्त्तव्य
इत्याशंक्यपदान्तस्येतिविधीयमानमऽनुनासिकत्वंनस्यादित्युक्तम् पदान्तस्येत्युक्तिः स्वरसंधिप्रसंगान्नास्त्यपदा भा॰ ६०
न्ताद्वेति त्यतोऽनुवृत्तिरित्यभिप्रायकत्वं विभक्तिविपरिणामापत्तेश्च अन्यप्रदानुक्तिस्तुतस्यतत्राभावश्यकत्वसत्वऽस्यः
स्तुनेत्यत्रतुनपदान्तादितिज्ञापकादऽसम्बन्धः एतेनपदाधिकारस्याऽपदान्तस्यमूर्द्धन्यस्यतदऽवधिकत्वात्सिन्यमेत

रित्यपास्तम् यथासंख्यमिति शेष इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयासिद्धिरित्यपि बृहच्छब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम् अल्पप्राणश्च रत्ने
आन्तरतम्येनलघुनोपायेनसिद्धत्वाद्विपदेरनादिसिद्धत्तयेत्यादिक्रमेणेवोपस्थिति रित्येवकुत्त आदत्तमिति चेन्न प्रश्नेऽपि
प्रास्त्रणाभ्यांकृतंदेहीतिवत्तंत्रमंत्रप्रश्नपूर्वं प्रश्नेचेत्तीत्यर्थः। स्पष्टार्थमिति॥ पदांताद्वेत्यत्रवक्ष्यमाणरीत्यानुनेसार्थकंनेत्यादि
कत्वेनसमर्थेपरिभाषाया अप्रवृत्तेःपदत्वेनहेतुत्वेपि उद्देश्यताविरहाच्च टोःकिमिति परान् अस्यतीतिपराष्टीकान्तइत्यादौनु-
नदोषः ष्टुनेत्यनुवर्त्यटवर्गात्तात्पदादित्यर्थः॥ एवंषोप्यऽनुवृत्तिःस्यादितिचेत्तत्राह षकारस्यापिपदान्तेइति षत्वस्येति इदमुप
लक्षणं विसर्गसत्त्वयोरपि एवंचत्रयाणामसिद्धत्वेरुत्त्वस्यत्वपवादत्वात्सिद्धत्वेनाफलत्वाज्जश्त्वाभावे मुक्ते सत्यामावद्वृत्तिभा-
वः॥ एतेनषस्यअसिद्धत्वेपिसकारबुद्ध्यातत्त्ववृत्तिर्दुर्वारेत्यतोऽपवादत्वेनवांधात्तदभावइतिवक्तव्ये एवमुक्तिश्चिंत्येत्यपा
स्तम् वेत्तीति वार्त्तिकमप्युदाहरणंतत्रेस्यतुपांरखष्मः प्रभद्रइत्यादिबोध्यम् वलयोरपिप्रवृत्तेरिति ध्यांस्त्रि
स्यानुनासिकायकारस्तुनसन्निपातपरिभाषाविरोधात्तु अत्तौनंन्यूनत्ता यद्वा यूचवष्वयुत्वं पूर्वचजश्चयवलोतयोरित्यर्थः मूल
रीत्याचेयंमूलन्यूनतापरिहृतिःस्वमतेहलामणामनभिधानात्॥ रेफेऽनुनेति यद्यपिभाष्येहित्त्वमप्युक्तंतथापिप्रकृतेऽनुपयो
गात्यागः परसवर्णस्तुसंधेरैक्यादुक्तः। मतेनेदमिति प्रकृतिपाठेपिचत्वीकरणान्निर्णीतनमिति तुनयुक्तम् त्यदादिषपितथात्वा

स॰ भ॰ पत्तौतत्कुलमित्यादौचत्वौनापत्तेः तस्मात्नाग्रहोभावानुष्ठानेगणेपाठेचेति॥ घस्यासिद्धत्वेति एवंचपूर्वमेवचर्त्वस्यसकारेप्र
६१ वृत्तत्वात् लक्ष्येलक्ष णस्येतिपुत्तनेचर्त्वमित्तिभावः घस्यापवादत्वादित्यपिबोध्यम् एतेनसकारबुद्ध्यास्यादितिनशंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः अस्यासिद्धत्वात्तलोपेदकारस्यतकारेलेस्यानंसाध्यंतच्चांतरेणायत्नंसिध्यतीति॥ संजातीयानेकव्यं-
जनोच्चारणेविशेषोनित्या वलंवनंतुयथाश्रुतमेवयुक्तम्॥ उदस्थादित्यत्रतुनसार्थक्यमित्याह उदःस्थेति तद्रूपइति पूर्वच
विकरणान्नियमोवलीयानितिनयेविहित्तविशेषणात्लावस्थायांचस्यत्तासीत्तिनयेत्वादौस्यः॥ यथासंख्यमनुसंख्याशब्दस्यतुल्या-
नार्थत्तेति सांख्यशब्देस्वार्थेतद्धितइतिभावः त्तामनतीतिपाठः तदनतीतिवा त्तमित्तिपाठेत्तत्प्रकारः कर्मोपाद्यः नेनुयौसिद्धसंख्या
ग्रहणेपिनदोषः तेत्तसंख्यापूरकस्यतत्संख्यापूरकेणान्वयेतदनतिक्रमइत्येववक्तुंशक्यत्वादितिचेन्न प्रथमत्वस्यप्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संवंधोयेनेतिसंवंधइत्यस्यानंतरंयथाक्रममित्यर्थइतिशेषः॥ ॥शब्दतःसूत्रान्तरेति शब्दतःसूत्रान्त
रस्यमर्थतः अत्रोपस्थित्तमित्यर्थः॥ ननूक्तलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपिप्रवृत्तिरस्तु अतःफलान्तरमाह अश्यन्त्वाविति॥ ॥ राम:
ङमोह्रस्वात् पंचम्या सदन्तेन तत्रउक्तेवाक्ये एतेनविभक्त्यर्थान्वयायतदन्तेङम्पदशक्त्यापदार्थैकदेशत्वात् ङमिह्रस्वा- ६१
न्वयेनस्यादित्यपास्तम् लाघवार्थइति प्रकृतोत्तरसूत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्ययुगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

तद्धितत्वस्यावश्यकत्वे द्वैषत्तत्कल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः। ननु सप्तमीनिर्देशो ड्वाऽचीत्यस्याश्चद्वित्यर्थकल्पनमेकमुत्तर-
त्र च अचद्वित्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमिति ज्ञानगौरवेणार्द्धमात्रागौरवस्यानिमातव्यत्वात् प्रकृतत्वानुगुणप्रत्ययो-
च्चारणे कार्यसत्त्वमुच्चारणसामर्थ्यात्। यथाश्रुते वङ्मङ्वत्यस्यानिश्चितविभक्तिकत्वं तस्य षष्ठ्यन्तत्वं निर्णायमेवत्त आह ङसेरुत्त-
रेति०॥ अतो मात्रालाघवमेवाश्रितं टाङसीति सूत्रस्य भाष्ये मात्रालाघवस्येवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति भावः। अन्ये तु पदवि-
षयकप्रश्ने हेतुमाहेत्यवतारयन्तोऽग्रिमग्रन्थान्वयमिच्छन्ति ङमुडकेति दशस्त्र्यामसंबंधादिति भावः। आंट्टत्येति। एतत्फलं
तु। अश्वस्य पुच्छम् अश्वपुच्छम्। न अश्वपुच्छम् अनश्वपुच्छमित्यत्र ङमुडभावः। अजादेरश्वस्य पदत्वेऽपि ङमन्तस्य पदत्वाभा-
वात्। चिन्त्यम्। अनुवृत्तपरस्ये त्यस्याचीत्यनेन विशेषणत्वेपीति। प्रकृतसूत्रोक्तोद्देश्यानीयस्येव सम्यक्त्वात्। एतदर्थमेवे-
ति पूर्वोक्तरीत्या लाघवाभावेनात्र क्लेशाय कल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्त्वसप्तम्यास्तत्सूत्रकृतो निमित्तत्वादिति भावः। नन्वेवंव्य-
त्ययप्रयुक्तं गौरवं तं वाप्यविशिष्टं ङमुडकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह ङमन्तेति। एतदसाधारणफलं तु
परमाट्ङतिरिति। अटतेः क्विप्। अट्। परमेण समासे परमाट्। ततः अप्राद्धेन षष्ठीसमासे परमाङ्। ततः आचारक्विप्। ततस्तिप्। क्तिचूति
तुत्रेति नेट्। अतो लोपः। अत्र अन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् न पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधः। पदान्तत्वनिमित्तकत्वेपि न पदान्तादिति नि-

म·भ·
६१

पत्तौ तत्कुलमित्यादौ चर्त्वानापत्तेः तस्मात् नाग्रहो भावानुष्ठाने गणे पाठे चेति॥ घस्यासिद्धत्वेति एवं च पूर्वमेव चर्त्वस्य सकारे प्र
वृत्तत्वात् लक्ष्यलक्षणस्येति पुनर्न चर्त्वमिति भावः यस्यापवादत्वादित्यपि वोध्यम् एतेन सकारबुद्ध्यास्यादिति न शंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः ग्रस्यासिद्धत्वोक्तलोपे दकारस्य तकारे लिस्यानं साध्यं तत्त्वांतरेणायं तं सिध्यतीति॥ संजातीयानेकव्यं-
जनोच्चारणे विकल्पेनेत्या वलंवनेतु यथाश्रुतमेव युक्तम्॥ उदस्यादित्यत्र तु नसार्थक्यमित्याह उदः स्थेति तद्रूसंइति पूर्वं व
विकरणान्नियमो वलीयानिति नये विहितविशेषणांला वस्थायां चस्य तासीति नये त्वादोस्यः॥ यथासंख्यमनुसंख्याशब्दस्यज्ञा-
नार्थत्वेति सांख्यशब्दस्वार्थे तद्धितः इति भावः त्वामनतीति पाठः तदनतीति वा त्वमिति पाठे तत्प्रकारः क्रमो ग्राह्यः नेनु वै सिद्ध संख्या
ग्रहणेपि न दोषः रोत्संख्यापूरकस्य तत्संख्यापूरकेणान्वये तदनतिक्रमइत्येव वक्तुं शक्यत्वादिति चेन्न प्रथमत्वस्य प्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात् संवंधो येनेति संवंध इत्यस्यानंतरं यथाक्रममित्यर्थ इति शेषः॥ ॥शब्दतः सूत्रान्तरेति· शब्दतः सूत्रान्त
रस्यमर्थतः अत्रोपस्थितमित्यर्थः॥ नन्वुक्तलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपि प्रवृत्तिरस्तु अतः फलान्तरमाह अचन्ताविति॥ ॥ रामः
ङ·मोह्रस्वात् पंचम्या मटन्तेन तत्र उक्तवाक्ये एतेन विभक्त्यर्थान्वयायतदन्ते ङ·म्पदशक्त्यापदार्थैकदेशत्वात् ङ·मिह्रस्वा- ६१
न्वयो न स्यादित्यपास्तम् लाघवार्थइति प्रकृतोत्तरसत्रयोरावश्यक विभक्तिद्वयस्य युगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

तत्प्रत्ययस्यावश्यकत्वे दृष्टैव तत्कल्पनं लाघवोद्देशेनेति भावः ननु सप्तमीनिर्देशे दृशः चीत्यस्याञ्चदृत्यर्थकल्पनमेकमुत्तर-
त्र च अञ्चदृत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमिति ज्ञानगौरवेणार्द्धमात्रागौरवस्य निमातव्यत्वात् प्रकृतानुगुणप्रत्ययो
च्चारणे कार्ये सत्रमुच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुते वङ् मदृत्यस्यानिश्चितविभक्त्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वनिर्णयमेवत आह ङसुतत्त
रेति० ॥ अतो मात्रालाघवमेवाश्रितं टाङसीति सूत्रस्य भाष्येण मात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादिति भावः। अन्ये तु पदवि
षयकप्रश्लेषे हेतुमाहेत्यवतारयन्तोऽग्रिमग्रन्थमन्वयमिच्छन्ति मंडूकेति दृशस्त्र्यामसंबंधादिति भावः। आंङ्त्वेति। एतत्फलं
तु० अश्वस्य पुच्छं अश्वपुच्छं न अश्वपुच्छं अनश्वपुच्छमित्यत्र ङमुडभावः अजादेरश्वस्य पदत्वेऽपि ङमन्तस्य पदत्वाभा
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्य त्यस्याचीत्यनेन विशेषणत्वेऽपीति० प्रकृतात्सूत्रोक्तोद्देश्यानीयस्यैव सम्यक्त्वात्॥ एतदर्थमेवे
ति पूर्वोक्तरीत्या लाघवाभावेनात्र ल्वेऽन्वयकल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्त्वात्तस्यास्तत्सूत्रे नो निमित्तत्वादिति भावः। नन्वेवं व्य
त्ययप्रयुक्तगौरवं तत्राप्यविशिष्टं मंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह ङमन्तेति० एतदसाधारणफलं तु
परमाट्तिरिति अटतेः क्विप् अट् परमेण समासे परमाट् ततः अप्शब्देन षष्ठीसमासे परमाडः ततः आचारक्विप् ततस्तिप् क्तिचूति
तुत्रेति नेट् अतो लोपः अत्र अंतर्वर्तिसुपा पदत्वात् न पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधः पदान्तत्वनिमित्तकत्वेऽपि न पदान्तादिति नि

स·भ· षेधः पदान्तत्वनिमित्तकत्वेपि नपदान्तादितिनिषेधे उत्तरपदस्यकार्यित्वाभावे नेष्टसिद्धिः नेत्यादाविति आदिनाऽऽत्तिवन्ध-
६२ नेक्विपू अव् अन्तः अः षष्ठीसमासेसंयोगान्तलोपे अनः ततः आचारक्विपू लिट् आम् अनांचकारेति अत्रहिङमन्तस्यप-
दत्वेपि अजादेः पदत्वाभावात् ङमुट् नयुक्तः तत्रैवेत्ति इदमुपलक्षणम् अपदान्तविधाविति पर्युदासेनपदान्तत्वनिमि-
त्तकेविधावेवतत्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलंतु गणयतेर्बिच् गण् हि नस्तेः क्विप् हि नु गणः स्वः हिन्न स्व इतिसमासेङ-
मुट्प्रवृत्तिः अतएवतत्रनघटितंवचनंनियमार्थमुक्त्वानपदान्तविधाविति भाष्येउक्तम् अतएवशौवर्पिपदमित्यनेनन
फलभेदः अन्यथावचनारंभेगणस्वेनप्राप्नोतिङमुट्प्रत्याख्यानेतुसस्यादेव अतएवतस्मान्नुड्चीतिसूत्रेभाष्येनुकिङ-
मुडापादितः अन्यथातदसंगतिःस्पष्टेव यत्तुनलुमतेतिसूत्रेउद्योतेउक्तंपदान्तस्यानिकेविधावित्यर्थइतितच्चिन्त्यम् परम-
वृधावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिकेचित् वृधू इतिसमुदायस्यापिपदान्तत्वेनतस्यस्थानेइ सुधूविधानमितिनदोषइत्याशयक-
मित्यन्ये एकदेशिनइति उक्तभाष्यविरोधात् नलुमतेतिसूत्रस्यनलोपादिविधौज्ञुत्यंतेइतिवार्तिकस्यभाष्यविरोधाच्चे राम
तिभावः स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेनलुमतेतिसूत्रेचोद्योते अत्रेदंचिन्त्य तेइप्सिवार्तिकोक्तेः ज्ञुतेऽपरत्वेवार्तिकाप्रवृत्तौसुक ६२
रिणौसुसर्पिषावित्यादौणत्वषत्वयोः प्रत्याख्यानेप्यप्राप्तयोः कथंसिद्धिगरंभेइतिज्ञुत्यन्तेइतिवार्तिकदूषकभाष्यं

दूषणांतरोपलक्षणमिति तु युक्तमुत्पश्यामः॥ सौत्रइति संहितायाअविवक्षायां तु इकोयणीत्यत्र हृषि चेत्त्वं तु त्वमपि न स्या
त् पदभेदे विवक्षाविवक्षे इति तु न युक्तम् संहितया सूत्रकृदं पाठादित्ति सर्वसंमतत्वात् यदि स्थवकृताङ्‌ मुदृकृतः स्या
न्न तदा पदकारेणानुपूर्वीसूत्रमध्येनैभग्नास्यादित्याहुः अतएवेकोगुणेति सूत्रे उद्योते उक्तं। एकयोगत्वं च संहितापाठादेवेति य
द्वायदापदेव्यवाय इति सप्तमीसमास अतद्धितइत्यस्य प्रत्याख्यानाय आश्रीयते तदापोरोये त्यादेर्मध्यमंपदत्वानाक्रान्तस्यपद
त्वमेष्टव्यं तच्चान्यथा न सिध्यतीत्यर्थः कार्यित्वेतिवक्तव्यं कृन्नूहणपरिभाषाया अनित्यत्वात्तल्लाभः पदपदं पदत्वयोग्यपरं
मिति तु न युक्तम् वहुषुलक्षणापत्तेः इदं च न्यायसिद्धं पदादिविधेरुत्तरपदसंबंधित्वेन तद्भिन्नस्याप्युत्तरपदसंबन्धिनो ग्रह
णात् वार्तिकार्थस्तु अपदादिविधाविति विषयसप्तमी विषयता च कारके इति व्यञ्जनकतारूपा॥ पदादौ विधिभिन्नजनकोत्त
रपदत्वे प्रतिषेध इति यदि तु स्वातंत्र्यमऽवलंब्य उञि च पदे इत्यस्य प्रयोजनं संमृग्यते तदा पदाधिकारस्य व्यधिकरणान्वय
ज्ञापनमेवां तग्रहणस्येवेति गृहाण स्पष्टं चेदमुञि च पदे इति सूत्रोद्योते अत्रानुना अत्रेति सर्वनाम्ना प्रकरणपरामर्शो मानमाह
अतएवेति उक्तमिति एत्वपक्षे चानुनासिकाद्यापत्तिर्नोक्ता इत्यपि वोध्यम् एविधावित्यर्थे तु न तदसंगतिः स्यादिति भावः अत्र प
क्षे रुप्रकरणे वक्ष्यमाणार्थकमिदमधिक्रियत इतीत्यर्थो वोध्यः रोः पूर्वस्येतीति इत्यत्र रो रितीत्यर्थः पूर्वत्वं चाव्यवधानेन भव्या-

स॰भ॰ ख्यानात् तेनचक्रिंस्त्रायस्वेत्यत्रचकाराकारस्यन एवंपरत्रपरमपि इत्यपीति इत्यत्रापीत्यर्थः स्पष्टंचेदंसर्वं समः सुटीत्यत्रप्र-
६३ दीपोद्योतयोः ननुतत्सूत्रोदाहरणस्यभाष्येदत्तत्वेनतत्रतत्प्रवृत्ताविष्टापत्तिरतआह तत्सूत्रस्थेति ननुअधिकारपक्षेतत्तत्सू
त्रैकवाक्यतयासमोंत्स्यालोरुत्स्यात्पूर्वस्यतुवानुनासिकइत्यर्थात् रोः पूर्वस्येत्यसंगतं तस्यविधेयत्वात्तत्रैवावधित्वेनो
पादानासंभवादतआह पूर्वस्येत्यस्यचेति लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमाहेत्यवतरणंतुनयुक्तम् अभावस्यापिबुद्धिकृतंपौर्वा
पर्यंवर्णवद्भिंतिप्रोरवंरविरोधात् अयमागमेति प्रत्ययव्यावृत्तयेआगमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेपिध्वनितंचेदंवृद्धिसंज्ञासूत्रे-
उद्योते इतरानुपमर्देनाजायमानत्वादस्यतत्वेनव्यवहारः अवयवत्वेत्वऽभिमतेपूर्वस्येत्यनुवर्त्यपूर्वस्यावयवःपरइत्येवव्या
ख्येयत् नपंचम्या तत्फलंतु अनुस्वारस्यद्वित्वम् यद्वायदागमेतिन्यायेनविशिष्टेऽचूत्वाद चःपरत्वाभावेनतन्नस्यात् यत्रतुआ
गमस्यापिद्वित्वंदृश्यते अनित्यत्वंतत्रन्यायस्य प्रकृतेतुन्यायसिद्धत्वादऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् एवमेआगमेपिबोध्यमित्याहुः
किंचैचोरवयवत्वेऽभिमतेनप्वाभ्यांपदांताभ्यांतयोश्चैचइतिन्यासेनङमुटमिवचेचूटंविदध्यात् प्रकृतेचानुस्वारकम् स्वि राम॰
प्रम्यापीति अवसानस्यनसंबन्धइतीति विसर्गणानुमितस्यप्रत्ययइत्यादिरूपाद्व्याख्यानात्यकारेणसंबन्धेनेत्यर्थः मचम्चप्र ६३
योऽज्यविसर्गस्यानिकत्वेंरूपः खरस्तुनाक्षेपःफलाभावात् अतएवखरसंबन्धइतिनोक्तम् अवसानेनसत्त्वमित्येवतुनोक्तंसर्वे

त्वाक्षेपं वदताऽऽह हल्ङ्यः किमर्थं सोढव्य इत्युपहसितुं किं चेड्ह्रस्वात् उरदित्यादौ शाब्दबोधानमःऽपेक्ष्यामिह तु नेति आक्षेपेन दोषः अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये सत्त्व एव कर्तव्ये विसर्गविधानमन्त्यावसानस्वरोरूभयोर्विसर्गः अवसानमत्र कुत्रापि नेति चेत् शर्परइति ज्ञापकादिति गृहाणेत्युक्तं ततः हलीत्यनुवर्ततइति पक्षान्तरमुक्तम् ततः खरीत्यनुवर्ततइति पक्षान्तरमुक्तम् एषां पक्षाणां फलभेदमंगायावसाने विसर्गसंपाद्य पश्चादजादिपदसंबन्धेऽकृतव्यूहपरिभाषामनंगीकुर्वताऽनभिधानमेवाश्रयणीयं तेहि तन्मनसिकृत्वोक्तं शब्दरत्ने सत्त्यभिधाने हरिः अयमिति सविसर्गमपि साध्वेवेति अपूर्वकरणेगौरवादीह समःसुटीति अत्र सपदस्यैवाग्रे संबन्धो न मध्ये संबन्धाभावात् अत आह इत्यादीनि त्रिसूत्र्यां सङिति वक्तव्यमिति भावः ततोऽपि लाघवादाह समेति अत्र पक्षे मध्ये असंबन्धो व्याख्यानात्॥ प्रकृतिभावे चेति वाशब्दस्यार्थे प्रकृतिभावोऽत्र स्वाभाविकयवस्थितिर्न तु शास्त्रीयस्तदाह प्रकृतीति प्रातिशाख्यत्वादिति। तत्समाख्यावत्त्वेनेति भावः वृत्तु तत्त्रापि लोप इति पूर्वान्वयि वा शब्दस्यार्थे इति न कश्चिद्दोष इत्याहुः असिद्धत्वादिति॥ फलादेः प्रत्ययत्वाभावाद्व्यर्थमेव स्यादिति तद्भाष्यं तु दुर्लक्ष्यो विशेषो नास्तीत्यर्थकं न तु सर्वथा तदसत्त्वप्रतिपादकमिति न तद्विरोधः नन्वेवं शेषे भीयेति प्रतीके अचोरहि[illegible]स्या नावश्यकता सूचितेति ग्रन्थेन विरोधः तत्रानावश्यकतेत्यस्य मूलपठनकर्तुः सूक्ष्मोच्चारणे विशेषाविशेषज्ञानासंभवेन प्रकृतमृ

स॰ भ॰ लग्रन्थेऽनावश्यकतेत्यर्थकरणेनादोषात्। ननु सर्वथाऽनावश्यकतानन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्तावेकस्यैवद्विरुच्चारणस्योभा
६४ भ्यांसाधुत्वंवोध्येतातआह पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेदृस्येतदभिप्रायकंपरत्वा [illegible]त्वाभ्यांयत्ते
मग्वदृत्यस्यैवपूर्वंप्रवृत्तिरितिसमाधानान्तरंवृहच्छेखरोक्तंतुनोक्तम् फलेविशेषाभावेनतद्प्रवृत्त्याऽस्यैवन्याय्यत्वात् वि
सर्गसंग्रहाय कुचोरिति द्विवचनोपपत्तिस्तुककारेपकारेचद्वयोर्द्वयोरेवप्राप्त्यावोध्या एवमेवभाष्येपिवोध्यम् इदमिति एवंचष
त्वस्यापिप्राप्ताविति तदर्थोवोध्यः नोदुपधेति अंत्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैवसासंज्ञेतिभावः उपधत्वेचेतिह्रस्वः यद्वाउप
धेतिच्छेदः वहुव्रीहिश्च सोऽप्रत्स्वान्नेति विभक्त्युत्पत्तयेजातप्रातिपदिकत्वमादायप्राप्तनलोपस्यप्रकारान्तरेणाप्राप्त्यवारणा
त् एतेनप्रकृतिवदितिप्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्ननलोपइत्यपास्तम् स्थियइत्यतोवैलक्षण्यंस्पष्टमन्यत्रस्मदर्शे कुर्यां
र्थेसोत्रत्वस्यावश्यकत्वाच्च वृहच्छेखरेतु ननुवचनयोर्युगपत्प्रवृत्तोक्रमेणवाप्रवृत्तावेकस्यैवविधानापत्तिः द्वेद्वेत्यस्यसं
ख्येयपरत्वेनप्राक्पदद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेनतस्यवुद्ध्यारोहावश्यकत्वात् यत्त्वइतिषष्ठ्याः कारकविभक्तित्वस्यान्याय्यत्वाच्च राम॰
उच्चारणेइत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैवविधेयत्वादितिचेन्न पूर्वत्रासिद्धत्वात्परत्वाच्छास्त्रद्वयोः क्रमेणप्रवृत्तिः तत्रप्रयोगस् ६४
मवाप्यऽन्यवर्णोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्यसिद्धत्वेनैकस्यैवविधितात्पर्यविषयतातन्त्रैकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधु

त्वबोधनेपिद्वितीयेनतयोर्मध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधनेदृष्टस्यभावादितिदिक् इत्युक्तम् कुप्वोः अत्रᳲकᳲ
पइतिविधेयं ककारस्यत्वेलोपेननिवृत्तिः अयमादेशः एवमाहचर्यात् उच्चारणसामर्थ्यान्नगः ककारोच्चारसांहि जिह्वा
मूलीयोच्चारणायनहिगकारेतत्त्वंभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेननिवृत्तिः परस्यपूर्ववत् उच्चारणार्थवर्णार
हितेलक्षणेतिसूत्रद्वरत्नोक्तंतुनयुक्तम् स्वमतेविधेयबोधकेलक्षणानंगीकारात् प्रसंगान्न्यायार्थमाह येननेत्यादौ
अस्यन्यायस्यसर्वथानिरवकाशत्वरूपसिद्धबाधकत्वमात्रानुवादकत्वेवक्ष्यमाणभाष्यासंगतिरतस्तक्रकौण्डिन्येतिन्याय
सिद्धस्याऽप्यऽनुवादइतिवक्तव्यम् एवंचतदुभयसाधारणंबीजमाह तदप्राप्तीति उक्तन्यायेनतदऽपवादौमाभूतां अ
नयोरसिद्धत्वात् तस्मिन्कृतेतुस्यातामेवेतिपूर्वकृते नवेति नन्वऽर्थाधिकारात्तवरवसानयोरितिविहितस्येवस्याता
सिद्धत आह किंचेति अयंभावः अर्थाधिकारेसत्वस्यासिद्धत्वस्यचबाधंकर्त्तव्यइतिहेतोः शब्दाधिकार आश्रीयते अनु
वर्त्यैति नेत्येवसिद्धेविसर्जनीयवचनाद्बाध्यसामान्यचिंतेतितुनयुक्तं बाध्यसामान्यचिंतांगीकारेऽनविकृतिसिद्धत्वस्याप्य
ऽनापत्तेः नचेष्टापत्तिः मानाभावात् नचानुवृत्त्यावाक्यभेदेनव्याचक्षाणस्यतवापिरुदुपधस्येतिषत्वबाधायैतच्चिंताव
श्यकत्वेनद्वित्वबाधोदुर्वार इतिवाच्यम् अनुवर्त्यवाक्यभेदेनकुप्वोरित्यस्यसंबन्धेनकवर्गपवर्गयोर्बाधप्राप्तावपीतरत्र

स·भ· वाधकत्वनेमानाभावात् वस्तुतस्त्वऽर्थाधिकारपक्षैकवाक्यत्तया शब्दाधिकारपक्षेपिनवाच्यसामान्यचिन्ताप्रयोजनं हि-
६५ त्ववाधावाधाभ्यां फलभेदात् किंतुकुप्वोरित्यत्रैवोत्तरत्राप्यऽनुवर्त्त्यव्याख्येयम्॥ कुप्वोरित्यतः परस्यार्थाधिकारएवे
ति स्पष्टमुद्द्योते एत्येधतीतिसूत्रस्थपरेतु मतरीत्याऽनभिधानमुक्तं तन्नयुक्तं पश्यामः कुप्वोरित्यत्रचा॥ हैंसर्गलाभा-
नापत्तेः तेषां वक्तुमशक्यत्वाच्च ननुचे नपक्षेषत्वंनिषिध्यतामित्युक्तमेवेतिचेन्न तथामतिशेषपदादौ ड्गाः षः कस्कादिषु
दुदुपधस्य इत्यादीनां षत्वनिषेधपक्षेचरितार्थानां ॅकॅपवाधकत्वानापत्तेः चाहिसर्गविधानेत्वर्थाधिकारात् खरवे
ति विहितविसर्गस्यैवादेशइतिचारितार्थ्याभावात् वाधकमेवनिषेधेतुमम्ऽवेतिसार्थक्यस्यादेव उत्तरत्राधिकारेमानं
तुसर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादकपरंभाष्यम्॥ अन्यथापक्षेप्राप्त ॅकॅपबाधनेनचास्तिसार्थ्य।तदसंग-
तिःस्यात् ऽप्रदेशादिति एवंच शब्दाधिकारेपि वाधमंतरासार्थक्याभावात् ऽर्थाधिकारएवेतिभावः शर्परे विसर्जनीय
षत्वमपिनेत्युद्द्योतेस्पष्टम् यद्यपिशर्परइति सूत्रेस्थानिवोधकस्यविसर्जनीयपदस्यखरवसानयोरित्येतन्मात्रवि राम:
हितवोधकत्त्वेनार्थाधिकारेणात्रापि तादृशविसर्गस्यैवग्रहणेन शर्परइति॥ विहितेप्रसक्तिरेवनतथ्यपिपूर्वत्रासिद्धइत्येत- ६५
द्वाधकत्वनापेक्षयाऽर्थाधिकारत्यागएवयुक्तइतिभावः एतेनकस्कादिषुचेतिसूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवि

त्तविसर्गपरत्वस्याऽवश्यंवक्तव्यम्॥ अन्यथा तस्य ≍क≍पादेशबाधकत्वानुपपत्तिः ≍क≍पादेशप्राप्तियोग्ये तत्सूत्रविहितत्वाद्वि-
सर्गादेशत्वेज्ञाविततविसर्गस्याऽस्य चरितार्थस्य सत्त्वस्य जिह्वामूलीयबाधकत्वानापत्तेरित्यपास्तम् तस्य निरुक्तकारीत्याऽस्यापि दोषप्रस-
पूर्वकाप्रवेशात्सर्वपरेति सूत्रस्थोये विसर्गग्रहणेन बाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वारा जिह्वामूलीयबाधस्यच कुप्वाकयत्वेऽपि खदे-
शस्यत्वेन द्वितीयविकल्पार्थेन जिह्वामूलीयस्य बाधकल्पने पूर्वत्राऽसिद्धमित्येतद्बाधकल्पनावश्यात्रैवानुवर्त्याकार्थकरणात्
एतेनानुवृत्त्यभावेऽपि बाधकतावीजसत्त्वेन किमर्थमुत्तरत्राऽनुवृत्तिरित्यपास्तम् षत्वापत्तेरिति पुंस्काम्यतीत्यादाविति भावः
इदं सुबोध्यम् कांस्कान्संस्कृतइति गणपाठ्यमिति अत्र किं लाघवमिति तु चिन्त्यम्। ननु ततः कुकमीत्युत्तरणं ... विच्छेदान्
कथमिदमित्याह गणेइति· नन्वेवं पुम् ग्रहणं त्वावश्यकमेवेति कथमुक्तं तत्र यथापठितसाधुत्वस्य ... त्वेन प्रकृते कृतष-
त्वपाठोपपत्त्या ववकाशादितिचेन्न। कांस्कानइत्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेतयोः पाठेन संस्कृतइतिपाठे च निखिलरूपसंग्र-
हेऽपि पुम्शब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणां पाठकल्पने गौरवापत्तेः षत्वापत्तेरिति· पूर्वं ग्रयस्तु दोषोपलक्षणमित्याहुः ... चित्तु पुंस्इ-
तिपठित्वा कुप्वोरिति ... धादतिप्रसंगनिराकृत्य यद्वा पुमःसः अपदादौ इणः षइतिसंम्यस्य तस्याप्यनावश्यकतां ब्रुवते
वस्तुतः सम्पुम्कानामिति पठित्वा एतेषां विसर्गस्येति व्याख्यानेन नकोऽप्यतिप्रसंग एवेति बोध्यम् वस्तुतस्तु यद्द्वेति ... तोमू-

स॰ भ॰ लकारस्य करकादेराकृतिगणत्वात्सत्त्वमित्येव तात्पर्यं नतु त्रयाणां पाठे सूत्रत्रये सपदकर्त्तव्यतापेक्षया स्त्वन्तु॥ खेण
६६ पक्षान्तरानुस्थितिप्रसंगात्॥ तथा च पुम्प्राद्धेषत्त्वापत्तिरिति सर्वमनवलम्। विसर्गपक्षे सार्थक्यात्। कृष्णाद्विमित्या
ह तद्धितेति· अर्थाधिकारादित्युक्तं प्राक्। यद्वा पूर्वाधिकारे अप्रविधीनां सर्वेषां निरवकाशत्वेन ऽकः ऽपवाध
कत्वम्… कौण्डिन्यन्यायेन तु तद्धितविसर्गबाधकत्वं बोध्यम्॥ संहितायाम्॥ कोयणचीत्यतः प्रागेवेदं युक्त
मुपन्यस्तुं… पि तथापि पाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः। व्युत्पत्तेः के इति सति निष्पन्ने इति शेषः॥ ननु नतं ज्ञापकं तस्यापदा
तविषयत्वात्तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्य वैकल्पिकत्वाच्चेत्यत आह। व्याख्यानेति॥ अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाल इति॥ यद्य
पि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या… तत्कालो ऽस्त्येव तथापि तत्संज्ञाप्रयोजकं द्वित्वमिह विवक्षितमिति बोध्यम्॥ इति शेख
रविवृतिसंग्रहे हल्संधिः॥ …पदादौ ननु सः प्रत्यय इत्येव सूच्यताम्। उरः केणीत्यादौ तु यथाश्रुतेपि नेष्टमिति। चेन्न तथा
सति… काम्यजश्चीत्यादेः प्रत्ययाऽनुकरणेति देशेन प्रत्ययत्त्ववत्त्वोपदेशिकपदत्त्ववतिसत्वापत्तेः न च तदादेरित्य रामः
स्योपस्थित्या विसर्गादेः स्यतेरादेः सत्वं प्रत्यय इत्यर्थान्नोक्तदोष इति वाच्यम्। तथाप्युत्तरसूत्रे इणः षः स्य विसर्गान्त- ६६
स्य तदादेः ष इत्यर्थापत्त्या दधिसर्पिष्यामित्यत्रैव स्यात् न सर्पिष्यानमित्यत्रेति पदस्येति तु सिद्धान्ते व्यधिकरणमेव

तिनदोषः। स्तुः अनुमितपरिभाषया स्मृत्यादिणादिति विसर्गविशेषणमिति। इणः परविसर्गान्तदादेरित्यर्थो गीकारे
णोक्तदोषवारणानुकार्यजः लौकिकप्रक्रियाया कीयप्रवृत्तिप्रत्यययोः प्रत्येकानुकरणेन तत्त्वसत्त्वेन तत्र दोषाच्च॥ इणः षः
इच इति प्रसक्तत्र विसर्गमुच्चितम् स्येति अनुवृत्तस्य सहइत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः। अत्र पक्षे [illegible] पदयोरग्ने
[illegible] तिनैति [illegible] सूर्वोत्पत्तिप्रसंगो नेति व्युत्क्रमेणाह गीःकाम्यतीति॥ करोतीति॥ इत्यादाविति प्रोक्षः प्रकृत [illegible]
इत्यादौ तु एवं पठ एव अ[illegible]ति यथाश्रुते नैव सिद्धे विभक्तिविपरिणामेन व्याख्यानस्य मध्यात्परेषां ना[illegible] नामातव[illegible]
सिद्ध्यतीति॥ अयमपि पक्ष[illegible]तसूत्रे उद्भूयोते सिद्धान्तितः वृद्धायावाद् त्युत्तरं इणः षत् विपठित्वाद् [illegible] साधनं परेण [illegible]
स्वरस्तु प्रकारान्यासमर्थकत्वादेऽनादेय एव॥ इत्त उत्तरमिति॥ इत्यारभ्येत्यर्थः॥ गतित्वाभावादिति [illegible] विन्त्य तस्य कुतो
मगतिसंज्ञेति एवं स्वरादिपाठवैयर्थ्यं तु न कृत्रोर्योगेऽव्ययत्वार्थकत्वाद् [illegible] करोतीति विसर्गघटितप्रयोग
सिद्ध्यर्थं विकल्पेन संज्ञास्यादिति साक्षादादिषु पाठ एव युक्तः उपलभ्यते च तथैव [illegible] तस्माद्वा नमस्करोतीति भाष्य
प्रयोगात्॥ च्व्यर्थवचनस्य प्रायिकत्वमेव युक्तम् नमःशब्देऽसंभवात्। एवं च कृत्यादिगणे पाठे विकल्पे [illegible] सिद्धिरिति
साक्षात्प्रभृतीति सूत्रस्य शेखरोपि चिन्त्य एवेत्याहुः। अन्ये तु स्वरादिपठितस्य गतित्वाभावादित्यस्याऽयं भावः देवेभ्यो नमः इ

स·म· वाव नमस्करोतीति विदर्शनात्. वाचको द्योतकश्चेति द्विविधो नमः शब्दः इयमपि पुद्योतकस्यैव ग्रहणं किं मा भैषीः इत्यर्थोधि
६० कापुत्रुं प्रयात् यदा नमः शब्दः स्वार्थमभिधत्ते करोतिरुत्पत्तिं तदा नमः करोतीति विसर्ग इतीत्याहुः मूले पुरः प्रष्ठ्यादिति
नचोऽसंज्ञोऽस्याधिकत्वपूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामित्यत्रस्युत्यादितस्यापि लोपाभावकत्वात् दत्तु नमः साहचर्यात्तु ए
ऽव्ययं पुरः साहचर्यान्नमस मत्तिरेवेत्युच्यते. तदास्पष्टार्थे गतिग्रहणमिति वदिति इदंदुत्तरमंदशितमिति एतत्तद्वीजं प्रत्य
य. लोपइतिस्वेवह्यते ननु. म्निः करोतीत्यत्र विसर्गः कथं प्रत्ययत्वं सस्य षत्वेन त्वं न वा स्यानित्याहिति चेन्न सस्या
नापन्नेति लोकिकन्याये ऽतिरेणात्. प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेपि अग्नीइत्यत्र प्रगृह्यत्ववत् पुंसः प्रष्ठसंज्ञीकृ
... सुवुद्ध्या परेणालो नैव प्रत्ययत्वाद्युत्तरत्वं बन्धित्वं वा विलक्षणं स्वीकार्यम् इत्यादाविति अादिनास्युः पाडित्य
मरप्रयुक्तः मनोरमायां विसर्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः तुनार्थ इति ॥ विसर्गत्वे यधिकरण्येनान्वयादिति भावः सत्वाष्मेरि
ति ननु प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्ययसदृशस्य ग्रहणाभावादंस चार्थवत्त्वे सति अर्थवदवयवकभिन्नत्वेन कविभिः कृत्तमित्यत्र राम:
रीत्तथाभूतोऽसवयवत्वादोषवारणायसत्यंतम्. एवं च न दोष इति चेन्न. तदपेक्षयासामानाधिकरण्यानुरोधेन लाप्र ६०
ल्लायाः एवोचितत्वात् ॥ द्वित्रिश्चेति. असंभवादिति. पदविशेषणत्वात्तस्येत्यपि बोध्यम्. ननु प्रत्ययग्रहणे तदादिविधि

नियमार्थमिदं किं न स्यादत आह वक्ष्यमाणरीत्येति वनोरचेत्यत्रैव पदविशेषणत्वात् तदन्तविधिः ह्रयमिति भा
ष्ये उक्तत्वादिति उभयत्र विभाषेयं पूर्वं चतुः करोतीत्यत्र इदुदुपधेति प्राप्ते निषिध्यते तत्र ऐकरूप्यं प्राप्ते षुद्धिर्गर्दिष्टुवा
त्रिर्वधत्ते इत्यादावन्यतरस्यामितिवत् अत्र मानं तिरसः सुचोऽन्यतरस्यामिति न्यासेऽपि यश्चायं षत्वसंज्ञायोगस्तत्र वाक्यापि सं
बन्धे नोपपत्तेर्योगविभागः न च योगविभागान्निषेधमुखेनैव प्रवृत्त्या चतुः शब्दमात्रविषयकत्वमेव किं न स्यादिति वा-
च्यम् ॥ योगविभागेन न भवतीत्यर्थकल्पने पिप्तिरसित्यत्र क्रुप्तस्यवाभवतीत्यर्थस्य लागेमानाभावात् योगविभागेनानिष्ट
पादनस्यानुचितत्वाच्च । नन्वेकारीसाकत्वोर्थ इति न्यासेऽपि दोषः सुवच इति चेन्न । तत्र न्यासे कृत्वोर्थे इदुदुपधेति विशेष
णान्वयेन इदुदुपधस्य तिरसोऽन्यतरस्यां कृत्वोर्थे इति व्यस्तपाठे वाक्यार्थभेदस्याप्यभावेन योगे विभागे वा साम्येन सामर्थ्याभा
वात् सामर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वे सुवचत्वत्त्रैव लाघवाच्च अप्राप्तविभाषा चतुः करोतीत्यत्रास्मासिद्धत्वान्निःसंष
त्वम् इदुदुपधस्येति स्यात् अन्ये तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठमेवोपनिमित्तेरपदस्थानिकविसर्गस्येदुदुपधेति षत्वं
नेति ज्ञापनादित्याहुः अपरे तु प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थे विध्यर्थत्वात् पाठो न ज्ञापक इत्याहुः अत्र न्यासे विसर्गसुजन्त
त्वं तु भूतपूर्वगत्या सुच्त्वस्यस्यान्यलष्टत्तित्वात् सुजन्तत्वस्याप्रवृत्तीयत्वादतिदेशाभावेन संप्रतिकाभावात् यत्तु द्वि

स॰भ॰ दुपधेति सूत्रं कस्कादिषु चेत्यतः प्राक् पाठ्यमित्याशयः अतः सुच इत्यस्य नासिद्धत्वं कृत्वोऽर्थ इति त्वनुवृत्त्यनुरोधात् तद्‌
६८ त्तर मेदेऽस्यासिद्धिरेवेति तन्न विकल्पप्रवृत्त्यऽनंतरं नित्यविधेरभाव पक्षे तु वा रत्वात् नमस्पुर समासेऽनुत्तरपदस्थस्य अ
तः कः अधः शिरसोः सामर्थ्येऽन्यतरस्यां तिरसः। कृत्वोऽर्थे इदुदुपधस्य नित्यम् प्रत्ययस्य कस्कादिषु एवं नंतत्रापि
प्राक्[illegible] पदस्येत्यर्थादिति विसर्गोत्तरस्येत्यपि पदविशेषणं बोध्यम् [illegible]यमानं[illegible] लोत्यस्येत्य[illegible]पस्य पदस्य यो विस-
र्ग इति[illegible]धिकरणे यत्तु ओजोभिः कृतं द्विरित्यादौ मध्यमस्य षत्वं स्यात् ओजः सहोम्भ[illegible]तितिरश्चीयोः[illegible]लुक् वस्तुतो द्वि
न च नर्बहुवचनयोरलुक्नाऽनभिधानादिति अलुगुत्तर इति सूत्रभाष्योक्तेः रीढ[illegible] प्रयोग एवनेति बोध्यम् सूत्रे इति करणं
किं कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्य[illegible]स्पाद्विवारं त्रिवारं चतुर्वारं षोमाभूत् अपत्यं पशुरिति तुरर्थे[illegible]सस्यावृत्तिः
स्यात् द्विस्त्रिश्चतुरिति[illegible]लाघवमितिवदंति नचैवं दुदुपधस्येति अयोगवाहानामविशेषणपाठपक्षे तु[illegible]
[illegible] न लुङ् नार्पि[illegible]ग्रहणमिति प्रागुक्तपक्षात्रयमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदम् इदुदुपधस्य पदं स्याद्‌ यवीयः रेफः राम:
[illegible]र्थः एवानुपपत्ति श्छायायांस्पष्ट इत्याहुः तत्र विसर्गग्रहणं विसर्गस्यानुपलक्षकमित्याह विसर्गेति संपुकानां ६८
त्यनेनेति एतं शाश्वानामि[illegible]नेन समः सुटीत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः इस्पेवेति सूत्रमस्त्विति विशेषः नित्यं षत्वापत्तेरिति उका

रानुवृत्तेस्तस्मात्तत्र धर्वीति प्रकृतं सूत्रस्य प्रदीपोक्तं तु न युक्तम्· ङुकारानुवृत्त्या स्वरितत्वसार्थक्याद्धुकारे एध्यं कृ स्वरित
त्वेमानेनाभावात् हि स्वरितत्वेपि वक्तव्ये कृत्वोर्थग्रहणसामर्थ्यात्तद्बाधइत्यपि न इतिशब्दोपादानफलस्य प्रागुक्तत्वात् सूत्र
त्के [illegible] तु विपरीतगौरवापत्तेः कृतत्वसामर्थ्यमिति दूषितत्वएवेति दूषितप्रायइत्यर्थः सूत्रेचेति। चोऽ से सोऽन्य इति किंच पूर्वत्रे
ति। सिद्धांतेस्तु नद्धिरादेरिति [illegible] भ्यस्त्वावधिकः स्वाव्यवहितस्त्वसमूहः पूर्वशब्दार्थः स्वपूर्वं हि [illegible] पूर्वग्रहणे [illegible] तः परस्य स
सपादसप्ताध्याय्यामपि सत्त्वेन तत्राप्यसिद्धत्वापत्तेः स्वस्मात्परग्रहणेतु त्रिपाद्याम् अनंतरं पूर्वमस्ति अनंतरं नास्ति द्वस्या
त् सपूर्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेफलाभावात् प्रतियोगं पर्यवसानादिति भावः॥ इत्तस्य वा रुचेरा [illegible] किं [illegible] यातिं· सपादसप्ता
ध्याय्यामिति सपादेत्यादिः। प्रतिसूत्रमिति अतएवाऽधिकारः पुनः प्रतिसूत्रं निर्दिश्यार्थवदिति योगे योगे उपतिष्ठते इति भाष्य
म्॥ इसुसोरिति। सन्युरिति· लाक्षणिकत्वेनास्य व्यावृत्तिर्बोध्या कविभिरिति। अव्युत्पत्तिपक्षे यथाविधि असंभवीति भावः
साहचर्यादिति उत्तरसूत्रविषये समासरूपप्रातिपदिकावयवयोरेव सुसोः संभवेनेहापि तथाभूतयोरेव ग्रहणं तथाभूत
योः सुप्तिङ्भिन्नयोरेव संभव इत्येतत्साहचर्यादुत्तरसूत्रेपि सुप्तिङ्भिन्नयोरेव ग्रहणमिति ओजोभिः कृतं सख्युः पाक
इत्यादौ नलुकि चकुः पेचुरिति सत्त्वं यत्राभिधीयते सा चकुः पेचुरित्यादौ चनोत्पत्त्यसत्त्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् तिङ्भिन्नेसा

सं॰ भ॰ हचर्योदुस्तिङ्भिन्नस्सुबंऽवयवभिन्नः प्रातिपदोक्तोस्तासाहचर्यादि सपित्वमेवेतिभावः पदावयवेति फलितार्थकथनमि
६९ दं वाक्यार्थस्तु इन्सुसन्नविसर्गान्तं यत्पदं तत्पदं तस्यालघ्रादेशाद्रूनि तेनैजोभिः कृतं सर्पिष्करोतीत्यत्र पूर्वस्य मपूर्वोक्तरी-
त्यात्तस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षाविरहाच्च अत्रेसुसोः प्रत्यययोरर्थवत्त्वग्रहणमिति किं यदृच्छिकिनी। अत एव पूर्वसूत्रस्या-
भयस्यविभग्नपात्वं सर्पिषाययुषाद्रूत्यादौ षत्वायेसुसविषयेव्युत्पत्तिपक्ष एवेति तदाकूतम् अत एवेयमप्राप्तविभाषे
ति तदनुरोधेनाह न चेति निष्कृष्य व्यपेक्षायां मानाभावादाह उत्तरपदेइति तस्य कार्यित्वस्यैवमुक्तत्वे प्रत्ययांतविधित्वस्य च
सत्वात् उपात्तत्वं च तत्रोक्त्यानुवृत्त्यावेत्यभिप्रेत्याह उपात्तेति· ज्ञापनेनेति· ननु पूर्वं सर्पिःप्रियइत्यादौ मध्यमपदत्वा-
क्रांते उत्तरपदेइति निषेध[illegible]संतस्य पदत्वेन निषेधश्चरितार्थ इति वाच्यम् समासे नपूर्व[illegible]सं नस्य पूर्व
पदत्वाभावइति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् अध्याहारफलं तु परमंसर्पिः प्रियं यस्येति त्रिपदे प्रवृत्तिः। अन्यथा त्वव्यवेत्का-
दुर्लभ[illegible]भवेत् प्राप्तिरिति भाष्यस्य परमसर्पिः कुण्डिकेत्युपक्रम्य प्रवृत्तस्य तथा वाक्येपि तर्हि रामः
नप्राप्नोति परमसर्पिः कर्तीति भाष्यस्य चेसमस्त एकार्थीभावव्यपेक्षयोरभावइत्येवाशयः न तूत्तरपदेइति निषेधेम ६९
संतस्य पदत्वाभावइति मध्यमपदत्वाक्रान्तत्वेन प्रवृत्त्यात्परत्र सत्त्वेब च तन्निषेधाप्रवृत्तेस्त्याहुः॥ तदनार्थकेस्येति॥ इ

सुसित्यस्येत्यर्थः॥ धातुसहचरितेति इदं समर्थसूत्रके यदानुरोधेन सुक्रमेः रितिसूत्रस्य भाष्ये रीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे
तु यथा श्रुतमेव सम्यक् इति तत्रैव द्योते स्पष्टम् नेति इदं फलितार्थप्रदर्शनं पर्युदासस्य न्याय्यत्वेन धात्वभिहितभिन्नमः
समर्थवादे [illegible]ः। ननु समानाधिकरणं धात्वभिहितं समर्थवदित्येवास्तु समानाधिकरणं चेद्धात्वभिहितमेवेति नियमादिष्ट
सिद्धेः [illegible] तन्न धात्वभिहितं चेत्समानाधिकरणमेवेति विपरीतनियमापत्त्या सर्पिष्पाठकः पिवतीत्यादौ षत्वापत्तेः कर्तव्य इ
ति न वक्तव्यः [illegible] यदि [illegible]कात् न धातुप्रत्ययानामादेशादि इति शेषः। अन्तरा वाग्रे च [illegible] त्ते भाष्ये॥ नित्यग्रहणं त्विति
मासग्रहणं प्रकृतार्थमिति भावः ननु व्युत्पत्तिपक्षे अनुत्तरपदस्थस्येति पर्युदासात् समासे लब्धे किमर्थं समासग्रहणमिति चेच्छृ
णु पर्युदासेन पदान्तरपदस्थस्यैव त्यादेरपि वक्तुं शक्यत्वेनानयसर्पिः पठत्वथं परमसर्पिः कुण्डिकाकरणादावेव स्यादिति भा
ष्ये इति सर्वथास्तिषु तु सर्पिष्पिवत्वमित्यादौ सर्पिष्कालकमित्यादौ च नित्यं षत्वं न्याय्यम्॥ भाष्ये सविसर्गपाठस्तु व्युत्पत्तिपक्षा
भिप्रायेणेति बोध्यम्। व्याख्यानादिति तच्च नित्यं समास इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् सिद्धेरिति भावः इति अयं भावः असमासे व्यपे
क्षाविरहेपि षत्वार्थ इति वक्तुः प्रत्यय संबन्धिभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्येवार्थः संमतो व्युत्पत्तिपक्षस्य अन्यथा व्यपेक्षाविर
हेपि प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदुपधेति षत्वसिद्ध्या षत्वार्थ इत्यस्यासंगतेः॥ व्याख्यादर्शरीत्याह व्यपेक्षायामिति ए

स॰भ॰ वेचषत्वार्थइत्ययंग्रन्थः सिद्धान्तभूतः अयंत्वन्यदीयः एवंनायंसर्वग्रंथएकमतानुसारीतिभावः तथाचास्मिन्नपरमतेपिगणे
७० पाठोनित्यार्थः आवश्यकइति नत्वामर्ष्यावुत्तरपदस्थस्यापिषत्वमितिवक्तु रितिमंदत्वसूचनायाप्यर्थकश्चःपठितः इदुदुप
धेतिसूत्रस्थमनोरमाग्रन्थस्तुव्याख्यादर्शनानुसारेणेतिनतद्विरोधः एकमतानुसारेणसर्वोग्रन्थोयोज्यइत्यां प्रहेतुइतएवास
चेएहव्यपेक्षायामि तीतियोज्यमित्याहविकल्पेति तदऽभावेनित्यविधिस्तुनविकल्पविधीनांसतिसंभवेनवकाशत्वारम्भेणे
भयत्रविभाषात्वात् नचसिद्धत्वमाश्रयात् असिद्धत्वाद्विकल्पइत्यापाद्यमानग्रंथस्तुचिन्त्यएवं यच्चोसाहचर्येणविकल्प
विषयेऽभावत्वादितितदर्थः आक्षिपेति लक्षानुरोधादऽध्याहर्तेत्यर्थः पुनरुक्तोबीजमाह तपरेति॥ ॥इतिशेखरविष्ट
तिसंग्रहेविसर्गसंधिः॥ ॥स्वैक्षेति॥ रामइत्यादौसुपिचेतिदीर्घस्तुन अनाप्यकइत्यत्रेवापिचेतिन्यासात् नत्वेवंश्चापःसो
रितिमिश्रचर्येहे प्रियचत्वइत्यत्रान्तस्येतिनियमात् संयोगान्तलोपाप्राप्त्यारोरीतिलोपेढ्लोपइतिदीर्घापत्तिरितिचेन्न तस्य
निर्कर्षसापवादविषय माणत्वात् चारितार्थ्यादिति अप्लुतादित्यस्यतुनसामर्थ्यं बात्तीबधुरितिभाष्योपष्टंभेनाऽसंबुद्धावपि रम॰
स्तुनप्रवृत्तेरुक्तत्वेन अयापातुभवान् देवदत्तोऽहंगच्छामीत्यादौचारितार्थ्यात् हलोऽनन्तराःसंयोगान्तलोपोरोरुत्वेइतिता ७०
पकान्नासिद्धत्वमितिचेदापीतिन्यासेनाकिंचिल्लाघवमितिबोध्यम् ससजुषोरुरित्यत्रोकारोऽनुबंधरुत्वयत्वविधावुभयग्रह-

णार्थइति तन्मामर्थ्यादऽसिद्धत्वं तेन नवकुं युक्तम् भाष्ये स्पष्टमिति अत्र त्वं गात्वं परिभाषेंदुशेखरविवृत्तिसंग्रहे स्पष्टम्॥ अं-
ग्लेवेति· बाध्यविशेषचिंतायां येननाप्राप्तिन्यायेनेतिभावः॥ बाध्यसामान्यचिंतायां तु श्रेयानित्यादौ सुलोपं बाधित्वा रुत्वे यणः प्र
तिषेधारंभात्तत्कलोलोपाद्यंभवस्यादिति भावः दिगित्युक्त्या बाध्यसामान्यचिंतायां भाष्योक्तपक्षांतराणां संग्रह इति बोध्यम्·
अत्वगुणयोरिति· ननुकृते प्युते तस्यस्थानिवत्वेन कृत्वाद्यत्वं स्यादऽत आह गुणेति तत्र कृतेऽपूर्वत्वाभावान्न दोषप्राप्तिरिति भा
वः व्याख्यानेनेति· न च प्रकृतस्त्रभाष्यादिषु स्पष्टम् स्पष्टार्थमिति रूढिप्रयोजनयोरभावेन लक्षणया प्रयोगस्यान्याय्य
त्वादिति भावः प्रकृतसूत्रे उद्द्योते स्पष्टमिदं अदीर्घत्वादिति यद्यपि बहुश्रेयसीनित्यादौ दीर्घोपि संभवति तथापि दीर्घोच्च
रितेत्पत्रदीर्घग्रहणाददीर्घस्याऽपि ग्रहदृष्ट इति भावः। दृष्टसिद्धेरिति· गम्नृनित्यादिसत्यभिधाने स्त्रभावात्सिद्धेष्टसिं
द्धिरिति भावः॥ नाविति निर्देशाद्देव दत्तेति न्यायाऽनित्यत्वमिति किंस्यचिदुक्तिं कंठाक्षयत्ति नाविति तुनात्रैति नाविल्यत्रेत्य
र्थः सतिमत्प्रवृत्तौ गैन तदऽनित्यत्वज्ञापनसंभवेदपीति भावः दत्तजीवनमिति तत्तिन्यायप्रारंभमीत्यर्थः प्रकृतेइति ना
वित्यत्रेत्यर्थः बाधकमितीति इति हेतोः एवं स्वस्वविषयज्ञाने शास्त्रद्वयसंनिधौ एकापनोदेपि एकस्य प्रवृत्तेर्निर्बाधत्वान्
अष्टावसरन्यायस्याप्यऽयं न विषयइति तदऽनाश्रयणज्ञापकतापि कथमस्य निर्देशस्येति चिन्त्यमेतत् योगिकार्थबाधा॥

सु·भ· दाह कस्यचिदिति अत्वसंतस्येति दीर्घे तपरव्यावर्त्यत्वादाह संबुद्धाविति तत्सामर्थ्यादिति तेन प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सि
७१ द्धः प्लुत इति कैयटः विशेषणोपादानेन प्लुतविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमितिज्ञाप्यते इति
तत्तात्पर्यं तच्चिन्त्यं तथासतितपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ प्रवर्तकतयानिवर्तकतया वा अचारितार्थ्यस्य दुर्वारत्वात्
अप्लुतादप्लुते इत्यनयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च अत एव सः उच्चारणं रुच्चारणमिति षष्ठीसमासे सुरंतो नसः रुच्चारण
मिति पुंसस्तत्र सस्य रुत्वे रोरीति लोपे दीर्घत्वे सुश्रोता रुच्चारणमिति भवति अत्र हशि चेत्युत्वं न ङ· संनसकारस्यानिकरु·
त्वस्यासिद्धत्वेन हशपरत्वाभावात् रुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमिति कल्प
नेतु तदापत्तिर्दुर्वारा स्यात् किंचैवमर्थाधिकारात्सर्वत्रेत्याग्रहिमनोरथोपि न स्यात् अत्र च ज्ञापकं तपरत्वे कृतेपि अप्लु
तेइति कृतं तदाह प्रतियोगित्वेनेति एवं चाश्रयात्सिद्धत्वं वदतो ज्ञापकत्वमंगीकुर्वतो मम न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति
भावः। ज्ञापकस्थलेएवं वक्तुं शक्यत्वात् विशेषणद्वयं प्लुताऽसिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारा तपरकरणकृतप्लुतव्यावृत्त्य राम:
नुवादकमिति न दोष इति मान्याः॥ हेपयोडिति· केचित्तु मते है हे प्रयोग इति सूत्रस्य विध्यर्थतोक्ते स्तदुक्त्याह शब्दप्रयो- ७१
ग. अन्यथा है हयोरेवेति नियमात्स्यादिति एकपदे इति· समस्तस्येत्यर्थः॥ वर्णद्वयस्यानिभिन्नं प्रात्यम् अन्यथावर्णत्र-

यापेक्षत्वेन द्वयेरन्यः संगतं स्यात् स्थानिनो निमित्तत्वानाश्रयणाच्च हेतुगर्भं चेदं विशेषणम्। उत्वे इति आदावित्यादिः॥ प
रत्वादिति इदं च कार्यकालतायां यथोद्देशे तु त्रिपाद्या असिद्धत्वाद्द्विप्रतिषेधसूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिः तत्र सूत्रे यथोद्देश एवे-
ति ग्रंथस्तु फलाभावात् कार्यकालतानेत्येवंपरः सिद्धान्ते॥ अयं तु अन्यथा कोटिप्रविष्ट इति पूर्वपक्षग्रन्थप्राय इत्यनवि
रोध इति बोध्यम् यद्वा वक्ष्यमाणरीत्या स्वदृष्ट्यासिद्धस्यापि परस्य पूर्वं प्रति सिद्धस्य बलीयस्त्वबोधनेन प्रतिबंधकमित्या
हुः ननु त्रैपादिके ऽन्तरंगपरिभाषा नेति सिद्धान्तितत्वात्कथमिदमित्याह परिभाषेति न क्षतिरिति अयं भावः अन्तरंगशा
स्त्रमसत्यालिंग्रन्थितु कृतत्वादियं परिभाषा बहिरंगमापश्येदिति प्रतिपादयति अन्तरंगं प्रतीति गृहीतोपुरुषस्तु त्वमुल्लु
तं कथं पश्येत् यथा जाततत्त्वसाक्षात्कारेण मिथ्यात्वेन जगन्मिथ्येति गृहीतं तापि सं प्रति जगन्मिथ्येत्युपदिश्यते तद्वदि-
ति परं प्रति अन्यं प्रति नन्वेवं शत्तु इत्यादौ श्चुत्वानापत्तिरन्तरंगस्यासिद्धत्वादत आह अन्तरंगस्येति प्रतिपाद्येति यं प्रति
पाद्यते उपदिश्यते तं दृष्ट्वा भाव इत्यर्थः॥ इदं च यथोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरंगे ऽसिद्धत्वे प्रतिबंधकं। कार्यकालतायां तु पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यनेन विरोधादिकं ग्रंथान्तरतो ऽवसेयम्। स्पष्टं भाष्ये इति नन्वेवमेकादेशानुबुद्धो नो विप्रतिषेधेनेति सूत्रप्रगृह्या
इति सूत्रभाष्योक्तविप्रतिषेधानुपपत्तिः अन्तरङ्गबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगादिति चेन्न देवदत्तादसिगच्छामि३

स॰भ॰ ७२

अहमित्यादौ तयोः समत्वेन तद्योगात् यत्र तु न तथा एहि कृष्णा३ अत्र गौश्चरतीत्यादौ तत्रासामन्लङ्गत्वात्प्लुत इति तत्रै
वोद्द्योतेस्पष्टम् अनंत्यस्यापि मेति पूर्वोदाहरणयोः प्लुतो बोध्यः॥ नन्वनुबध्यत इति व्युत्पत्त्या उकारपरं रेफस्य ग्रहणेन
प्रातरत्रेत्यादिव्यावृत्तावपि रुधातोरवारणमत आह उकारेत्संज्ञकेति अननुनासिकनिर्देशादीदृशार्थलाभः तत्रैव किं
मानमिति चेत् व्याख्यानमेव गृहाण इको गुणेति निर्देशाद्धेतोरर्थवतो रोर्ग्रहणाच्च प्रोऽत्रेत्यत्रोत्वं स्यादिति न वा-
च्यम् अपोव्दान्तद्वंद्वेनेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भावः॥ मूलेऽसंधिः सौत्र इति सूत्रे छान्दसः सौत्रः छन्तलच्छे
त्वम् मत्वानुकरणं चानितिपरमिति निपातत्वे ओदिति प्रगृह्यत्वेऽन्याय्यत्वमेवसंधेरिति वाच्यम्। तस्य क्तो यो गत्व
वमवृत्तेः न च प्राग्दीव्यतोऽणित्यत्रेवैकदेशविकृतन्यायेन निपातत्वातिदेशः उभयाऽनुकरणेऽप्यन्यतराऽनुका
र्यदिष्टधर्मातिदेशस्य भवत्वं इति सूत्रे पुरस्वरेध्वनितत्वादिति वाच्यम् निपातत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् भ
गो अघोशब्दयोर्निपातत्वाऽनंगीकाराच्च। वस्तुत इति अघोशब्दान्तद्वंद्वे सूत्रतः षष्ठीलुकुनवं सौत्रत्वस्याव रा॰
श्यकत्वे कुतोऽस्यावास्तवत्वमिति चेन्न॥ अत्र पक्षेऽर्थवत्परिभाषासंचारेण विभोरिदं सुप्रभोरिदमघोरिद- ७२
मित्यादेर्वारणात् ओदंताऽनुकरणेत्वऽसंभवान्न तत्संचारेण स्यात् यद्वा सांतरान्तोभयाऽनुकरणस्यमूलस्थक

तोक्तत्वात् सान्तपक्षस्य भाष्याऽसंमतत्वसूचनाय वस्तुतस्तु इत्युक्तम् अत एव मतुवसोरिति सूत्रे नोशब्दस्य विभक्तिप्रति-
रूपकनिपातत्वमुक्तम् विभक्त्यंतं च वार्तिकनिष्पन्नं रान्तमेवेति तत्सूत्रात्त्वे नरान्तस्यैव निपातनं च सिद्धिः ॥ सान्तनिपात-
सत्त्वे तु मानाभावः। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दरत्ने भाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्तम्। सान्ताऽनुकरणे रान्ताद्वौ स्यादित्यपि शब्द-
रत्नोक्तमऽनुसंधेयम् ॥ लोपे चेति ॥ एतेनासाधारणनिवेशस्यासंमतिः सूचितं वा नूनियमशास्त्राणि तिङन्त्वऽशब्दस्वरूपाणाभाव-
पत्वार्थसूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थकत्वमिति चेन्न। तावन्मात्रफलकत्वे प्रक्रियालाघवं यभोभगोइत्यऽमन्त-
रभिर्वपाठत्वाऽनेन यत्वमेव विदधीतेति निषेधकानीति इति हेतोः। पयःस्वित्यादौ दोषइत्यन्वयः हे रामेत्यादाविति आ-
दिना हे जगत्स्वंतृर्णरीत्यादिपदत्वासिद्धिरिति तथा च पदात्परत्वाऽभावे पाद्वीत्यस्य निघातो न स्यात् तेजस्विन्नित्यस्याविद्य-
मानत्वात् रामेत्यत्र नामंत्रितइति निषेधेन तत्त्वाभावात् हे शब्दाश्रयोपि न सः इयं शंका कार्यकालपक्षेपि स्फुटैव यद्यपीदं
शेपि नित्यत्वाल्लोपे तदऽसिद्धिरेव प्रकृते लोपेन तदऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाद्वा सुवन्तत्वेति न च [illegible] तया लाघवा-
णाम् अल्मात्रवृत्तिधर्माऽघटितेत्युक्तत्वात् इदं च निमित्तरूपकार्योऽतिदेशपक्षे विधेयरूपकार्योऽतिदेशेप्याह तन्त्र-
युक्तेति प्रत्ययलक्षणेनापीति पूर्वोन्वयि ननु तेन मुख्वमेव कुतो नातिदिश्यते तत्राह न प्रत्ययेति तन्निमित्तकव्यवहार-

स॰ भ॰ स्यवेति सत्वापूर्णत्वीयोपिदोषाऽभावात् संकोचे मानाभावाच्च एवमिति यथाऽग्रहीदित्यत्रेट्त्वेनस्यामितो॥ नहृति इट्त्वा
७३ तिदेशान्सलोपस्तथेत्यर्थः उक्तरीत्येति अनन्तनिष्ठधर्मवत्वेन सुप्त्वादिनेत्यर्थः हलितितु सुतिसीनंभवेपूर्वणामितिभावः।
उक्तरीत्यायस्यानीनत्रेत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमितिपक्षेप्रासरत्वाभावे[illegible] वर्तमानस्यादेशे
लोपपरत्तः ननूत्तरेणसमानाधिकरणम् तत्रपरेऽतिदेशेनमव्रत्यादीर्घोहन्शब्देनदीर्घेट्निर्यीजन्मा[illegible]गिति॥ दिगर्थस्तु
हल्ङ्याविति सूत्रेसुत्वादिनास्थानिनेति ओतेपितत्रनदोषः अन्यथाप्रपठ्येत्यादावाऽतिदेशान्वात्स्यादिति सामीलोम्नौस
मापे न्यादिरेनुसन्धेयः।एतेनसुप्परत्वस्यापूर्णत्वीयत्वात्कथमतिदेशइत्यानुमानिकेपिकथमऽत्विधीनामतिदेशः अ
न्यकेशायुकामङ्इत्यादौवलिलोपःस्यादितिचापास्तम् मतेनेति अन्यथा वार्तिकसिद्धविभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वेन निपात-
त्वमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यंमार्गमऽपहाय आकृतिगणत्वेनचाव्ययत्वभावनंकुर्यादिति भावः त्रयाणामिति॥ ननुनि-
पातत्वेः शब्देनैवसर्वेषांफलानामऽन्यथासिद्धिंमदर्श्येदूयोरेवाऽवपृथक्त्वमुक्तंशाब्दरत्नेन क्व प्रभ्रयते॥ त्रयाणामाव रामः
पृथक्त्वमितिचेच्छृणु वार्तिकविहितस्यौकारस्यासिद्धत्वेनरोस्त्वाभयासिद्धत्वेनानः परत्वेः सत्वेनोत्वे[illegible]स्यासिद्धत्वेमार्गः ७३
परत्वादाकृतणेपूर्वरूपेभोभव्युनेत्यादेःसिद्धिरिति·फलसत्वादिति दूदंतु चिन्त्यम् भोभगोद्दृतिसंत्र अतागार्म्यस्येतिव

कुयचो शीस्येवसिद्धे पूर्वग्रहणं किमर्थम् एवं हि पंचमीनिर्देशादः व्यवस्थानां शस्यानायामन्लोपः यथान्यासितु [illegible] गो अ
घोग्रहणेन ज्ञापकेन साध्यतद् इत्यपि गौरवमिति॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरादिति समाहारद्वन्द्वविषय एवं [illegible] प्रवृत्तेरानुणवुः
त्यादाविवं एकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथा स्यादिति भावः एषमेव ज्ञापकं स समजुषोरुः [illegible] दादीनामः [illegible] शा
त्यार्द्धकः इत्यादौ बोध्यः तत्रकुत्रनसौत्रत्वमुक्तमिति चिन्त्यम् यद्वा भोभगो इति सूत्रात् ग्रहणानुवृत्त्या यकारस्यैवादेश
[illegible] रणायं व्योरित्यावर्त्त्यो मयिरादेशत्वमिति तद्धि त्वेन तद्विशेषस्यावपक्त्वेन सौत्रं त्वं विनागत्यंतराभावादि[illegible] प्राय
इति [illegible] रिति। अत्रास्वरसबीजं तु [illegible] रित्यनुवर्त्तरोः स्थाने यो व्यो तयोरित्यर्थे नात्राप्राप्तिरस्येति वग्रहणं [illegible] शाकल्य
स्येत्युत्तरार्थमेव अतएव हरयिह विष्णविहेत्यत्रैतत्सूत्रोल्लेखः स्पष्टं चेदं भोभगोरिति शेषात्स्यातं [illegible] गार्ग्यस्य यकृ
रसाहचर्यादिति अत्रेदं चिन्त्यम् त्वमचकायत्रेत्यादौ दस्य कृत्वे यत्वे तथाभूतस्यापि यस्य संभवात् [illegible] नादिति एरर्थ्य
र्थः तमिच्छति यथीयति इत्यादौ तत्संभवाच्च॥ विच्छेदादिति। लोपः शाकल्यस्येत्यत्रेति भावः। तेन [illegible] शाकल्यस्येवेत्य
र्थ सत्वाद्भोस्तु गार्ग्यादिमतेपि लोपस्तत्वेन वाच्यार्थविरोधात् सम्बन्ध इति भावः॥ भोसादिपूर्वकस्येति [illegible] उच्चारणार्थो
कारेण निर्देशोः तेनानकृत्वादि भाष्यानुसेति अत्र यदुक्तव्यं तल्लोपः शाकल्यस्येत्यत्रोक्तम्॥ हलिसर्वेषामिति भयेरपिति अन्य

स॰भ॰ मतेचरितार्थस्यासिद्धत्वात् आदेशानंतरंलोपइत्याशयः सर्वेषांग्रहणबोधितशाकटायनमतविहितनिरवकाश
७८ लोपेनबाधादादेशाप्रवृत्तौस्थानिनोलोपेनोभयोरदर्शनमितिवाइतिप्राप्तौनियतयवयोः शाकल्यस्यैवमतेलोपःअव
योर्हलिसर्वेषांमतेलोपइत्यनयोर्विरोधेनरत्नमुदूमुइत्यादौजश्त्वचर्त्वयोरिवसिद्धशास्त्रेणव्यवधानपक्षेमतांतरेतद
ऽभावापत्त्याविकल्पापत्तिरितिभावः॥एतेनतदऽभावेनित्यविधेर्दुर्वारतयाशंकानिरस्ताइत्यर्थः अमू अचीतिकरणे
तिमःअनुस्वारइत्यत्रहलीतिकर्तव्यंसर्वेषांग्रहणंयोगविभागश्चमास्तुइत्याशयः यथान्यासेएवसर्वेषांग्रहणेवैयर्थ्य
स्यादितिकुतोनाकमितिचेच्छृणु गार्ग्यस्येत्यस्यासंबन्धायतदावश्यकत्वादिति एवंसतिसर्वेषामितिवाक्यार्थविरो
धःस्यादितिचेन्न॥तस्योपायांतरत्वात्वैयर्थ्यापत्तेरिति पूर्वोक्तो चीतिन्यासएवास्तुसर्वेषामितिमास्त्वितिचेत् दृष्टा
पत्तेः अन्येतुउञिचपदेइत्यत्रानुवृत्तगार्ग्यपदंनपूजार्थमानाभावात् उत्तरसूत्रेपिनित्यत्वार्थकसर्वेषांग्रहणाच्च
किंतुविकल्पार्थंतेनालघुप्रयत्नेपिविकल्पतइतिसूत्रकाराशयंवर्णयंतिपूर्वोक्तरीत्याफलसत्त्वादाह॥अव्यपरे राम:
ति॰ननुशब्दत्वेनसादृश्यग्रहेपिनदोषः॥येनविधिरित्यत्रस्वस्यचेतिपाठेनसुप्तिङ्भिन्नेशब्देसुवंतेइत्यर्थेनाहोभ्यांदी ७८
र्घोह्रोनिदाघेत्यादिसिद्धेरतआह।तुवंतइति।वस्तुतःस्वस्यचेत्यस्यवाचनिकत्वेप्यऽसहायस्यैवस्वस्यरूपस्यसंज्ञामं

त्रेषु सर्वेषामित्यादिलिंगादिति अहोभ्यामित्यत्रदोषएवेतिबोध्यम्॥ ॥ढ्रलोपे॥ ननुशित्सुनदोषः। तत्र रेफं परित्यज्य
पकारादेरप्यनुबंधुं शक्यत्वादुपोत्तमं रित्तीत्यत्रोपोत्तममपितीतिवाच्यमित्यत आह। चचारेति। दोषः प्रनेरितिनवलक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषयानिस्तारः प्रत्यक्षसिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधापेक्षयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबा
धस्यैवोचितत्वात् इतिभावः भाष्ये तु इति अयं भावः कर्मण्यणि अदर्शनं लोप इत्यनेन संकेतितस्य ग्रहणमित्य
स्यवक्तुं शक्यत्वेन प्रसक्ताप्रसक्तसाधारणादर्शनाभावस्य लुप्धात्वर्थत्वेन ग्रहणपक्षे शिवइहेत्यादौ भावरूपापत्ति
देशोपिस्यादर्शनसत्त्वेन तज्जनकेति शिवपूर्वस्यदीर्घापत्तिः। नच यलोपासिद्धत्वेन नतत्परत्वं पूर्वपदेनैतत्सूत्राप्र-
हस्येष्टत्वात् ममं तु प्रसक्तादर्शनस्यैव शास्त्रलोपपदार्थत्वेन भावरूपेणाचादर्शनस्यानिप्रसंगस्यैवबाधेन प्रसक्तदर्श
नविरहेणसंज्ञैवनेतिनदोषइतिस्पष्टं चेदं लोपसंज्ञासूत्रे भाष्ये। सिपिधातोरिति॥ इत्यनुवर्तमानेरुरित्यर्थः॥ विप्रति
षेधे परस्परेति। अन्यथा सर्वथाविरोधाभावे संदेहाभावेन षष्ठीस्थान इत्यस्य वास्यापि प्रवृत्त्यभा[illegible] विप्रतिषेधपदं
वैयर्थ्यापत्तिः तेनासिद्धत्वविषये अन्यतरविरोधेपि परस्परविरोधाभावेन नास्य प्रवृत्तिः प्रवृत्तिकाले [illegible] इदं वैचित्र्येनैका
लेइत्यर्थः। तस्मात् कुकाले उत्तरकाले च तत्सत्त्वेपि तत्काले तदसंभवरूपविरोधस्यैव तत्प्रवृत्तौ नियामकत्वं भाष्यात्स्वीकि

स॰ भ॰ यत्तेइतिभावः॥पुनर्हिर्भवतीति॰ तदभावपक्षेइतिभावः॥ ॥एतेन्तदोरनंतरइति सुइति प्रत्ययग्रहणान्नेदंतग्रहणास
७५ त्वेनतदादीत्यस्योपस्थित्याएतदंततदादेरनंतरस्यलोपइत्यर्थेनरामःस ददातीत्यादौनदोषइतिध्येयम्॥ ॥इतिशे
खरविवृतिसंग्रहेस्वादिसन्धिः॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥स्वादिविधौप्रातिपदिकाधिकारादिति [illegible]ङ्याप्ग्रहणंत्वन्या
र्थमितिभावः एतेनङ्याप्पोप्यधिकारात् तस्यचप्राथम्यात्सूचीकटाहन्यायात् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे [illegible] वक्तुमुचितमि
त्यपास्तम् तद्विधावपिप्रातिपदिकाधिकारस्य तांसंज्ञामिति॰ तत्संज्ञाविधायकंसूत्रमित्यर्थः॥अथ्याप्तेनु[illegible]ऽर्थवदित्यनेना
भेदोवाधितःस्यात् अत्रेति केचित्तुएतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिभेदकूटविशिष्टत्वव्यभिचारिकंप्रत्ययंतदः प्रकृत्य
न्यतरसमभिव्याहारानपेक्षयालोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्वम् देवदत्तोभवति देवदत्तोगार्ग्य इत्यादौ
देवदत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्याप्रत्ययान्तस्याधातोश्चविभक्तिप्रागभूतस्यसंज्ञावारणायएतत्संज्ञाफलभूतत्वेन
विभक्तिर्विशेषिता अर्थवत्त्वमात्रंय चिकीर्षितायासंज्ञायास्तत्फलेत्यर्थः देवदत्तोगार्ग्यइत्यत्र गार्ग्यप्रकृतिकस्यसुपः रामः
गर्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वेपिचिकीर्षितदेवदत्तोगार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावान् नातिव्याप्तिः ७
एतेनसुविभक्तेरसुत्वेपिवतिङ्विभक्तित्वात्तौ सिद्धायांविशेषणंव्यर्थमित्यपास्तम्॥स्वद्वेत्यादावव्याप्तेश्च॰सि[illegible]

भक्तिपदं ग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणमिति स्वद्वादौ न दोषः चालिनीन्यायेनासंभववारणाय भेदकूटेति उभयभेदा
वारणाय विभक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भेदकूटविशेषणमवश्यं देयमेवेति अग्रे एवं तत्तद्देश्या
दायन दोषः तत्तद्देदस्य विभक्तित्वेन रत्नारूपधर्मावच्छिन्नत्वात् किमर्थं भेदकूटेति चेदत्रैव तात्पर्यात् सांकूटिंनप-
क्तिममित्यादौ संकूटिन् कूटिन्पक्ति इत्येतेषु अणमवपेक्षेषु अव्याप्तिवारणाय स्वव्यभिचारिकत्वेन प्रत्ययो विशे-
षितः ननु लौकिकप्रक्रियावीक्यपाकेन निर्दिष्टमित्यत्र स्वव्यभिचारित्वमिति तु वा। स्वव्यभिचारिकेत्यत्र स्वं व्यभिचा-
रि यस्य सः यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता स स्वपदार्थः। तत्त्वं च यत्र यत् व्यभिचारित्वमाने यं तत्समवायिपरि-
निष्ठितसमवायित्वं तत्र तत् अस्ति च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र तथा सुप्रत्ययं व्यभिचारित्वं देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्राने-
यं ताद्दृशो यः सुस्तत्समवायि अभावं यं ते देवदत्तो गार्ग्यो राज्ञः पुरुषमित्यादौ परिनिष्ठिते देवदत्तो गार्ग्येत्यस्य सम-
वायित्वात् सांकूटिनादौ तु सं कूटिन् कूटिन्नादीनामणमवाद्यसमवायिपरिनिष्ठितसमवायि तीति नाव्याप्तिः
॥ पंचनावप्रिय इत्यत्र समुदायोत्तरस्वाद्यपेक्षत्वेन ङ्जं तस्य यथा न प्रातिपदिकत्वम्० तथा सांकूटिंनपक्तिम
मित्यादौ न द्पेक्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तन्न स्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीयः यस्मार्थवत्त्वमा

स॰ भ॰
७६

नैयं न स्यापेक्ष्य माणप्रत्ययस्य च मध्ये प्रत्ययपौर्व्वं बाधकोऽनवद्य इति नदर्थः॥ सर्वत्र विभक्तेरेव ब्रवमादायासंभववारणाय मूल
के गोपदं शमित्याद्यौ सोपपदके उपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय एधांचक्रे इत्यादौ च अनुप्रयुज्यमानापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणा
य च निभृसंकाशादीनामुत्तरपद एव प्रयुज्यमानानां पूर्वपदार्थापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय चोपसर्गाद्यपेक्षत्वेनाव्याप्ति
वारणाय च प्रत्ययेति निवेशः प्रत्ययमात्रे कृदादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतीति धातुप्रत्ययांतयोर्विभक्त्यनपेक्षत्वेन तत्र दो-
षाभावात्तदकरणलाघवानुरोधेन विभक्त्यपेक्षयेत्युक्तौ तु मधुलिड्ड्व्यादिकेष्वश्रूयमाणविभक्तित्वेन विभक्त्यनपेक्षपा-
र्थबोधकेष्वव्याप्तिवारणाय नञर्थद्वयनिवेशः केवलकृदादीनामपि विभक्त्यनुसंधानापेक्षत्वेन केवलकृदादिष्वतिप्रसंग-
भंगाय एतेनं तत्फलभूतविभक्त्यनुसंधानेन लोकेऽर्थबोधकत्वमिति नोक्तमिति सर्वमवदातमिति परिष्कुर्वते न च न केवलप्रत्य
यस्येति अनुत्पन्नकृतिकत्वाद्वेः अतः दृषानृतूरित्यादन्नत्वेऽपि न क्षतिः अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्ययपर्युदासः
स्यात् तस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययांतपर्युदासेनैव संज्ञावारणे च पूर्वं जातापा अनिर्दिष्टेन मत्वोपस्थि-
तिः। अत एव पदेति सूत्रद्वयेन त्वासामर्थ्येन पार्थक्यवत्त्वस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः। अत एव भाष्यकैयटोभयोपन्यासः
नूनं तत्रैव तत्पार्थक्यवत्त्वलाभेन कैयटाद्वयपालाभः पूर्वं तत्पार्थक्यवत्त्वस्य तथा मूल एव स्फुटीभविष्यति। ६

र्थवेदिति अथवान्यदग्रहीतार्थवदित्यर्थः॥ एवमेवेति॥ ——— औपाधिकमेदं वास्तवभेदमादाय वा बोध्यम् साहचर्याच्चेति
अन्यथात्वे पूर्वत्र तथानभिमतत्वे· तत्सामर्थ्यादिति पर्युदासेनैव निरर्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्यमिति भावः पूर्व
सूत्रे परिष्कृतार्थवत्त्ववादिनो मते तु प्रत्ययदेवदत्तो गार्ग्यादिरूपव्यावर्त्यमत्वेन तद्ग्रहस्य सामर्थ्याभावात् अनुवृत्तिपर्यन्ता
नुधावनं न सङ्गच्छते ननु पूर्वत्रानर्थार्थवत्त्वसंग्रहः कैयटस्यनाभिमतः अन्यथार्थाधिकारादित्येव वदेत् किं च तत्सामर्थ्यस्या
नुवृत्तिप्रयोजकत्वेपि न तदन्तविध्यप्रयोजकत्वेन च तत्यानावादिदित्यपि वक्तुं शक्यमित्यत आह· किं चेति अनर्थावत्तद्धिते
ति· सूत्रद्वयेप्युक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः फलाभवेनेति एतेन तद्धितग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितं प्रातिपदिकसंज्ञाया द्व
निशेषः औत्सर्गिकैकवचनं तु सत्येवगमके लुगपि न धातुसाहचर्येण स्वप्रकृतित्वा अयेत रव्यवहितान्यवहितान्यतर
त्वावयवकत्वं प्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवदवयवसमभिव्याहृतस्यैव लुग्विधानात् कौडेजिष्ठतीत्यादे
तिष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय धातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवत्त्वं संबंधित्वेनावयवो विशेषितः लु
क्प्रयोजकत्वप्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणं न तु व्यावर्तकम् एवमपि चित्रैवत त्प्रयोजकधातुत्ववत्तिष्ठतिसमुदा
यावयवतिष्ठसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय स्वावयवकत्वेन धर्मवान् विशेषितः स्वसमवयवो यस्येति तदर्थः

म॰ भ॰ शब्दो लुक्प्रतियोगिपरः अस्ति च पुत्रीयेत्यत्र तथा पुत्रमिति सुप्प्रत्ययावयवत्वं तत्प्रयोजकधातुत्ववत् पुत्रीयेत्ये
७७ तदवयवक्यच्समभिव्याहृतत्वात् प्रकृते तु न दोषः एवमपि तत्रैव तथाप्रकृतिमादाय तदवयवत्वमादाय अतिव्याप्ति
वारणाय स्वप्रकृतित्वाश्रयेतरत्वेनावयवो विशेषितः तत्पर्यायस्याधिकरणे तूक्तौ तदवयवमादाय स्यादेव अतिव्या
प्तिरत आश्रयेत्येवमुक्तम् एवमपि राजपुरुषादौ पुरुषाद्युत्तरसुपि अव्याप्तिवारणायाव्यवहितेत्यनेनावयवो विशे
षितः विशेषिते तु तथाभूतं पूर्वपदमादाय तत्परिहारः तथा तत्रैव पूर्वपदोत्तरसुपि अव्याप्तिवारणायान्यतरत्वेन स एव विशे
षितमित्यलम् यत्त्वनन्तस्य च यादादेशः तदुदाहृतस्य वृत्त्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्य लुगित्यर्थः परमकाण्डेऽन्त्यत्र वृत्त्यवयव-
त्वात्कादेशस्य हितेति ननु सिद्धान्तेऽपि सोमसुताश्वः सोमसुताश्वः सोमसुतानतीत्यादौ एकादेशं तद्भावेन सुब्लात् पदादिव
द्भावेन धातुत्वप्रातिपदिकत्वाभ्यां तदवयवत्वेन लुक् स्यादिति चेन्न उभयत आश्रयणे नान्तादिवदवयवत्वाभ्युपगमाभावात् अधिक
रणे नेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशानां तद्वदित्युक्तेश्च पंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वाच्च अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गे लुकि परनिमि रामः
त्तैकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वाच्च प्रत्याख्यानेति प्रत्ययान्तपर्युदासेत्यर्थः अनेन नन्प्रातिपदिकत्वमिति नियमशास्त्राणां निषेध ७७
मुखेनाप्रवृत्तिरिति पक्षेऽपि इदं विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहेऽपि प्रत्ययान्तभिन्नपरं तत्समासं सजातीय स

मुद्रायः श्लिष्टस्तु स्त्रवदिति संकोचादेवननस्याप्तिरित्यनेनप्राप्तिविरहादसंगतिः स्यात् तत्र विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षे त्वाह नाप्युत्त
रेति टोवापत्तिरिति टजंतस्योपसर्जनत्वतयाटिड्ढेति द्विगोरिति वाङीप्योप्राप्तिरिति भावः उपसर्जनह्रस्वेन तु न निर्वाहः यस्य प्राति
पदिकस्येप्विधीयते तदर्थप्रत्युपसर्जनत्वाभावेन सुगोकुलमित्यादाविव तदप्राप्तेः वस्तुतो ङीवापत्तिरितिपाठोपिस्तु योज्यो यस्
मात् ङीप्विधीयते तदर्थप्रतिटिड्ढादेरनुपसर्जनत्वे एव प्रत्यासत्त्यात् न्नन्नत्वाङीपूप्राप्तेः सत्वात् नन्दूत्तरपदत्वमुपजीव्यजाय
मानत्वं तु बहुव्रीहिसंज्ञोत्टचप्रवृत्त्यात तद्धितांतत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा द्वारा टाबादेरानंतर्य विघातकस्यानिमित्तं स्यादितित्वेत्संत्य्ज असौ
किंके एव प्रक्रिया वाक्ये समासांताः प्रवर्तन्त इति सिद्धांतात् पंचनजम्नौजस इत्यवस्थायामेव बहुव्रीहिसंज्ञा समकालमेव
टच्प्रवृत्त्यानंतस्तद्धितांतत्वेन प्रातिपदिकत्वेनान्तरपदहेतुकद्विगुत्वयोः प्राप्तावपसनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वात् द्विगुसंज्ञायाः
प्राक् प्रातिपदिकत्वेन ष्वैवांतरंगत्वात् टाप्स्यात् सन्निपातलक्षणायाद्विगुसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तत्वात् परिभाषाया अप्रा
प्तेः समत्वर्थवत्वाभावेन न प्रातिपदिकत्वमिति टाप् इतिनवीनाप्रायः प्रतिभातीति केचित् विफलइति अस्य यद्इति सूत्रभा
ष्यविरुद्धश्चेत्यपि बोध्यम् तत्र हि प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्रत्ययत्वे किंदूषणमिति प्रश्ने परत्वमाद्युदात्तत्वमंगसंज्ञेत्येनेवि
धयः प्रसज्येरन्नित्युक्तं न तु प्रातिपदिकत्वं न स्यादित्यपि तवत्तु तदपिवक्तव्यमिति नन्नु यथाश्रुतेपि किमर्थंवहून्नहणं आवश्यकं ग

स.म. त्पर्युदासेनलक्ष्यार्थ इत्युक्तमत आह इत्येति निरर्थकोयः समुदायइत्यर्थः पदार्थानांश्रमन्वयस्यैववाक्यशक्यत्वेनतदभावा-
७८ त्त्वम् दिगर्थस्तुसमासेति नियमेननास्याव्याप्तिः। तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् माजात्यादिरिभुक्ताः यत्तच्छुब्दार्थ
योरितितज्जन्यधीविशेष्ययोः अननुगतत्वेनेति आनंत्यात् शब्दानुगमस्येति यत्रतस्येत्येवंरूपस्य नतुबुद्धिस्थत्वे
नतयोरनुगमएवातआह व्यवच्छेद्येति क्षत्यभावेनेति नियमस्वरूपभंगस्य तावताप्यभावस्थितिभावः स्वातंत्र्येणापीत्य
पिनापारतंत्र्यसमुच्चयः अन्यथासर्ववाक्यमितिन्यायेनस्वातंत्र्येणैवेत्यर्थापत्त्या अनुकरणस्येति शब्दापक्षस्याविप्रयोगेण-
स्वभावत्वेपिप्रयोगार्हत्वाभावान्नियमेनव्याप्तिर्नस्यात्॰ भाष्येसुवंतानामिति पूर्वोक्तभाष्यानन्तरंप्रकृतमन्त्रभाष्येइत्यर्थः।
भेदसंसर्गेतिवाक्येपदार्थयोर्विभागनापिप्रयोगेसतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्गःसद्वारभूतोयस्यविशिष्यार्थवत्वेस्यनद्यु
कादन्यथासमासेपिवाक्येनैवनैनविशिष्यार्थवत्वंनहिप्रकृतिप्रत्यययोर्विभागःपरस्येतिवचनात् अतोबहुपटवदित्यादै
नदोषइतिभाष्यम् केचित्तुनदोषइत्येतादृत्यंनियमनिष्कर्षः स्वनिष्ठमः कृतित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसमभिव्याहा गु.म.
रत्वेसत्यप्रयोगार्हार्थवत् पूर्वोत्तरभागस्यार्थवतःसमुदायस्यचेत्भवतितर्हिसमासस्यैवेति॰ नियमशरीरंतुवर्णमात्रवति ७८
व्याप्तिवारणायार्थवत्वेनपूर्वोत्तरभागौविशेषिणौबहुपटवःपुत्रकाम्यत्यादावतिव्याप्तिवारणायसमभिव्याहारमपरप्रयोगा

हिवर्तिनतौ विशेषितौ कुंभकारादौ कारेत्यादेरुत्तरभागस्योपपदापेक्षत्वात्॥ पंचनावप्रियादौ पंचनावेत्यादेः पूर्वभागस्योपे
क्ष्यदप्रियाद्यपेक्षत्वात्॥ एतद्धर्मस्य समासव्यभिचरितत्ववारणाय मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं च वहुप
टके पुत्रकाम्यादावतिव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंबंधित्वेन समभिव्याहारो विशेषितः एवमपि कुंभकारादावु
त्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकत्वेनाप्यसुप्प्रत्ययापेक्षत्वात्पंचनावप्रियादौ पूर्वभागस्य तदपेक्षत्वात् सांकुटिनादौ कु
टिन्नित्यस्योत्तरस्य समुदायप्रकृतिकतत्प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य व्यभिचारित्ववारणाय स्वनिष्ठप्रकृतित्वाविरूपकत्वेन प्र
त्ययो विशेषितः अन्यथा असंगतिः स्पष्टैवेति ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययांतत्वस्यापि यथाकथंचिन्म
त्वेऽपि तु शाकयत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्याविध्यर्थमेवेदानीं समासग्रहणमिति नियमकथा पृच्छिन्नेति भाष्यासं
गतिः प्रत्युत परिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्प्राप्तिरेव नेति भवतामेव तद्विरोधः॥ अर्थवत्वे हि परिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेण प्राप्तावु
पि नियमाप्राप्त्यासमाद्दुर्वारास्यादिति चेन्न॥ कृत्तद्धितेति सूत्रे परिभाषाप्रयोजनदानावसरे यद्यर्थवत्सूत्रे परिभाषा न स्यात्तदार्थवा
न्तं प्रत्ययान्तमुत्तरसूत्रे भगवतो गमनं निर्दिष्टं स्यात् अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे तु गामानयेत्यादिष्वंकाराणां प्रत्ययांत
त्वादेवाप्राप्तावपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदंतत्वे नातिप्रसक्तेर्दृढतया तत्र प्रथमं परिभाषाप्रदर्शनस्यावश्यकत्वात्‌ नचदे

स·भ· वदतः पाचकइत्यादावतिप्रसंगसत्वेन प्राथमिककृद्ग्रहणत्यागे बीजाभावात् त्वयापि तद्भाष्यमवश्यमुपन्यसणीतयानेय

१२ मितिर्वाच्यम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहे कृद्ग्रहणपरिभाषायाः सपूर्वस्य चेत् मेनिकारकपूर्वस्यैवेति नियमार्थत्वापत्त्याति

प्रसंगभंगस्यैवं बीजत्वात् तस्मादर्थवत्सूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषयायं कर्तव्यं तदन्यो

प्रसिद्धमित्यभिप्रायः कल्पनीयः। अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो नास्तीति भट्टसिद्धांतः प्रत्ययांतपर्युदासस्तत्रस्यैवेति चेत् न

त्रापि यथदत्र न विद्यते प्रत्यया यस्मादिति बहुव्रीहिः॥ अन्यपदार्थ एव प्रत्ययविधानावध्यावयवक प्रत्ययचरमाव

यवकः समुदायः यथा कथंचित्प्रत्ययांते पि पारिभाषिकप्रत्ययांतत्वस्य सत्वेन नाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्यौचित्यात्॥ अत एव

सर्वैयं तद्वत्पत्राप्येवं॥ निर्वाहसंभवात्प्रयोजनांतरं देवदत्तो गार्ग्य इति दत्तं तेन च गुरुभूतव्याख्यानगम्य यागविभागापेक्ष

यान्यपदार्थविशेषग्रहणमे[illegible]वेति सूचितम् भगवतेति दिगित्यन्ये वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः। प्र

त्ययविशेषग्रहणएव प्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्यं तत्सामान्यग्रहणे तत्प्रवृत्तिरिष्टैव। अत एव प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्य गमः

यसमासतद्धितविधिस्वरादित्यादिना तद्विशेषग्रहणान्येवोदाहृतानि· तस्मात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमेवेति प्राचां भा १८

ष्याशयः [illegible]रिवेति नव्याशयः किंचोत्तरसूत्रेर्थवत्पदानुवृत्तौ केवले कृति पारिभाषिकार्थवत्वासंभवात्कृत्तद्धितांशे न [illegible] वि

धेन द्विशेषणेनावदर्थवत्त्वदंशेपि तदंतविधौ बाधकाभावादर्थवंतं यत्कृत्तद्धितांतमित्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वात्। मुद्दीय
स्यार्थवत्त्वाभावेपि अर्थवान्यो गार्ग्यशब्दस्तदंतत्वेन परिभाषार्थतः। अकृत्तद्धितांतत्वसत्वेन च प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिसत्वा
न्नान्यपरिभाषोन्नेयमपि विशिष्टस्यार्थवत्त्वं तत्त्वेपि तद्धितांतत्वाभावान्न दोषः॥ केवलगार्ग्यस्योपगवादीनां चार्थवदंतत्वमानिदेशि
कं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं यत्त्वर्थवदंतं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थान्नप्राप्तिरिति तन्न॥ निरुक्तार्थवत्त्वमादाय व्यावर्त्यकृत्तद्धि
तानां प्रसिद्ध्या द्वितरव्यावर्तककर्मरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेन करणतृतीयांतपदघटितयेन विधिरित्यस्याप्रवृत्तिरिति
चेन्न। पचनावेत्यस्य केवले कृत्तद्धितयोश्च व्यावर्त्यतांप्रसिद्धेः। संनिपातपरिभाषया यथा न पंचनावेत्यस्य सिद्धिः न
र्थान्तं प्राकृतं च केवलयोः फलाभावादेव नसंज्ञापदसंज्ञास्तत्रस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति वाच्यम्। औपगवः पाचक
इत्यादौ अपत्यकर्त्रर्थकयोस्तद्धितकृतोः॥ संज्ञापत्तावपत्यादिगतां संख्यामादाय सुबुत्पत्तेः॥ फलत्वात्। अथ यवान्तं स
तेष्वर्थविशिष्टस्य पदत्वानापत्त्या दूषणांतरं स्फुटमेवेति प्रत्युक्तविरोधेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे प्रत्ययांतत्वस्य
सनाद्यंतादिति धातुत्वस्य चानर्थकेपि सत्त्वेन व्यभिचारादर्थवत्त्वेन साहचर्यग्रहणानापत्तौ अर्थवत्त्वंदस्य वैयर्थ्यो भा
वान्परिष्कृतार्थवत्त्वाभावेन यथाश्रुतार्थवत्त्वस्य च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र सत्त्वेन प्राप्तिरेवेति न प्रत्युत विरोध इत्य-

स॰ भ॰ न्येगमाहुः परे त्विदं कुशकाशावलंवनंन व्यग्रंथ अद्धालुभिरादरणीयं क्षोदक्षमं तु नेत्यलं वहुनेति व्याचक्षते। आहुरिति॰
८० सूचितास्वरसस्तु समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्त्या प्राचांभाष्यासंगतिविरहस्तु न दूषणमेवारुचिं मनसि निधाय प्रसनाय्यं तादृति·
हूतिर्यफलो दूतनानां· इदं तु वोध्यम्· प्राचीनमतेपि उत्तरसूत्रेणकार्थीभावविशिष्टचस्य पार्थवत्त्वग्रहस्योक्ततेन देवेकस्तोमाप्येत्य
त्रतदभावेन प्रकृतभाष्यासंगतिरस्त्येव तत्परिहारस्त्वार्थवत्पदे तदंतविधिरित्येकः पूर्ववदेव अपरस्तु विभक्तीनरसमभिव्या
हारानपेक्षया लोकेर्थबोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे इति परिभाषाविरहेणकार्थीभावस्य कृत्तद्धितांतव्यभिचरितत्वाभावान्ननत
कृतस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति॰ देवदत्तो गार्ग्य इति नन्वेवं राज्ञः पुरुष इत्यत्र सुविनिर्मुक्तराज्ञःपुरुष इत्यस्य पूर्वसूत्रेण सं
ज्ञादुर्वारैव उत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन नियमेन व्यावर्तयितुमशक्यत्वात्॥ नचैवं तस्य व्याकर्ण्या प्रसिद्धिः लौकि
कवाक्यस्यैव तथाभूतत्वेनैव प्रसिद्धत्वादिति वेन्न· त्वदुक्तरीत्या विभक्तिरहितोत्तरभागवत्समुदाये प्रातिपदिकत्वापादनेन
यामदक्ष यव पूर्वभागविभक्तेर्लुकालुप्तत्वेन तादृशवाक्यस्येव गगनारविंदतुल्यत्वात् अथोत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्र गमः
योगार्हता पूरणावत्यस्यतामिति चेन्न प्रकृतभाष्यविरोधात् अथ तादृशार्थाग्रहे इति प्रसंगः अनाग्रहे तु भाष्यविरोध इत्युभय ८०
तः पाशारज्जुरिति चेन्न हीत्थं नियमः। प्रकल्प्यतां पूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदाये चेत्संज्ञा तर्हि स्वतंत्रप्रयोगार्हार्थवत्पूर्वोत्तरे भागवृद्धि

तएवेति तथा च प्रयोगानर्हैतरभागकसमुदायस्य पूर्वसूत्राविषयत्वमिति न कश्चिद्दोषः अत एव भाष्ये प्रकृते यत्नं तत्त्वेनैव संज्ञा-
मापूर्णकालतत्समाधानं च कृतम् अन्याख्यानद्वितीनत्वप्रयुक्तसंज्ञाव्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव समूहस्य प्रत्ययान्तत्वाभा-
वेन प्रत्ययान्तपर्युदासाप्रवृत्त्यापूर्वैर्थत्रेणैव न स्याद्दुर्वारत्वात्तत्परिहाराकरणेन सूचनतया भाष्यासंगत्यापत्तेरित्यपरे संगिरंति
तत्रापि फलमाह प्रातिपदिकत्वेऽहि सुपः श्रवणानापत्तिरिति न च यथानुसारं चर्येणवृत्यवयवं स्यैव प्रातिपदिकत्वमस्य वस्तापि प्र-
हाम्लत्सुगिति वाच्यं मूलके नोपदं पामित्यादौ दोषात् स्वराद्यर्थ मित्यादिना विशेषणयोगादिसंग्रहः ॥ प्रागस्पृष्टं गादि पदानां चै-
ति बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतो बुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्य शब्देन बोधनादिति भावः ननु प्रसिद्धपदार्थद्वयस्य सं-
बंधमात्रारोप एवास्तु वचोऽत आह स्वप्नेति तत्रानुभूतपदार्थानां न व्यावहारिकत्वं प्रबोधेप्युपलंभापत्तेः ॥ ननु स्वप्नरथ्या-
दिष्वक्ष्यवानां संबंधाभानिरर्थकत्वात् कथं साजात्येन नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमत आह अस्येति अस्य त्वस्यां
नेसमूहस्येति शेषः विकारेति त्रपुजतुनोः षुकृहनस्तत्वं त्यादीनां बहुवचनमवयववहुत्वाभिप्रायं नन्वक्षौति नत्सत्वेदृष्यं
तीयुडादेः साच श्राद्युदात्तत्वापत्तिरिति आगमानुदात्तत्वं तु नापूर्वमिति न भादेश्वतत्वापत्तिरिति च प्रकृतसूत्रभाष्ये तोवसे-
यम् महार्हसूत्रयेति प्रत्याययति प्रत्याय्यते वाऽनिरायर्थान्तर्भावेण कर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभाष्योक्तं तत्रे-

णचेति प्रेक्ष्यः तत्र कर्तृसाधनेन स्वार्थप्रत्यायकसंग्रहः कर्मसाधने तु प्रत्याय्यते प्रकृत्या बोध्यते इति प्रत्ययः यद्यपि स्वार्थिकेषु
प्रकृत्या तदर्थः प्रत्याय्यते न स एव तथापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थकत्वात्सोप्येवमुच्यते इति तद्भाष्या
शयं कैयटश्चैतदेतन्मनसि निधायाह प्रकृतीति प्रकृतित्वं चात्र परश्चेत्यत्र वक्ष्यमाणं न ग्राह्यम्॥ इदानीं प्रत्ययत्वस्यानिर्णी
तत्वेनैवधाय्यादेशरूपप्रत्ययविध्युद्देश्यतायाः स्थानिनिष्ठत्वाद्दोषसत्वे न तदर्थबोधकानां वधादीनामपि संज्ञापत्तेरन्योन्याश्र
यापत्तेश्च किंच यस्य प्रत्ययत्वमाने यं तदवधित्वम् अयमभावः नञादिव्यावृत्तये स्वशब्दार्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्ति
रिति चेत्स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थप्रत्यायकानां नञादिवत् स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात् संज्ञा न स्यात् अतः कर्मव्युत्पत्तिरंगीका
र्या तथा च स्वि न प्रत्याय्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्ये नेति लभ्यते तदपि स्वसमभिव्याहारे सर्वत्रास्तीति स्वसमभिव्या
हारे इति लभ्यते तदपि अनियमेन सर्वत्र नियमेनेति लभ्यतेनच प्रकृतिरूपमेव फलतीति वतोरिड्वानां तादसंख्यादेरित्यादे
यवृत्तिमत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति बोध्यम्॥ तन्निष्ठविधेयतानिरूपितत्वनिरूपितत्वन्निरूपितव्यधिकरणं तन्निरूपिताव
यवित्वव्यधिकरणं च यदुद्देश्यत्वं तदवच्छेदकाक्रान्तत्वं स्थानिनिष्ठोद्देश्यतायाः निरूपितसामानाधिकरण्यादागमिनिष्ठायास्त
स्याऽवयवित्वसामानाधिकरण्याच्च स्थान्यागमिनोर्नातिव्याप्तिः अवधित्वनिवेशेन एतेन वेत्वादावकारस्यत्कस्य शक्तिकत्वेन

षुकोविकाररूपत्वात्स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेऽपि प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् प्रत्ययत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् अमस्तु शित्कं स्यात् न णह
इति निर्देशाद्धि करणानां द्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वाद्वा प्रत्ययत्वं शुवादीनां तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् द्योतकतया स्वार्थ
प्रत्यायकत्वाद्वा न त्वमू॥ ननु स्वार्थे वा च्वे द्योत्ये वा विधानं तत्वं स्वार्थत्वमिति वन्न स्वप्रकृत्यर्थत्वं च वक्तुं चेत् तदर्थे नाम
भिधानादत आह॥ स्वप्रकृत्यर्थत्वं चेति· कोशादीत्यादिना निरुक्तनिघंटसंग्रहः ननु प्रत्यायकत्वमित्येवास्तु मास्तु तत्रादिः स्वश
ब्दोपादानं चेत्यत आह अत एवत्वमिति स्वशब्दार्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दे वृत्तिस्वीकार देवेत्यर्थः। अत एवेति। स्वार्थाभावादेवनभ्य
शब्दादपि तामिशब्दप्रकारक एव बोधो नाभिहितत्व इति॥ ननु कदाचिदपि नाभिहितत्व इति येपि शास्त्रानभिज्ञास्तेपि इत्थं व्यवहरन्त
थैव प्रतिपादकत्वा उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति· एतदर्थमेवेति· स्वान्यर्थप्रत्यायकत्वभावेः प्रत्ययत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थ इति विग्रहे इ
त्यर्थ स्वमर्थं प्रत्याययतीति विग्रहे इत्यर्थः एवं स्वीयपदेत्यत्रापि स्वीयार्थस्वपदेत्यर्थो बोध्यः यथा श्रुतं तु न युक्तं अव्ययेनादशपाठ
स्यानुपलंभात् एवमुक्तिस्तु तत्र स्वपदस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुम् आत्मवाचके त्वर्थे नाभेदो वाधिः स्यात् एतेन एतदर्थ
मेव प्रकृत्यर्थसंग्रहार्थमेव स्वीयपदोपादानमिति· अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीत स्वीयपदे उपाते त्वात्मीयवाचक· स्वशब्द प्र
तिकच्छ प्रत्ययांनादात्मीयप्रकृतिसंबंध्यर्थसंग्रह आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसंबंधिस्वार्थसंग्रहो जायत इति भावः इति व्या

स.भ. ख्यातुरूपमपालम् कर्मसाधनोपि प्रत्ययशब्दोऽस्तीत्यग्रिमभाष्यानुत्थितिप्रसंगाच्च तदर्थान्तर्भावेणेति स्वशब्दार्थान्तर्भावेणेत्यर्थः
८२ न्यर्थान्तर्भावेणेत्यर्थः॥ इत्यन्ये यत्तु विकारेति॥ विकार एकदेशस्थानिको हनस्तचेत्यादिः आदेशः सर्वस्थानिको वधादिरिति भे
दः॥ ॥ ननु तृणह इति निर्देशात् नयास्तयोरिति ज्ञापकाच्च श्नमकचोर्न दोषः॥ बहुविति प्रत्ययत्वाभावेपि न क्षतिरित्यरुचेरह
किं चलवीति [illegible] ठकोक्तारहविस्तु चिंत्याऽनभादेरपि प्रत्ययत्वापत्तेः विशेषविहितत्वस्यानवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वप्रयोजक
त्वात् सीयुट्[illegible]लादेशप्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्यमत आह परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः ब्राह्मणा भोज्यंतां माठरकौंडिन्यौ
परिवेविषातामिति न्यायेन लोडादेशप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपानवकाशत्वस्य सीयुटि सत्त्वेनापवादत्वादिति यावत्तया
सुड्विषये सीयुटः प्रतिषेधेन लिङ्संबधिनामुक्तन्यायेन बाध्यबाधकभावो नेति आख्यातेवक्ष्यमाणत्वात् तक्रकौण्डिन्य
न्यायस्य तु नात्राश्रयणं तदाश्रयणे हि तक्रदानोत्तरं दधिदानस्येव सीयुटि लादेशप्रवृत्तिरेव स्यात् भोजनन्यायाश्रयणे
तु पूर्वविषयणोत्तरं भोजनस्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्बाधैव यद्वा उक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वाद्धि प्रतिषेधाभावेन परत्वात्र रामः
योऽकृतत्वाद्वाह चेति चेन चोक्तार्थसमुच्चयः सीयुट एवेति यद्यपि तृतीयसूत्रे तस्याने इडुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल एव ८२
वस्वरविधानाद्दनुवादविषयेयदागनाद्त्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येट एवाद्युदात्तत्वेसी

पुटः [illegible]घनिघातासिद्धिः यत्तु सीयुटागमसमवधाने तस्यानर्थक्याद्वादेशासंभवेनं सीयुलदुत्यस्य स्थाने मीयु इत्यादेशः स्यात्स च प्रत्यय
संज्ञके आद्युदात्तश्चेत्यानुमानिकवचनेन प्राप्नोतीत्याशयः आगमानुदात्तत्वे उक्तोत्वपवादविषयत्वात्पूर्वमेव नानुमानिकाद्युदात्तत्वप्रवृत्ति
रिति श्रोतायुदात्तत्वस्यैवावस्थानमित्याहुस्तन्न आनुमानिककल्पनेनापि विशेषणाविशिष्टस्य लक्षणानुलक्षिते विशेषणान्वयद्वत्यं
पीनारानू[illegible]न्यथा पदस्य वाक्यस्य वा आद्युदात्तत्वापत्तिरिति तथापि गमस्यैकदेशयुक्तित्वादितिस्पष्टमुद्द्योतेन चक्रियमाणप्य[illegible]मानु
दात्तत्वे क्रियमाणोपि प्रत्ययसंनियोगे आद्युदात्तत्वे सीयुटादेर्लिङः आद्युदात्तत्वं प्रसज्येतेति भाष्यं लिङ् विधावुपस्थिता आद्युदात्तत्वस्य
विधान[illegible]लिङः न च कत्वेनाप्रवृत्तावपि सीयुटि यदागमेति न्यायेन लिङ्त्वात्सीयुटः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकमित्यादेशविधानेन तदसं
गतिरतः कैय[illegible]तंगतिमाह कैयटेति तत्सूत्रस्य प्रदीपोद्द्योतौ तु चिंत्यावेव चिंताबीजं तु स्फुटं सूत्रस्य द्रष्टव्यम् इति नोक्तम् यत्तु प्रकृतसूत्र
[illegible]ठे उपपदस्यापि प्रत्ययत्वे राजपुरुषादिषु स्वावकाशमनुपसर्जनं पूर्वमित्येतद्बाधित्वा परत्वापत्तिरिति तु तत्त्वोस्यायं भावः राज
पुरुषयोः सुपूनिरूपितप्रकृतित्वेपि शब्दान्तरापेक्षया परं परापेक्षं सांवापर्यायेण प्रयोगे प्राप्ते समस्यमानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्जे-
नस्य पूर्वनिपातार्थं तत्सार्थकम् आदिपदग्राह्यं दास्याःपुत्रवत्स्यादावलुक्समासे जहितोऽलमितितिङन्तपूर्व[illegible]केवलसमासे तत्सार्थ
कं न हि तत्र तिङन्तषष्ठ्यंतयोः प्रकृतित्वेन प्रत्ययत्वप्राप्तिरस्ति येन परत्वं प्रसज्येतेति एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वाभिप्राय

ष०भ० कोक्तिर्नाणेऽयं यः परत्वः यदपि प्रकृतसूत्रे विकारागमेषु च परत्वविज्ञानादिति भाष्य व्याख्यानावसरे कैयटेनोक्तं अङ्गिपरत्वनिमित्ताप्र
८३ त्ययसंज्ञा अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वं तथा च परत्वाभावेऽपि अस्मद्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति इति तस्यार्थ इत्याशयः॥ परत्वस
न्नियोगशिष्टं न प्रत्ययत्वं प्रत्यय इति सूत्रे चकाराभावादव्याप्तेश्च किं तु प्रत्ययत्वसंनियोगशिष्टं परत्वमिति न च तृ[illegible] इति निर्देशो न सं
न्नियोगशिष्टत्वे ज्ञापकानित्यत्वेनाव्याप्तिः सुपरिहरेति वाच्यम् अधिकारसूत्रवाक्यार्थैकत्वेन तत्रान्याय्यापत्तेरविकारादिषु अतिव्याप्ति
प्रवृत्तौ [illegible] व्याप्तिस्तु उभयस्य दुर्लभत्वादिति एतेन ननु व्याख्यावसरे उद्द्योते यदुक्तं न हि परत्वनिमित्तेति तद्व्याख्यातप्रायं तथा
हि सति व्यापकाभावेन व्याप्याभावः सिध्येदिति भावः अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति न त्विं त्यं राजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययत्वाभावेऽपि
पूर्वशब्दस्य परत्वदर्शनात् संनियोगेति न्यायानित्यत्वेनाभ्यासमादीनां प्रवर्तनत एव संज्ञेति च तदपास्तं वित्यं च तद्व्याख्याशयस्तु विकारागमे
षु फलाभावान्न प्रत्ययत्वमित्येव अनुदात्तत्वं च परत्वसंनियोगशिष्टं न प्रत्ययत्वसंनियोगशिष्टम् अत एव परश्चेत्यस्यानेऽनुदात्त
श्चेति सूत्रितं वा च निकं वा गमानुदात्तत्वमित्यादि कैयटे स्पष्टम् यत्र च अभ्यासमादौ फलमस्ति भवत्येव तत्र प्रत्ययत्वमित्यादिना दिगर्थस्तु प्रदीप
नो विषयत्वं व्यङ्ग्यत्वं बहुनेति व्याचक्षते तरामुग्रपरश्चेति अपादानत्वासंभवेति गुप्तिज्किद्भ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थेनायातीत्यर्थाभावेन तज्ज- गम:
न्यविभागानाश्रयत्वादिति भावः। षष्ठ्यर्थ आनन्तर्यमिति बोद्धकदेशाधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबन्धनिरूपकाध्याहृतानन्तरा- ८३

ध्यिहृद्वौ॰ध्यानंतर्यमित्यर्थः॥ अव्यवहितान्एवेति गापोष्ठगित्यत्रानंतर्यस्यषष्ठ्यर्थकत्वसिद्धेत्रेशेनार्थान्तरकरणंपाठ कम्यमुपेवेति
मानिषष्ठ्यंघेति॰ अत्रचमुपवित्यादिनिर्देशस्तात्र संग्राहकादृतिभाष्ट्व्याख्यानंतथाचप्रथमांसीकृत्यप्रत्ययैः सामानाधिकरण्यमिनिरूपाः
भवत्येवनियमेति अयंभावः विधिर्द्विविधः नित्योवैकल्पिकश्चतत्रनित्यविधेः अनुपस्थितस्यैकोयण् तदघटितःसाधुःसप्रयोक्तव्यः
तदघटितोनिसाधुःसनप्रयोक्तव्यइत्यादिरीत्यास्वविधेयाघटितासाधुत्वबोधनपर्यन्तमपिव्यापारःस्वरतीत्यादिविकल्पविधिस्थलेसाधु
त्वबोधपर्यन्तमेवेत्येवंस्थितेविध्यंतरवद्वर्तमानत्वविवक्षायांतदघटितस्यसाधुत्वंन्यायसिद्धंतदविवक्षायांतदघटितस्यासाधुत्वबो
धनार्थनियमोयं॥ ॥अत्रचलडादिर्निरर्थकएवभूतानिकालःपचतीत्यत्रयथातस्यापत्यमित्यादिविकल्पविधावुपमन्यत्यमुपगोर
पत्यमित्यादिप्रयोगभंगभियाऽरणाद्यघटितस्यासाधुत्वंन्यायसिद्धंतत्रमहाविभाषयावाक्यम् अन्यत्रसंयोगग्रहणानुवृत्त्यासमासः
उपगुपत्यमित्यर्थेउपगुविति नप्रयोक्तव्यमितिनियमेनसाध्यम् स्पष्टंचेदमत्रभाष्ये विपरीतंतुतव्याख्यानात् क्रमेण नित्यमित्यत्रयेः
गविभागादिकंतुमवंनाचिर्ह्नत्वाग्रप्रतीतिर्यथानियमेनस्यादित्येवमर्थ परश्चेतिनियमनतुनिरर्थकोमपस्यात् अतएनस्वार्थिकेतुना
स्यसंबंधामहाविभाषयासहविरोधात् विभाषयाहिस्वविधेयाघटितेसाधुत्वनियमेनचासाधुत्वमितिविरोधः सिद्धएवेति॥ अतएवाष
डक्षेत्यादौउत्तरसूत्रस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यज्ञापकत्वेननित्यत्वमुक्तमाकरे अनुकरणेत्विति॥ अस्यचगवित्ययमाहेत्यादावितिसप्त-

सु·भ· यन्तेन्त्वयः शास्त्राबोधितेति शास्त्राबोधितत्वं च शास्त्राबोधितासाधुत्वकत्वम् अतः पाचकवृन्दादेर्घञ्विधायकशास्त्राबोधितस्य प्र
८४ योगस्यादिति नापादनीयं प्रयोगेतिति यमेन स्वाघटितस्य तस्यासाधुत्वबोधनात् अनुकरणेऽतिव्याप्तिवारण[illegible]दत्वं व्याचष्टे अप
रीतिनिहतादावव्याप्तिवारणाय तदपि परिष्कुरुते परीति अप्रवृत्तत्वं च प्रतिबंधकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वं तेन लिङ्डित्योर्वैकल्पिकत्वे लाघुर्दे स्य
तात्र च्छेदकथानुत्वाकांतत्वेपि नान्याप्तिः हरीणामित्यादौ घनस्य प्रतिबंधकत्वं च निहतीति उं नेतस्य लक्षणे इति ग्रायः लिङादावु
कार्याणामितुल्यवाद विषयतावाप्रवृत्तिभावश्चेति रीत्या तत्र तत्रानेकविधं यथासंभवं बोध्यम् दिगर्थपत्यौ केलिंकविधीनां बाध्य
हणरूपप्रतिबंधकप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वान्नित्यग्रहणं वैकल्पिकमिति केचित् व्याचक्षते॥ ड्याप्प्रातिपदिकार्थत्वाभावेन नात्र पदे
न द्वित्वातिरिक्तकालादेर्भ्यावृत्त्यस्य च प्रथमायां अप्राप्तावपि षष्ठ्यंधावनीत्यादौ द्वितीयास्यादत आह नेति॥ आदिनाज्योतिष्टोमेनय
जेतेत्यादौ तृतीया संख्येति संख्यावाच्छिन्नेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः नन्वस्य संख्याभावेपि तत्संख्यामादाय स्यादत आह संख्येति ए
तेन वाक्यानुत्पत्तिविरामायसक्तत्व पाक्तमिति भट्टाः अन्ये तु संख्याभावादित्यस्याप्रतीतेरित्यर्थः ननु कर्तृकर्मप्रत्यये प्रतीतापि सुभः
पंक्तस्यादौ तत्प्रतीतिरस्त्येव भावार्थकतिङं नेऽत आह उक्तत्वादिति एतेन भावविषये त्यादौ कारकसंख्याया उक्तत्वेपि क्रियाया ८४
नामनुक्तामादाय स्यादित्यपास्तमिति व्याचक्षते॥ ॥अपवादत्वादिति फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वात् धातुमात्रस्य तत्रवस्थो

पकत्वान्नत्वमन्तेसंख्यासत्त्वाच्चसर्वत्रद्वितीयाप्राप्तेरितिभावः क्वचित्तस्यकरणत्वेनान्वयविवक्षायां ज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौहरि
णामेवोद्धरेदित्यादौचहेतुत्वेतृतीयाप्राप्तिर्बोध्या इदंतुचिंत्यम् संख्यामात्रविवक्षायांकारकसाधनादेरविवक्षायांनिष्कारकप्राप्तेःसुपोवा
रणयस आवश्यकत्वादिति नन्वेवंतर्हिमानकालिकैककर्तृकपाकसमूह इत्यर्थेपचतीत्यादावणादिव्याप्त्यर्थः सोऽतआह तस्येति
ननुतस्येत्यादेः नषष्ठ्यंतादित्यर्थः किंतुतत्संबंधीत्यादिः एवंचतिङंतादणादिःप्राप्नोत्येवेत्यतआह ज्ञापकेति लिङ्गांतादिति न
श्च्वन्तरवादिरेवेतिनियमः इतिभावः एतेनवा इत्नुधातुस्थस्वरविरोधइत्यपास्तम् वाक्यादंत्यंतत्स्वार्थिकनिरासायतद्धितेति
त्यमिदमिति वदंति सुबंतस्योपस्थितत्वसिद्धये हेतुद्वयमाह॥ स्वार्थेति॥ तस्येति च बोध्येति अत्रच विद्भाममितेनिवक्ष्यमाण
वचनंत्रबोध्यम् प्रथमोच्चारितबोध्यादिनाप्रथमोच्चारितंबोध्यंवाच्यंयस्येतिच तदर्थः। बोध्यबोधकोदेति यावत् अन्यथाभुंजो
पीतिन्यायेनबोध्याद्युपग्वादेरर्थातप्रत्ययस्यबाधादसंगतिः स्पष्टेवा तद्बोध्यबोधकंचसुबंतमेकेति तस्योपस्थितत्वमिति
भावः॥ ॥घटकतंयोपस्थितप्रातिपदिकत्वविशेषणत्वाभावायाह प्राधान्येति नदोषइति यद्यपिप्रकृतेऽत्रसुपीत्य
स्यप्रकृत्याप्रातिपदिकत्वमपिनतथापि सुपलक्षणं तदितिभावः॥ डंद्धादिपाठंप्रमाणयन्नाह स्पष्टंचेति अतएवसर्वेति[illegible]तसप्तमीत्यादि
वेत्यर्थः। अन्यथाबहुव्रीहिकालेऽनोदात्तत्वात्तस्यैवपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणातिदेशः स्यात् धर्मिग्राहकमानान्यायसिकीत्यादेवेतिनुनान

म·भ·
८५

एवेत्यस्यार्थः। तदसंकोचेपि पूर्वं लुकि अन्तरंगत्वात्समवे स्वरे प्रकृतिस्वरेण नत्वसिद्धेः। कुमारेत्यादिधर्मिग्राहकस्य ... मांसात् अनुपलम्भादु
दाहरणं प्रमाणयति· बहुतरेति· नन्वयस्कुंभीत्युदाहृते· प्रातिपदिकरूपेण कुंभत्वादिना ग्रहणे प्रवृत्तिलाभेपि तद्ग्र... बहुव्रीहित्वादिना
ग्रहणे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह स्त्रीप्रत्ययेति· तद्धिते· इत्याद्युतिशेषः तद्धितत्वं च तत्प्रकृतिभूतमेव· अतएव बह्वुत्तरपदादित्यर्थेप्युत्त
रपदत्वस्य विशिष्टे निदेशात्· कप्स्यादित्युपात्तम्· उत्तरपदत्वस्य प्रकृतौ दृष्टत्वाभावात्· एतद्ध्वननायैव समभिव्याहार इति। अन्य
था तद्धितफलमेव स्यात् विशिष्टेति· तन्मात्रविशिष्टे· एतेन दृष्टयामात्र यादृत्यत्र तत्प्रकृतौ मात्रे दृष्ट प्रातिपदिकत्वस्य दृष्टाभावाद्
ति विशिष्टं निदेशात् प्रातिपदिकावयवत्वेन लुक् स्यात्· इत्युपात्तमिति केचित्· पाठकग्रंथे उत्तरमिति नत्वम्· बलुतलुसमासान्ता
नाम लौकिके प्रवृत्त्यात ... च सुपः सुत्वात्तदीचरमावयवकत्वं बाधितमतोन स्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदक इत्यर्थो बोध्यः॥ ॥
इत्यादेः सिद्धिरिति· आदिना युवतिकादाः अन्यथान्तरंगत्वादेव ङ्यापो पूर्वं सुत्पादे सिद्धे स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेत् ङ्यावन्तादेवेति विधि
मार्थत्वापत्त्यात्सूत्रेः पूर्वमनेनुल्लतावसिद्धिः स्यात्· मानं तु प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव। एतच्चेति। ङ्याप्ग्रहणासम्बन्धइतीति प्रत्ययग्रहणेनी रामः
त्यादिना· त्यंत स्वार्थिकपरिग्रहः यूनी विरिति। उक्तार्थेति न्याय लुस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति प्रत्ययारंभाद्बाध्यत इति भावः॥ एवं चेति· ८५
लक्ष्यानुरोधेन तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः॥ आरभ्येत्यनेन समासान्तपरिग्रहः पठितेष्विति शेषः॥ व्याख्यानादिति ङ्याप्ग्रहणस्य स्त्री

प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्धितान्त तद्धितस्यैव तेन ग्रहणमिति सूत्रमतेपि यूनस्तिरित्यत्र तदसं-
बंधः प्रत्यंतस्वार्थिकादिवृत्तीनामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयत्वयाप्युवन्तान तद्धितदूतिसिद्धांतस्य ह्यापोः प्राक्
प्रवृत्तेश्चाभावात्तदसंबंधः न्यायसिद्धेर्थे सम्मतिमप्याह। सर्वस्येति। तत्र भाष्येऽनुक्तार्थासंस्पर्शादाह। कैयटस्तु। अत्र केचित्प्रत्यव-
तिष्ठंते तत्र हि भाष्ये पदसमूहग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं सप्तपर्णादस्तुक्तं यदा सप्तसंख्याकपर्णविशिष्टो वृक्षः एकत्वादिसंख्या-
नालिंगितत्वं विवक्ष्यते तदा वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमये वृक्षगतैकत्वस्याननुभवाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासस्य प्राप्तिरपवाद-
त्वान्न भवति। कैतेस्याद्वैपदत्वेपि तदर्थसंख्यालिंगितार्थवीप्सितत्वाभावान्न भवति तद्वालिंगिते वीप्सा तु वृक्षार्थानुभवत्येव घटं प-
टं पश्येतिवन्न दृश्यभावः सप्तसंख्यानि पर्णानि वीप्स्यंते न तु तद्वान् वृक्ष इति कैयटस्तु चिंत्य एव वृक्षादेरवीप्सितत्वे विभक्त्यंतद्वद्विर्वच-
नाप्रसक्त्या पदग्रहावश्यकत्वासंगतेः ततः तद्धितनिवृत्त्यर्थं च। द्विपदिकेति स्त्रीत्वद्वित्वलक्षणलिंगसंख्यान्वितः पदार्थो वीप्स्यते न
तु एकत्वाद्यालिंगितद्व इति वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमये एकत्वादेरननुभवात् सुबुत्पत्तेः प्राक् पूर्वोत्तरत्वेन त[illegible]स्य टाबन्तस्य-
द्विर्वचनं प्राप्नोति पदाधिकारात्तु न भवति कृत्ते सोह लुग्ज्यादिलोपे च पदत्वेपि तदर्थकस्यैकत्वालिंगितस्यावीप्सितत्वान्न भवति तत्त्वे-
नुभवत्येवेति भावः। यत्तु कैयटः स्त्रीत्वस्यापि वीप्सायामनंतर्भावमाह तन्न सम्यक् द्विपदिकाभ्यामित्यत्र प्राप्नोतीति विरुद्धस्य[illegible] भाष्या-

स·भ·
८६

संगतेः· न हि लिंगस्यापि वीप्सितत्वे टाबन्तेस्याः दिष्विति पदत्वेपि द्विर्वचनप्रसक्तिरस्तीति· न च तद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासः ० न द्विर्वचनम
पदत्वादित्यभिप्रायकमाह· तदपि· प्रकृतार्थस्य भाष्यानभिप्रेतत्वात्· तथाहि· तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्यस्य तद्धितोत्पत्तिनिवृत्त्यर्थमित्य
र्थः॥ नहि तदुत्पत्तेः प्राक् तदस्ति समासनिवृत्त्यर्थमित्यनेन गतार्थत्वाच्च· किंच तथाभिप्रेतत्वे हि तद्धितेनोक्तत्वान्न भवतीति· नतु
नरं तत्प्रत्याख्यानभाष्यासंगतिः नहि ततः प्राक् तेनोक्तत्वं संभवतीति चेन्नः सर्वथापि॥ एकार्थत्वेन तद्बोधकत्वात् ततः प्राक् तावप्र·
वृत्तेश्च वृत्तिकृतेपि तत्र कौण्डिन्यन्यायेन बाधेऽपवादे कृते उत्सर्गो प्रवृत्त्या द्वित्वं न प्राप्नोत्येवेति तवापि भाष्यमसंगतमेवेति तुन्नथा
च्यम् उत्सर्गे द्वित्वे कृते उक्तत्वाद्वीप्सायां वुनोः प्राप्त्या तन्न्यायविषयाभावात्· हलङ्यादिलोपे कृते पदत्वात्· द्विपदिकाद्वति बहु
वचनान्तं पाठ्यमिति च तदुक्तं चिन्त्यम्· तत्पाठस्यापि योजितत्वात्· यत्तु विवरणे द्विपदिके लुप्तनरंगाशासंद्वत्यपपाठः· पदग्रहणमपित
ग्रतन्निवृत्तेः शक्यत्वात् घसंतस्यापि पदत्वात्· तत्पूर्वभागस्यापि सुबंतात् घसउत्पत्त्या पदत्वादित्युक्तं तत्र तत्पूर्वभागस्यापिस्वा
दिष्विति पदत्वादित्युक्तं [illegible]: अत्यंतस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरिति· पूर्वमुक्तत्वादिति। प्रकृतग्रंथार्थस्तु इत्थं हि संसंस्था
उक्तेति स्त्रीत्वप्रयुक्तेत्यपि बोध्यम्· एकत्वेति। कैयटे लिंगानन्तर्भावस्योक्तत्वेपि उक्तहेतोरेव तत्त्यागः अनंतर्भावात् सुबुत्पत्तेः प्राक् एम:
टाबन्तस्यातिशेषः तस्य पदत्वाभावाद्द्विर्वचनाभावः प्रयोजनमित्यन्वयः ननु कृते तद्धिते पदत्वाभिनोक्तत्वाद्द्वाद्विर्वचनाभावेपित्त ८६

वुत्पत्तेः प्राकृसमासस्य। कुतो वेत्यत आह· सेति। अभावेनेति। तस्याः संख्यापेक्षत्वे न बहिरंगत्वात्तद्धितस्य च स्वार्थिकत्वेनान्तरंगत्वा
त्तेन बाधा इति भावः। यद्यपि वुनो बाधकत्वात्द्विपर्यद्धिर्वचनाप्रवृत्तिरिति वक्तव्यं तथापि अपदत्वात्प्राप्तिरेव नेत्युक्तेरेवं स्या
ध्यत्वादेवमुक्तमिति॥ प्रत्याख्याने तु नैव पूर्वमप्रवृत्तिरिति भावः॥ ॥ननूपजनिष्येतिन्यायेन भत्वेन पदत्वबाधात् प्राकृतद्धि-
तोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाभावात्तदभावद्वृत्तिके पटः सुंयोज्योऽत आह· पुंयोगेति। अपिना पूर्वोक्तके पट संग्रहः। एतेनोक्तार्थस्य
भाष्यार्थस्य सूचितवान्। अन्यथा सूत्रेपीति वदेत। वुनुत्पन्नत्वरूपेति। समासविधौ हि गतित्वस्यान्तं समर्थत्वस्यान्तं चेति द्वयमेव·
०प्रणविधौ तु प्रातिपदिकत्वं समर्थत्वम् वुनुत्पन्नत्वं चेति त्रयः अतस्तस्याधिक्यं। नन्वपदद्वयाश्रितत्वेन समासस्यापि बहिरंगत्वे
नोभयोः तयोः परत्वाद् णत्वस्यादिति वाच्यं। सांकूटिनादिलक्ष्यानुरोधेनोक्तान्तरंगत्वस्यैव पुरस्कारादिति कैयटाशयः। [illegible]
सस्यान्तरंगत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वात् णत्वस्यादित्यपास्तम्· वुनुत्पन्नत्वनिष्ठधर्मे च योपस्थितत्वत्वं विध्युपस्थित्योऽ[illegible] विधेर्विलंबोप-
स्थितिकत्वात्तन्न्यूनतानिष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितौ समासविध्युपस्थित्यात्तस्यैवन्याय्यात् [illegible]ङ्गतिरिति॥ नन्व
तदन्त्याद्वुत्पत्तावपि परिभाषांगीकारेणासु वुत्पत्त्यनन्तरं प्राप्स्यतद्वुत्पत्तेः प्रागेवान्तरंगत्वात्समासे तत्तस्तद्वुत्वे[illegible]दायादणि
सांकूटिनसिद्धिः तदनंगीकारे तु द्वयोरपि वुत्पत्त्यनन्तरं युगपत्प्राप्तेः क्वचिदाश्रितत्वेनान्तरंगत्वात्केवलादणि सांकोटिनमिति स्यादि

सु.भ. तिरीत्याभाष्यस्यमुखोन्यत्वेनक्वाप्यसंगतिरित्तचेन्नसत्यामप्येतस्यामवयवादुत्पत्तिःप्राप्नोतीतितदुत्तरभाष्यानुरोधेनभाष्यस्थो
८७ क्ताभिप्रायकत्वेनैवव्याख्येयत्वेनासंगतेरभावादवश्यात्नहिमुखंतात्तदुत्पत्तिरितिनियमेऽवयवात्तदुत्पत्तिःप्रप्नोतीत्येतत्सवस्यतत्वा
भावादेनततभाष्यंसंगतंस्यात्‌इदंप्राचामनुरोधेन·वस्तुतःसंचस्कारेत्यादौसुट्‌दृढांतरंगत्तरार्थकगतिभिन्नत्वेनसमास
स्यान्तरंगत्वंबोध्यमुतदाह अन्यत्रेति एतेनतत्वेनतत्वांगीकारेस्वगंथांतरविरोधइत्यपास्तमितिकेचित्‌·स्वौजसमं द्वन्द्व इति।
जसादेरुत्वंसौत्रत्वान्नेतिभावः।वस्तुतस्तिपतसक्त्वीत्यत्रवक्ष्यमाणरीत्यालाघवेननिर्विभक्तिकानुकरणभूतानिपंचकपदान्यव
त्यरुत्वंस्त्राप्यमेवेतिबोध्यम्‌।विभक्तिश्च·नन्वेवंत्रीणित्रीणीत्यस्यानवृत्तौऽग्रहणसावीत्यादौनिर्वाहेपिप्रथमयोरित्यादौदीर्घो
ऽनथाहप्रथमेति।वाच्ययोरित्यत्रत्रिकयोरितिशेषः॥व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह॥अन्यथेति॥औजसोरिति॥स्वौ वौरितितन्नो
क्तं।जसव्याहत्यर्थकात्वादिवीनिह्नुचुग्रहणात्तोरजादित्वंतुत्तानंघिवोऽर्थद्रुत्यत्रबोध्यम्‌·तस्माच्छसंदूतिलिंगमप्यत्रबो
ध्यम्‌।सुपूर्वेतेति।तिङ्‌·संज्ञाप्येवमेव तदंतोत्तरवाच्यःने॥ ॥रामद्वहेत्यादौनिघातापत्तेश्च।दीर्घापत्तेरिति·सन्निपातपरिभाषयादी ए.प.
र्घवारणेतुसर्वदेत्यादौसर्वस्येत्यादुदात्तत्वापत्तिर्बोध्येत्यन्यत्रविस्तरः॥बहुषुनग्रहणमिति·तेनबहुःपर्वतइत्यादौन नचात्रपर्वतत्वा ८७
देकवचनंस्यादितिवाच्यम्‌·तदंशोत्सर्गिकत्वेनतस्यतदपवादत्वादितिवदंति॥ कांशादपिवृद्धव्यवहारस्यप्राबल्यमितिध्वनयितुमाह,

भर्तृदारा इति अयं स्मार्तप्रयोगः । ...न्यः शावरभाष्यीयः । कृत्वेति । स्तुवंतं नयेति । हेतौ तृतीया । स्तुवंतं नाहितुकं पत्यदत्वं तदेकदेशाबकृत
न्यायेन कृतरूपेदृ इत्यर्थः । यथाश्रुतं तु न साधु तेन न्यायेन विकृतावयवनिबंधनकार्यस्यानतिदेशात् ममहेतृपादानंतु पदेशप्रवृत्तिस्या
तनायेदृदं च पस्तदृयेपि बोध्यम् । अग्नीदृत्यत्र वृत्त्वस्यासिद्धत्वात् स्तुवुद्या प्रवृत्त्या पुनः पदत्वमित्यादि प्रागुक्तं चनविस्मर्तव्यं । सरूप
विभक्त्यंतानां सरूपाणामेकशेष इत्यर्थः । इति पक्षसाधारणं फलं वक्तुमाह । भ्यामीति । यद्वास्य कारापकर्षाभावे तु एकलक्षणत्वस्यातिप्रसं
गमात्रं भ्यामीतिं सिद्धांतपक्षे त्वोजसादावपि तदावृत्तिः फलं बोध्यं ध्वनितं चेदं भ्यामादावपीत्युक्त्या वृहति ॥ तद्धितादाविति । आदिना
कपइ हारितं हारिणं हरिणीयते हरितायते इत्यत्र । ननु सत्यप्येवकास्य कर्षमात्रमात्रेण एकशेषो दुर्वारः अत लौकिके ओजसादावपि सारू
प्यादत आह लौकिकेति । यद्यपि विरूपाणि नेत्यर्थे पर्यवसानात् लौकिके च वैरूप्यात् तत्र सत्त्वाद एव तथापि अन्यतरायं लौकिक-
कम् । अयमलौकिकमादायाव्याप्तिवारणं शेषफलं बोध्यमिति वदंति अत्रावैरूप्यमपि प्रातिपदिकांश एवेति न संज्ञा...नौ
र्नोः प्रथमायोरेकशेषः अन्यथा जसि प्रथमे प्रथमावृत्ति वैरूप्यान्न स्यादिति बोध्यमित्यन्ये ॥ ॥नन्वेकशेषस्य सहविवक्षाविषयत्वे कु
थमन्यत्र तदुक्तिरत आह द्विर्वचनेति स्पष्टार्थमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् वक्ष्यमाणेतरार्थस्यापि बोधयितुं शक्यत्वे...प्रमाणा
वार्थ इति स्पष्टतया बोधनार्थ मित्यर्थः । एकस्यामपीति । समासाभावेत्यर्थः । बोधयितुमिति अन्यथा चात्र नीत्वे...वि-

स॰भ॰ भक्तौ वैरूप्यमुदाप्यासंभवः स्यात्· रामौ रामाभ्यां स्वसा स्वसारौ इत्यादौ भिन्नविभक्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्त्वादिति भावः॥ नैतदृशे षड्गुनि नेन
८८ वृद्धो यूनेत्यादि विरूपैकशेषस्य लक्ष्ये गार्ग्यो गार्ग्यायण इत्यादौ समाहारे एकशेषेण गार्ग्यायण इत्येकवचनेन विभक्तिं तत्र तु भिन्नस्य स्यात् सरू
पैकशेषस्य तु तत्रैव गणरामद्वन्द्वस्य सदुर्वारत्वात्॥ ॥अन्यतरस्यामित्यनेनेति। फलसे नेति वार्तिकस्य विकल्पेनैकशेषविधायकत्वोक्तेः। आ
श्रिकादावप्रातिपदिकवद्भावविधानार्थमिति न वाच्यम्· ननु तस्य विधित्वेपि अवद्भवति नाग्निकादि द्वन्द्वस्य द्वन्द्वश्चेति नित्यैकशेषे
विकल्पार्थमिदमिति कल्पज्ञापकत्वमिति चेन्न तेन प्रकरणे न समाहारगणैकत्वानुवादात् तत्र द्वन्द्ववाच्यसमाहारे वर्तिपदार्थगतसं-
ख्यायोगाभावेपि एकशेषप्राप्त्यसमाहारे तदभावेवीजाभावात्· ननु ज्ञापकेन समाहारे एकशेषाभावेपि द्वन्द्वे घटघटमिति स्यादेवान्तः-
सामान्यतोप्राप्यशरीरमाह समाहारे त्वभावेति· लुप्तेति। शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तत्वं न भावसाधनत्वे तु लुप्तत्वं संतमू· अन्त-
एवावस्थानमिति व्याख्यानं संगच्छते न च भावसाधनत्वे आकडारेति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र हि एकेति संबन्धादेकग्रहणमत्रत्यं प्र
त्याख्यातमिति वाच्यं भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेति विवरणेनैव समाधानात् तत्र एकपदार्थे श्रूयमाणेति अस्याः फ रा॰म॰
लयुक्तीति स्फुटीभविष्यति॥ द्विवचनैरिति· संख्यापरत्वात्साधुत्वम् अंशाविशिष्टोदात्तकत्वे सति अंशविशिष्टानुदात्तकत्वे ग ८८
ती वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेवैत्यत आह कदाचिदिति ह्युदात्तवत्त्वेति। द्वावुदात्तवंतावघशब्दौ यस्य तत्त्वं कर्मधारये तु मतुपूनस्या

तूदात्तशब्दो धर्मिपरः तस्यैव ग्रहणे मानाभावादिमं गृहीत्वा स्यादेवदोषः स्वरभिन्नेति तृतीयासमासः दशान्तेति· अष्टादशान्त इत्य
र्थः अग्रेणैकोनविंशत्यादावित्रिं बोध्यम्· एकादशानामित्यागे बीजाभावादित्यन्ये एकशेषेति एकश्च एकश्च दश च दश चेत्यादावित्रिभा
वः अत्र द्वन्द्वानभिधाने सरूपे विरूपे तु द्वादशादावस्यैव अत एव विरूपसंख्यावाचि द्वन्द्वानभिधानप्रतिपादके त्यदादिः शेषे पुंनं
पुंसके त्यत्रैकशेषस्वरेन वांतानामित्यपपाठः॥ विंशत्यादौ त्विति॥ संख्यापरिच्छिन्नसमुदायस्य प्राणिनां न तु संख्येयमात्रपराणां ब्राह्मणानाम
विंशतीरित्यादौ विंशतिसंख्यावच्छिन्नो द्वौ समुदायौ इत्यर्थप्रतीतेः विंशतिघटा इत्युक्ते चत्वारिंशतामप्रतीतेः॥ चतुरश्चतुरः प्रत्ययस्य
ति वाच्यं योगविभागादस्यामित्यत्वेन चुंचुवादौ नेत्वमिति प्रकारस्य भाष्यानुक्तत्वेनायुक्तत्वं ध्वनयन्नाह॥ याहितेति॥ टाटे वो ध्येवम
वेत्वाभावदित्वं बोध्यम् असिद्धत्वाच्च नांत्यत्वमिति पूर्ववत् बहिरंगासिद्धत्वादिति भावः॥ ननु सूत्रे चकाररूपवर्णपरत्वात् तत्र टतावे
पि त्रयोगे तु इत्संज्ञालोपाभ्यामेव तन्निवृत्तिर्वाच्येति कथं नांत्यमिति चेन्न· व्यवस्थितांत्यत्वाभावात् नन्वं नपुनित्यस्य प्रतिपक्षिणि वाच्य
ति तृथोक्तिरयुक्तां अत आह अनन्तरापेक्षयेति एङ्ह्रस्वात् पंचम्यन्त इति नन्वेवमधिकतरदित्यादावतिव्याप्तिरत्र चैवयस्मात् कृत
रशब्दात्से वृद्धिर्विहितास्मादिर्येस्यासद्वादेशाकारविशिष्टस्य तस्यैव ह्रस्वांतस्यतदादित्वेन ततः परस्य दकारस्य संबुद्धित्वस्य वहूलं त्वे
नेति चेन्न परिभाषायां तदादिपदे बहुव्रीहिसत्वेपि विहितप्रत्ययप्रागभाव एव गृह्यते प्रत्ययेङ्मित्युत्तरसूत्रेन सैवसंभवेनाथी-

स·भ· धिर्विधिरनुस्वारात् · तथाविधस्य च प्रकृतेस्त्वसंभवाभावात् · हलन्ततः परत्वाभावात् · अत एव तत्र तत्र प्रत्ययग्रहणेषु स्वरूपं विशे
८९ ष्यत्वसिद्धत्वे न विधिरित्युच्यते · उक्तार्थक तदादिपदस्य प्रत्ययांतेन सामानाधिकरण्यासंभवेन तस्य विशेष्यत्वासंभवात् · नन्वेवं प्रत्ये
शेतेन तदुक्तयोः सामानाधिकरण्यमिति चेदन्त्यादिबाधेन शब्दाधिकारस्वीकारादिति गृहाण यद्वोपस्थाप्य तदादिपदेऽर्थवानेवा-
न्यपदार्थः। अर्थाधिकारादिति न क्वापि दोषशंकालेशः विकरणांतस्या पर्यवसानमस्त्येवकतरदित्यत्र तु दकाररहितस्येति प्रकृ
तेसूत्रस्य भाष्ये समपीहमानं तस्माद्विहितविशेषणं हलग्रहणं यस्माद्धलः संबुद्धिर्विहितेति विधीयते तस्माद्विहितं वा हुलकादपास्म
नेनिष्ठा ह्रस्वपदं तद्विशेषणं तत्र तदंतविधिः यस्मात्संबुद्धिर्विहिता तस्माद्धलांतात्परः संबुद्धेर्हल्लुप्यते इति सूत्रार्थः यथाश्रुते तु नयु
कम् केशामहे सहे गोरीत्यादावव्याप्तेः तदादीनसोकार्थकत्वं ध्वनयितुं विहितेति प्रकृतानि प्रायकमुक्तमिति दिक्॥ ॥स्पष्टमिति।
अयमेवात्राक्षस्य पदार्थः एतदन्तेन विशेषणेनातदंतविधिः अत एवात्रागमसंस्त्रसूत्रानुपन्यासः ननु प्रकृतिमंत्र एप्रत्यया तुल्यत्वाते
मनतदुत्पत्तिर्भवत्येवात आह किंचेति · ननु सत्रिभुक्तिसपपीनत्वज्ञानकेवेति न चापि तज्ज्ञानेन तदनपेक्षणमेवात आह शाब्दे इति-हि-
वाभुं ज्ञानत्वे सति पीनत्वमित्यर्थस्य तादृशानुमितिं विनापि विरोधग्रस्तत्वात् लोके संभवत्यवसः प्रकृते तु न तथागमकमिति भावः। लि रामः
तुमदादेः परमेकवचनं संबुद्धिरित्यर्थोज्ञानेपि अपेक्षैवात आह अत एवेति॥ न वेगाक्षेपेणेति नन्वंगाधिकाराभावे कृ· संज्ञासूत्रं स्था ८९

यभावेनकथं तद्राज्ञोपंचकेदिति चेन्न अयासेत्यस्याभावेपिहृस्वादंगादि णःषीध्वमित्यादौ यथेमंगसंज्ञा स्यादावश्यकत्वात् अंगवृत्ते
प्रकृतेर्विवक्षणाच्च दिगिति अनुमितस्य शाब्दे न्वयित्वाभावाद्विशेष्यविशेषणभावविबंधनतदंतविधेरलाभो दिगर्थः परत्वात्पूर्वविप्र-
लोपे अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वाद्वा वं न तु प्रतिपदोक्तत्वमस्य बोध्यम् ननु तत्रापि हलि संबुध्यवयवत्वस्यापि संबुद्धित्वे हल्त्वात्तेः अ
त्वमित्युभयत्र आश्रयणमेवेति तत्र तदर्थैकथं सिद्धिरित्यत आह तत्स्वीकारेपीति ममतु पोर्लोपयेनापेक्षितमिति भावः॥ अनुस्यानिदु
यत्र वातिवेश नतत्त्वं भवेः तत्राह तादृश्येति एतदर्थमेवेत्यस्यार्थमाह यस्येति असाधारणत्वनिवेशवादिमूलेत्यन्मते नक
ने मात्रनिष्ठेति प्रत्याहारपरामर्शे वेलायां लोपश्चबलवत्वेतदुत्तु केरुकारनिष्ठत्वात्तस्य तन्निष्ठत्वमिति भावः गौणपदस्य सामर्थ्ये
... णानंभिर्न्ते तद्दीत्यैव समाधत्ते विशिष्टेसत्वेनेति त्वन्मते सुकारीत्यामध्यगानुबंधतिन्नाचपिकः सुपदूत्यादिनिर्देशेन्यथानुपप
त्या आद्यंतपरप्रसर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यंवक्तव्यत्वया स्वपदेन विशिष्टस्यैव परामर्शात्तस्य विशिष्टेसत्वमिति भावः
॥ वि... वोटेल्त्वेनेति एवं च प्रकृतेः लुवृत्तित्वेपि तस्य नतन् मात्रवृत्तित्वमिति हृत्वस्यैवातिदेशो भवत्येवेति भावः॥ तस्य संबु
कि भडा ... स्य अनल्विधित्वात् स्थानिसंबंध्यल्मात्रनिष्ठधर्माश्रितविधित्वाभावादित्यर्थः स्वमतेपि सोरमित्युक्तोनादत्वसंनिध
मे . ... त्वेवायवृत्तिकत्वादित्स्त्ववदतिदेशो भवत्येवेति बोध्यम् ननु गुणस्य परनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वं तत् प्रकृतिप्रत्ययसंबं

स·भ· श्री ऽत्वनिमित्तकत्वे मान्तरङ्गत्वमपीति उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्गुण एव स्यादत आह अंगाधीति एवं च तस्य सन्निपातनिमित्त
९० त्वाद् ... त्वनेव:। एग्रहणेति स्थानिवद्वाद्वि तु गुणित्वाद्वृद्धिप्राप्तिरिति भावः सामर्थ्यादेवात्रेति मत्वाहा एग्रहणस्येति ...कनत्वाभावे
ह चेत् ... स्य सा... स्याज्ञो यादेशत यायं वायेनात आह गुणेति अत एव ह्रस्वांशे तदप्राप्तेरेव। प्रसमुद्ववत्वेन परत्वासम्भवादाह
अभ्युच्चेति। ... क्काशेति येन नेति न्यायेनोत्सर्गमप्रवृत्तेरनवकाशत्वेपि वाधः। तदप्राप्तियोग्यत्वरूपयोग्यताव... मात्रमेवेति
मेग्रहणमिति ... भावः। ह्रस्वस्य गुणे दुष्कादेशप्रसिद्ध्यारम्भेऽप्यत्र तदप्राप्त्यालोपस्य नानवकाशत्वमिति बोध्यं द्विमात्रेति कुमारीत्यादौ
त्रिमात्रार्थमेवेत्यर्थः वाच्छन्दमीत्यत्रानुवृत्त्यर्थं स्वदीर्घकृतेन परत्वाभावादाह विहितेनेति यद्यपि सकारकृणव वव विशेषणाभावेनासं
भवः सुपरिहर सत्यापि सुपुरुषार्थे यत्र त्येत द्वा ... नदुक्तमिति बोध्यम् एतामिति अकः परो यः शस् तस्य ... नादेः परस्ये
त्यकारस्य नेत् सुपि चेति दीर्घसंयोगान्तलोपे मामानिति ... द्वावपि हरीनिति न सिध्येत् ... तास्वंशे विहितस्येत्यर्थे तु येन नेति न्या
येन दीर्घबाधापत्तिः ... नन्तु भिन्नसंयोगान्त ... अकिं संयोगादिलोपे वानदूषणमित्यपास्तं पंचमीसमासेनस्थानिवत्वाद्दीर्घे ... मपि तुम रामः
दे: प्राग्यातक कौण्डिन्यन्यायप्रवृत्तेः सुवचत्वात् वस्तुतः पूर्वसवर्णदीर्घाज्जातत्वसंसक्तादेः परस्य शसावयवस्येत्यर्थो न्याय्यः विहितेनेति त ९०
फलितार्थकथनपरं द्वितीयत्वं तविधिप्राप्तानि प्रसंगभंग। यवेत्ति बोध्यम् अटकुप्वाङिति व्यवधायकस्य पदस्य पात्वाङ्...

रिक्तं तद्धितभिन्न[illegible]ञ्वेव इति वस्य मार्गस्य णत्वाश्रय प्रत्ययानिरिक्तेत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानेन फलाभेदायेति विषेधप्राप्तिरत्रेति बोध्यम् । ये यत्र
स्येषत्स्पृष्टत्वकोति प्रसंगाद्दूष्ट्यर्थमाह तत्रानुस्वारेत्यादिना ॥ ॥ उरः केति ॥ उरसिकं यस्य उरः कायतीति वा विग्रहः अन्येन ब्वचेति उक्तयुक्त्यनंगीकर
यमर्थो न स्यात् । न्यासेन सिद्धे इति । न च चुटू तु इत्यादावुक्तो मृत्त्रेत्यादावविवादर्शनेत्यादावपि णत्वं वारितं स्यादेवं चादर्शनेत्यत्र । णत्वसिध्यर्थमेवतस्य वर्नो
क्तमिति कुतो न स्यादिति वाच्यं चुटू तु एवमुक्तावपि रेफषाभ्यामिति पंचमीनिर्देशात् व्यवधानमात्रे प्राप्तेऽपि रेफवद्व्यवधाने भवति । आदर्शनेत्यत्राडा
दिस्तर्हि न व्यवधानेन भवत्येवेति नियममुखेन वकुंश कयत्वादिति आहुः ॥ यद्वा शर्व्यवायेनेति शोके भाव्यस्य न वर्गाद्यनुत्पत्ति उपलक्षणत्वयेवोद
धेतेव्याख्यानेन [illegible] नमात्रपदविशिष्टन्यासेपि तात्पर्यं बोध्यं । सम्बन्धनिषेधप्रकरणे सचिन्त्यं न भू इति प्रकरणेपदे न व्यवाये चुटू [illegible] शर्मात्रेणणि
विधिप्रकरणे रषाभ्यामित्यस्यानन्तरम् । आङ् इति पंचम्यं [illegible] स्य अधिकारः कार्यः शस्चू अयोगवाहभिन्ने नुसाद्वचर्यो [illegible] क्षिमिशब्दाद
[illegible] णिजन्ता [illegible] पि शब्दपरान् । शब्देन षष्ठीसमासे शर्सि अल्लोपे कृणः पश्येत्यत्र शराव्यवायात् णत्वं न स्यादिति फलभेदो न अत्र न्यासे एको
नविंशतिमात्राः विप्रतिषो यथान्यासे सप्तदशमात्राः नुमग्रहणत्यागे पञ्चदशावादिति गौरवमभिप्रेत्य गुरुन्यासेत्युक्तं भाष्ये कल्पे तु मत्रपदशाभावेन पञ्च
दशनालिङ्ग्य गुरुर्विन्त्यस्य लघुभिन्नेत्यर्थ इति न दोषः प्रतिपत्तिगौरवादस्यैकदेश्युक्तित्वम् ॥ प्राप्तिरेवेनेति नतु निषेधमुखेन प्रवृत्तिरितिपसे [illegible] वीर्येण
भवति अडादिभिन्नैराक्षरसमाम्नायिके व्यवायेनेत्यर्थात् । प्राप्तिरेवनेति सुसिद्धं न भूते विधिमुखेन प्रवृत्तिरितिपक्षेतु । प्राक्षरसमाम्नायिकातिरिक्तैः व्यवा[illegible]णत्वभ

स॰भ॰ ९१

वर्ति अडादिभिन्नैरक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नेत्यर्थात् प्राप्तिरेवनेति स्वसिद्धांतभूते विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु आक्षरसमाम्नायिका
तिरिक्तैः व्यवायेण णत्वं भवति अडादिभिर्व्यवायेणत्वं भवतीत्येव प्रर्थात्तस्य चात्र सत्वात्प्राप्तिरस्त्येव किंच व्यवायेपीत्यनेन कृ॰ते न्यायेशत्वा
पत्तिरेवाक्षरसमाम्नायकाऽजभक्तयाव्यवायसत्वादिति चेन्न अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि पूर्वत्र व्यवायेपीत्यपकृष्यते रषाभ्यामव्यवहितपरस्य
स्य अडादिव्यवायेणत्वमित्यर्थात् रषाभ्यामव्यवहितपरस्यानाक्षरसमाम्नायिकव्यवाये इत्यर्थात् चव्यवायेपीति सूत्रे पूर्वसूत्रानुवृत्त्या
मार्गणात्यादेनैतत्स्यः पूर्वोक्तवार्तिकमतेप्येवं सत्वेन तदादिति विशेषोपादानकथनमितितु चिंत्यं प्रत्याख्यानेति न्यायप्रवृत्तौ तु ण स्वभेदात् न
स्यादिति भावः॥ ।तस्मात्प्रमुणाः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रवृत्तिपद्यते प्रधानस्योपकारे हि तथाभूयसि वर्तते इति न्याय शरीरं यस्मात्प्रत्ययः
प्रत्ययोविधीयते तत्प्रत्ययोपश्लिष्टतदाद्यंगमित्यर्थेन श्लिष्टे परिभाषोपस्थितिर्मुधा परनिमित्तकत्वं तु परसप्ताम्याप्यसंकोचितसुलभ
मितितु न वाच्यं वक्ष्यते असिद्धत्वेनेति स्यात् विवत्वं तु नोर्क्षम् पदसंस्कारे आदिष्टाद च पूर्वकालात् वाक्यसंस्कारेपि तत्रान्यात्तो वपिद यद्धि
नपदान्तेनिषेधात् नातिरिक्तेति विकारस्कृतमतिरिक्तत्वं तु न तेन जहिविशेषकाद्वसिद्धत्वं स्पष्टं चेदमुद्द्योते यं तु शब्दरत्नमंजूषायां रामः
पाततांऽव्यापकधर्मावच्छिन्नेत्यादिनाक्लिश्यन्ते तन्मुधैव व्यतिरिक्तस्यैवाभावेन दोषलेशाभावात्॥ ननु समानाश्रयत्वमसिद्धत्वा ९१
प्रयशास्त्रसंबंधिनिमित्तानुपूर्वातिरिक्तकार्यनिमित्तान्यतरकत्वमित्येवमस्तु मास्तु च विधिग्रहणमत आह॥ ननु तेनेति ॥

सिद्धांतेपिमिदं चर्[illegible]विधानमाश्रित्यांगत्वंदुर्वोरसितिवाच्यम् तेनाचः परत्वस्यात्तोत्तस्यज्ञापनेपिप्रत्ययस्यापूर्वबोधकाभावात्। अत
वभनक्तीति भाष्यप्रत्युक्तं भूसुवोरित्यत्रसिंडो त्यनुवृत्त्याआने मुगितिसूत्रेभाष्यस्पष्टत्वयादीर्घवारणेनुस्त्रीदृं पश्यतीत्यत्रैव स्त्रीश[illegible]
चसंज्ञापनिर्वोध्या ननुविकरणान्तेदीर्घआरंभसामर्थ्यात्सिद्धः नच यायामीत्यादौयङ्लुगं तेपुत्रीयामिवोभूयामहेचि· कीर्षामीत्यत्र
वैकृादेशस्यावत्वेनांगत्वेचचरितार्थइतिवाच्यम् आंद्यस्यछन्दोविषयत्वात्· अन्[illegible]दतिङ्सूत्रीयभाष्यरीत्याभावेकादेश
स्यस्यानित्यत्वात्· प्राप्तिरेवनेत्यतआह॥ करोमीति· ङ्द्योतीयफलप्रदर्शनमप्युक्तरीत्याऽकृचिगतत्वंबोध्यम् चतुर्प्रत्ययेङ्मि
तीयत्तैवसिद्धे पदत्रयकरणाद्धिहितपदाध्याहारेविधेयग्रहणंमुधैवेतिचेन्न॥प्रत्यासत्तिप्रतिबंधेनप्रत्ययसेदएवप्रवर्तेमिन-
चारि[illegible]त्वात्· पदत्रयस्यफलंतुहरिभवामीत्यत्रदीर्घः केवलेनेतिबोध्यम् टाङ·सि· अंगाधिकारेपाठोव्यर्थः स्यादितिङ
केलक्ष्यसिद्ध्यर्थमावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणेवानंगादंतसटेत्यादिव्यावृत्तौसिद्धायांविभक्तिविपरिणामेनात्रव्याख्यानंतव
निष्फलंस्यादितिभावः॥ अंगनिमित्तेत्यर्थेतुनतयोरावश्यकसंचारकत्वम् संचारेतुपाठोनकार्यइतिस्पष्टंभाष्ये· एतेनते आश्रित्य[illegible]वेयर्थ्य
स्यभाष्येसिद्धंतेतितत्वेनतदापादनमसंगतंस्यादित्यपास्तम्॥ङे·र्यः॥ संप्रसारणेइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहेज्ञापकत्वं[illegible]
इतिपररूपेणापित्तुष्यन्तमेव कष्टायेति सप्तम्यंतमेवेत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनसप्तम्याएवग्रहाभावेनतत्वासंभवादाह व्याख्यानेति तच्चसर्व

नाम्नः सौ स्मिनौड्ङसिः स्मादित्येव सिद्धे ङि ग्रहणारूपं प्रतिपदोक्तरूपम्॥ चेत्यन्ये उपजीव्येति न्यायानाश्रयणे लिंगं नुडद्धाविन्यादि॥ टिशः य
नुवाचिहूस्वश्चेत्येव सिद्धे ङितिहूस्वश्चवामीति सूत्रद्वयं लिंगं तद्धिम्नूणामित्यादौ नुडर्थं नुटि अजादित्वस्य विनाशादि॥ स्वामी सुजे
प्यात्वं णु कृ ङ्गिये रितिन्यायेन औपदेशिकसन्निपातविघातसत्वेन चारितार्थ्याभावात् अचीत्युक्तेपि णमर्थ्येन परिभाषावाद्बाधाच्च
नं विहंतीति ननु यारे शेनैव सन्निपातनाशात् दीर्घस्य कथं तद्विघातकत्वमिति चेन्न॥ तेन पूर्वापरीभावस्य सन्निपातविघातेपि अदंतांगे
ति वि शेषस्य सन्निपातस्य सत्वेन दीर्घस्य तद्विघातकत्वात् सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्राक् अव्यवहितोत्तरत्वापः सन्निपातः एतदनु
तर विघातकस्याभिमितनिमित्यर्थस्येति सहन्त्याद्यनुरोधेनावश्यकत्वाच्च। यजादित्वेति॰ एवं च परनिमित्तकत्वेनन प्राप्नोतीति भावः॥ एव
मुक्तिस्त्वधिकांपक्षत्वेन बहिरंगत्वमिति मतसाधारण्येन तत्र सूत्रनाय॰ नात्रेति॰ एवं च विघातरूपविशेषणज्ञानाभावेन तत्कर्तृत्वरूपविशेष-
णज्ञानाभावेन तत्कर्तृकत्वरूपविशिष्टज्ञानासंभवान्न प्रवृत्तिरिति भावः॥ अत्रासिद्धत्वं पाद्रेशद्वस्यानपरिभाषादृष्ट्यास्या अन्तरंगत्व
स्य दुरूपपादत्वात् परिभाषादृष्ट्या सिद्धत्वेपि परे शाद्वस्यासिद्धत्वन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च षाष्ठ बहिरंगपरिभाषायां बहिरंगस्तुतस्य
पूर्वत्रासिद्धत्वेपि अन्तरंगत्वे तेन स्थापयत्तासिद्धत्वेन पयोडादौ बहिरंगासिद्धत्वस्यैवयं सन्निपातविघातकं परस्यसितंनिमित्तं माभूयाच्चति
तदर्थादि तिवोध्यम्॥ वस्तुतस्तु॥ अन्तरंगत्वस्य सरसंबंधिकत्वेन तज्ज्ञानाय बहिरंगत्वज्ञानस्यावश्यकत्वेपि सन्निपातलक्षणत्वग्रहस्याति

घातकत्वमहाप्रयोजनं त्विनेह तत्रस्य निनहेतुरितिभावः ननु पूर्वत्रैत्यस्यैवास्या अपि अन्तरंगे दृष्ट्या बहिरंगेनैत्येवार्थं ददित्यत आह किंचेति
स्थानिवत्त्वेति आनुमानिकेन संनिपातेलाभ इतिभावः श्रौतेनसंबुद्धित्वं तु न अस्ति विधित्वात् ननु दीर्घोपुनरमतिदेशप्रवृत्त्यात दभावेपिप्र
वृत्तेः प्राक् परिभाषया प्रतिबध्येते तिनोसंगतिरितिचेन्न प्रवृत्तेः प्रागुविघातकत्वासंभवेन यत्र तद्विघातकत्वभावीत्यर्थावश्यकत्वेनानि
देशेन तद्बुद्धौ तद्विघातकत्वाभावात् अशास्त्रीयेति नास्थानिवत्त्ववदिति भावः तेनादेशप्रयुक्तवारणमयतदप्रवृत्तिरिति व्याख्या तत्रासिद्धेति
अशास्त्रीयविघातकत्वंभावीत्यादिव्यवहारे दृत्यर्थः स्वष्टं रमीवृत्तत्रेप्रदीपे। बहुवचने। एमाभ्यामिति। सुपिचेतितुएसमयेत्यत्रसाव
काशंपर्युदासेन कृतिनस्याप्राप्तेः आद्यपक्षेऽपवादत्वेपिक्रमेभ्यदृत्यसिद्धेभ्य रामदृतितु न प्रत्युदाहृतं रूमत्ययेनैकस्य सिद्धेः पूर्वेणमि
हृत्वाधसुर्तवतराद्दूत्वादिनिर्देशाद्बोध्यः नुमापत्तेरिति पंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वेनोभयोर्नित्ययोः परत्वान्नुमापत्तेरितिभावः अ
न्तरंगत्वात् जितुनवाच्यम् इकितस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तेः अन्यथैकोऽसिद्धत्वात् गुणो न स्यादिति यद्वा वर्णादांगंबलीय
यस्त्वात् सा चात्र विषयेपि अत एव सत्तुकानिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनं संगच्छते उभयोरादेशत्वेएवेतिहृस्वइत्यत्र वर्स्य माद्यपक्षे
तुरमेदृत्वादेोकस्य गुणदृति गुणापत्तिर्बोध्या उभयोरादेशत्वात् हृदूपक्षे एभ्यदृत्यत्र हलिलोपानापत्तिर्बोध्या ॥ नाद्विवक्षेत्यत्र मनो
रमायै यथिरे पंपरिहरति इतिशेषइति यत्तुजसश्चर्वि इतिहद्धे नैवशेषसंभवस्तत्रतुजशस्तु अचर्वि इतिछिंदंति यत्र पूर्वेणास्त्व प्र

स॰ भ॰ वृत्तौ परिनिष्ठितरूपे विशेषः तत्र जस्त्वं प्राक् प्रवर्तते न बाध्यबाधकभावः तेन रत्नमुड्डादौ न दोषः अन्यथान्तरतम्यात् तृतीयेन षष्ठस्य षए
९३ वस्यातः जश्त्वादयः षट्वौषट् इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिंगम्॥ एतेन णत्वं द्वित्वं च तुर्णामित्यत्र न्यस्य ग्रंथविरोधश्चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वा
न्नित्यप्राप्तम् तथा हि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यस्य वर्णद्वित्वप्रवृत्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वे ऽत्यस्य चर्त्वे पूर्वत्रैगाश्रवणापत्ति
त्तिरिति हि॥ सिद्धांतं तत्र च पूर्वं जश्त्वगकयोः श्रुतिः अपवादविषयतया तदभावे कुत्त्वनिष्पन्नकस्यापि द्विककद्वयश्रुतिरिति परिनिष्ठि
तेव मेते विशेषः वर्णद्वयतः प्रवृत्तौ तु परेषामसिद्धत्वात् कुत्वे जश्त्वापवादत्वात् द्वित्वापेक्षया परत्वाच्चर्त्वे द्वित्वमिति प्रक्रिया
एवं गकारे जश्त्वे कृते तदुत्तरं शाकाग्रंथोपि न विरुध्यते द्वित्वे कृतेपि न त्वर्थाभावे एकगश्रवणरूपविशेषस्य सत्वात् [illegible]
तेनु पूर्वमेव चर्त्वमिति प्रक्रिया बोध्या त्रिपाद्यां तत्र कौंडिन्यन्यायस्तु प्रवर्तयिष्यते अहन्सूत्रे इति तत्रैव समर्थयिष्यते त्रिपाद्यां तन्न्यायप्र
वृत्तौ यत्तु भाष्यं विरुध्यते तदनित्यत्वेन समाधेयम् परं तु दुर्दमनोरमाकाराशयवर्णनमात्रं वस्तुतः षडिति निर्देशेन बाधकत्वं [illegible]पनमेव
लघु इति दिक्॥ जश्त्वापवादत्वादिति॥ ननु प्राचीनमते ऽभेदविवक्षायामपि सत्वे न पर्दत्वाभावे चर्त्वे सार्थकमिति वाच्यं [illegible] इन्न॰ यो रामः
नुभेत्ति वा पदांतस्येति पूर्वोत्तरसाहचर्येण तत्प्रकरणस्य पदानवयवे ऽप्रवृत्तेः न्याय्यादिति फलाभावेपि प्रवृत्तौ बाधकाभावादित्यपि ९३
।पूर्वग्रंथे ऽस्य फलविशेषाभावे प्रवृत्तौ न बाधकमित्येव तात्पर्यम् ननु न प्रवृत्तौ बाधकमित्यपि न तद्विरोधः।मूले प्रयत्नभेदादित्युप

यत्वेमिदेपित्तएवस्यात् नंत्वसः सुब्रूश्यस्यभेदघटितत्वेनसकारस्यसदृश तमत्वाभावात् अतएवेति आंतरतम्यपरीक्षायामभेदघटि
तस्यापिसादृश्यस्यप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः एतेनपाक्षिकेसकारनिवृत्त्यर्थंतद्विधानमित्यपास्तम् नचैवमपिवत्वस्यतियत्वस्यतीयस्यैत्रपक्षेद्वि
तीयादेशार्थंतद्विधानमितिवाच्यम् बहिरंगपरिभाषयासंनिपातपरिभाषयाचसिद्धांतेपितस्याप्रवृत्तेः यद्वासः स्यादन्तरतमोऽस्त्वादेशादु
त्येवत्तकारेलब्धेतकारानुवृत्त्यादेशविधानंज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः ननुसर्वथासूत्रेनकर्तव्यमिति अव्ययमित्युदितसमासविधाना
ज्ज्ञापकादित्यस्य यथावक्ष्यते तथाऽत्रैवेतिनचात्रकल्पनेनानुवृत्तिर्हितीयादेशाभावायेतिशंक्यं चर्त्वेनैवसिद्धेसूत्रस्यैववैयर्थ्याप
त्तेः तदेतदभिसंधायोक्तं चर्त्वेनसिद्धाविति यद्वातादेशारंभेहेतुत्रयम् सर्वथातकाराप्राप्तिः पाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वितीयादेशप्र
वृत्तिश्चेति तेनायस्यन्याय्यत्वेनोक्तम् अतएवेति यद्वाशंकेकारोप्यर्थ इत्याहुः ॥ ह्रस्वनद्यापः बहुवचनमेवेति तद्धितस्यक्षानुबंधक
त्वात् कामसंभ्रमयादित्तिविहितस्यापिनफलाभावात् तथाहि अदन्तेनित्यत्वादल्लोपः इगंतेपरत्वान्नित्यत्वाच्चगुणः णिजन्तेनित्य-
त्वादयादेशइतिह्रस्वांशेनफलंनद्यंतेपिपरत्वात् गुणेवर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिः तदंतसंज्ञापक्षेपिसकृद्गतावितिन्यायेननेति ननु-
आवंताच्चारक्विपोऽनभिधानमेवतस्यात्र ग्रहणेपिनदोषइतिप्रक्रांतसूत्रभाष्यादिस्पष्टमुद्द्योतेइतिभावः दीर्घविधिरिति दीर्घोन-
पित्यर्थः ननु देहश्चेयसीत्यत्रपुंस्यपिनदीत्वस्यसत्वात् खट्वायाअः खट्वाः इत्यादौपुंस्यप्यावंतस्यसत्वात् कथंस्त्रीत्वलाभइतिचेन्नवा-

स॰भ॰ पिव्यभिचारेण दीर्घो नावलाभोनस्यादित्यतआह नदीत्वाद्वयोर्द्वयेरपीति तदंतसंज्ञापक्षे उभयत्रापि तदंतपरत्वाबोध्यः नामि चतसृणा
९५ मिति· ब्राह्मणाभिस्सेतिपूर्वोक्तोदाहरणपरभाष्यरीत्येदंप्रयोजनम् अर्थवत्परिभाषयात द्वारणेतुनामधातोः क्विपि द्विरूदनंतनामिन्य
त्रफलंबोध्यम् अरनामिति निर्देशेन प्रत्ययस्यैवग्रहणेनतदादेरेवदीर्घ इतिनशंक्यं नन्वाम् अनाम् इत्येवमपिनिर्देशोपपत्तेः॥ ॥षट्
ड्भ्यश्चेति नत्वयोपद ति नृचितंभाष्यस्योदासीनत्वात् मंडूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वात्॥ ॥संख्येयविशेष्येति मुख्यविशेष्यत्वर्थः नतुत्वं प्र-
त्यार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपकविषयतानाश्रयत्वं यस्येसंख्यावाचकत्वंसस्वपदार्थः तानःप्रियपंचानइत्यादौदोषः नन्वेवंत्रि
दंडिनइव त्रयः पूषाणोइव त्रयः पंचइव त्रिदंडिनः त्रिपूषाणः प्रियपंचानइत्यादावुपमि तसमासेऽतिव्याप्तिः समसुषडर्थगतसंख्या
भिधायित्वाभावाज्जश्शसोर्नसेतिचेन्न परमकतरवदिष्टत्वात्। अन्यथाकतिनमाणइवकतितमाणइत्यादौ तत्रापिसादृश्येवस्यात्
षड्भ्यइत्यस्यप्रत्याएकत्रषष्ठ्यर्थेपंचमीस्वीकारेणषड्भ्यः परयोः षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरित्यर्थः एवंचेतद्द्वित्राश्चशकुमय
इत्यत्रापिसमसेतिचेन्न· कतिपंचेवेति कतिपंचानइत्यादीनाम् दार्ढ्यात् उभयत्रापिषट्संज्ञकः शब्दः प्रत्यासत्त्याप्रत्येकलेवेति च रामः
देवंरीत्यानत्यविहीसम्यगयापिकतुंशक्यत्वात् तथाहिलोकेसंख्यावाचकत्वेनप्रसिद्धशब्दप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकप्रती ९५
तिजनकप्रत्यासत्त्याप्रकार भूतशब्दावयवनकारान्तोविसत्रार्थः एवंचदशपंचेवदशपंचानइत्यादावपिनसेतिदिक्॥ विद्विज्ञापित्रि

-२-

षणानिति परमषड्डित्त्वादेरनभिधानमेवेतिनस्वरूपमितिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहि षांतस्यषट्संज्ञाविधानंशब्दयांस्वीकसंज्ञायां
शब्दस्वरूपाग्रहणमज्ञापकमित्युक्तंविहितविशेषणेतुतदभिधानेफलभेदापत्यात्तदसंगतिः स्यादितिस्पष्टम्॥ अप्राप्तेरिति॥ इदंचान्यरी
त्यास्वमतेतुतत्रापिपरिभाषाप्रवृत्तिःस्फुटैवेतिबोध्यम्॥ नोक्तमितिदोषाभावात्॥ शास्त्रेऽयमेवतुटकर्तव्यः अन्यत्रनिटोनटावृत्तिभावः॥
लिंगादिति॥ प्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदम्॥ एतेनाचक्षाणाणिचिरिलोपसार्थक्यमित्यपास्तम् तदनभिधानात्॥ अनुवृत्तावेवेति॥ अन्य-
त्यामुष्येत्यादावपि नस्यादितिभावः सर्वाद्रीति तद्गुणत्वेबीजमाह अवयवेति॥ एवंचान्यपदार्थस्यार्थः संयोगसमवायान्यतरसंबंधित्वा
न्तत्वमितिभावः न्यायसिद्धत्वात्सर्वेषामितिनिर्देशानुधावनंनकृतंतेनैतत्साध्यं सर्वशब्दघटितत्वम्॥ अन्यपदार्थस्योभयसाधारणत्वा
त्॥ निपातनान्नेति॥ लोकेचेतिशेषः अस्यसंमतत्वात्प्यार्थकस्यापि अप्रोगुणद्वत्यादेरनादरस्तत्॥ तत्संमतिमाह यथाजरनेति एकदेशयुक्ति
रिति यत्तुविहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वेनामपदेयोगरूढंयमीकारेणसर्वार्थवाचकसर्वनामसंज्ञकसर्वादेर्विहितेस्यड्ःसें
द्व्यतिसर्वादौनदोषइतितस्यापिसिद्धांत्युक्तित्वं समर्थयांचक्रेसत्ववंवक्तव्यः मासपूर्वायेत्यादिव्यार्त्त्यासार्थकस्यतस्यक्रसाम
र्थ्यमितिमदासंज्ञयैवतत्सिद्धोविहितपदाध्याहारोविफलइत्यरुच्येवाग्निमभाष्यस्वत्वयापिव्याख्येयत्वात्॥ मूलेनोऽधिकंकिंपरक्ता
न्तंचयेतिच॥ संख्याकारकाभ्यांपूर्वेति॥ संख्याकारकाभ्यांपूर्णोयोर्थः तस्येत्यर्थः॥ गमकत्वात्समासः॥ अन्वयेनेति॥ अयंसुवंतात्तद्धुत्ये

गौहेतुः इदं चाकच् विधौ विभाषा सुपदृत्वातः सुपदृत्यस्य संबंधेपि वाक्यभेदेन युष्मद त्वद्‌प्रकृतिकसुबंतस्य टेः प्रागकच् विधायकमि
त्याशयेन यदित्यकच् सूत्रीयशेखरोक्तरीत्या वाक्यद्वयेपि संबंधः सुबंतावयवसर्वनाम्नः टेः प्रागकजिति व्याख्यायाः तदंसर्पष्टे वसुबंतान्तकु
त्वति सर्वनाम्नः तत्वमुभयशब्दे स्फुटीभविष्यतिसुबंतादितिपि त्यपूलोपे पंचमी। सुबंतं संपाद्य तस्यार्थः उत्पन्नेपि त्यस्याग्रे कर्तव्यत्वादितिश्र
षः। यथाश्रुतेतु न युक्तम्। उक्तभाष्यात्। सुबुत्पत्त्यनंतरं तदुत्पत्तिलाभेपि देशविशेषस्यालाभात्। पकालेत्यादिना तत्त्वाभेपि अकचित्कृते
तद्बाधात्॥ एवमग्रेपि॥ सर्वनामप्रकृतिकसुबंतादिति व्याख्येयमिति न तदसंगतिरपि। प्रागकजित्यस्याग्रे कर्तव्यइतिशेषः॥ इत्यर्थांतरं
तेति नन्वेवमपि सर्वकेइत्यादौ सर्वार्थे कुत्साबुबोधयिषायां किमादेरकच् दुर्वारोऽतलहारणार्थं सर्वनाम्नः टेः प्रागकच् प्रकृत्यर्थे कु
त्सायामिति प्रत्यासत्तिरावश्यिके तितयैव तत्र दन्तसंज्ञाभावेतदसिध्युपपत्तावयं प्रयासो विफल इति चेन्न भवत् शब्दस्य सुब्नुत्प
त्तेः स्वार्थिकेकनिभवदर्थ कुत्सा विवक्षायामकच्नेत्यस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वेन सुवचत्वात्॥ अप्रसिद्धिरिति समासार्थ कुत्सा वि
वक्षायामसिद्धिरिति भावः नन्वेवं भवत्कन् शब्दे न समासे समुदाय कुत्साबोधकोऽपरोऽकच् स्यादिष्टापत्तेः एतेनान्तरवर्ति सुपा सुबंतत्व-
मादाय तत्सिद्धिरित्यपास्तम्। एवमेवेति सर्वनामप्रकृतिकमप्रमीपंचम्यंतात् तत्तसिलाविति तदसिद्धिरिति भावः॥ एवमभवकद्भ्यामि-
त्यादौ नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कचिस्वतो दात्तत्वं सिध्यति अन्यथावयवादुत्पत्त्या स्वरद्वयं स्यादेतेति बोध्यम्॥ ॥चरिताश्चेति॥

॥ वृद्धे च ति निषेधस्तु विशिष्टस्य त्यागाशिदामिति प्रकृतिस्वरोकजनिषेधकत्वेनोक्तार्थः स्यादिति भावः। इदमुपलक्षणं परमसर्वे इति
तरं जसंज्ञोदाहरणपरं भाष्यस्य। वस्तुतस्त्वगसंज्ञकादवं जसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थ इति न कापि विहितविशेषणम्। अत एव सर्वना
म्नः परस्यामद्रुतिनस्मिन्निति सूत्रे भाष्येऽउक्तमित्याहुः परे त्विति। अत एव कालेति॥ यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य सुधांशाव
योग्यता निवेशफलं न॥ तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणोत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वमिह प्रसक्तेरिति बोध्यते न तु लक्षणान्तरमुक्तमिति न
दोषः। अनुबन्धेति। तत्त्वज्ञानेनेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्॥ विकल्प इति॥ ननु दधतीत्यत्रान्तादेशस्य वा नापि प्राप्त्युभयविकल्पो न स्यादिति चे-
न्न अजादिविषये सूत्री यासासप्यमादायप्राप्तविकल्पनिवृत्त्यासार्थकेनापवादेऽपीति न्यायविषयतयाऽदधतीत्यत्राप्येवं स्यात्
अत्र त्वेतत्परिभाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहे स्पष्टम्। ध्वनितमिति। तत्र हि डाकारस्य शित्त्वं कोऽर्थ इत्याशङ्क्य . नित्यत्वान्नास्ति
ष्टत्वाद्यादृश्यमित्युक्तम्॥ अन्ये त्विति उदाहरणेशिष्याविन्युक्ता आनुपूर्व्यादनेकाल्त्वात्सिद्धमित्याशङ्क्य नानुबन्धेति ज्ञापनेन सार्थकत्वमु
क्तम्। वस्तुतस्तु न्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वादित्येव सिद्धान्तयुक्तिः। न्यायसिद्धे तद्भाष्यविरोधेन प्रश्लेषप्रयुक्तगौरवेण च तत्र तादृशान्तरग्रहे
णे फलाभावाच्च तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिः। अत एव परस्मै पदानामिति सूत्रे भाष्येऽनित्यत्वादेव णलः सर्वादेशत्वं साधितं न तु प्र
श्लेषादपि परिभाषाज्ञापनं तु शुश्रूइति निर्देशेनापि सिद्धमिति तद्ग्रहणं च न कार्यमिति तदाशयमाहुः। विभक्तित्वेऽग्न्य इति। यद्यपि

स·भ· ९६

रथतीत्यादिवदिदमपि लक्षणां विनैव सिध्यति तथापि स्थाने तरतमद्विति सूत्रोक्तभुक्तवंतमिति न्यायविरोधात् अन्तर्णीतकत्वमुक्तम्
नद्वीत्येदमिति नोक्तदोषः ॥ नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह एवेति अनेन सजातीयवचनस्य व्यवच्छेदो वाचारिकं भवत्येव अर्थ
रत्वेऽप्यानंत्यमिति शब्दपरत्वे तु भाष्यादिवत्येव नच सुवंतेति । अयं भावः त्वयकामयके त्यादिसिद्धये विभाषासुप इति सूत्र
इकच्विधौ सुप इति संबध्यते तथाचायमर्थः युष्मदस्मत्प्रकृतिकौकारसकारभकारादिसुबंतस्य टेः प्रागकजिति । अकः सुबंतावय
वसर्वनाम्नः टेः प्रागकजित्यपरः एवं च सुबंतस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् प्रकृतित्वं स्पष्टमेवेति । एतेन सुबं
तादकचि उभाभ्यं काभ्यामिति रूपेण विशेषस्य सत्त्वेन स्वरं पर्यन्तानुधावनं व्यर्थमोकारसकारभकारेत्यादिना युष्मदस्मद्विषयिकमित्यपा
स्तम् । किंतु प्रकृतेरिति भाष्यादिप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सुबंतात्पर इत्यस्य सुबंतं संपाद्य यतः कुतश्चित्पर इत्यर्थः । यथाश्रुतं तु नं युक्तं न्यायाप्रा
प्यत्वात् अकचि चासंभवात् ॥ प्रातिपदिकस्यैवेति । अकच् सूत्रीयशेखरस्तु स्वरूपकथनपरः न तु द्वितीयवाक्येन तत्संबंधपर इति
न तद्विरोधः ॥ अत एव काकचोः को विशेष इति भाष्यं संगच्छते ॥ यत्तु अकच्विधौ उद्द्योते उक्तम् । उभयं प्रकृतमिति प्रकृतं एवा[?] रामः
दाय प्रातिपदिकाधिकारात्तु सुबंतसामर्थ्यादिति तच्चिंत्यम् ॥ इति विशेष इति । यत्तु प्रकृतसूत्रे उद्द्योते एवमज्ञातो भयो घटं इत्यर्थेऽक ९६
च्यथ चि उभकय इति रूपं के प्रथचिउभयकं इति कस्यचिद्वचने उभक इति वास्यादिति रूपे विशेष इत्युक्तं तन्तु वृत्तौ कृतायाम यचि

ति॰प्राचीनवासनयाऽऽहतन्निषंयेपूर्वमेवसद्गतिसिद्धांतेतुसर्वथोभयकघटादृत्येकमेवभवितव्यमितिविशेषाभावःस्पष्टएव अतएवतद्विशेषानु
क्तिरत्रग्रंथे आदेशपक्षेतुयपूर्वानिकत्वेनायचः तद्विकल्पनैववाक्यसिद्धौफलाभावेनमहाविभाषायाअसंबंधःसिध्यति॰प्रत्ययान्तरत्वप-
क्षेतदसंबंधार्थंतत्स्यादतआह प्रत्ययेति॰व्याख्यानंसंबंधावश्यकत्वेहेतुः।अन्यथाफलभेदेपक्षभेदासंगतिःस्यादितिभावः अयोग्यस-
दिति।द्वितीयस्तवस्थवेत्यस्यास्वरितत्वादसंबंधमभिप्रेति॥ननुकारकमनोरमायांवस्तुतस्त्वित्यादिनावृत्तौक्तायामयजित्यर्थलाभेनोभ
यतः।उभयत्रेत्यादाविवेतिदृष्टांतासंगतिः अन्योन्याश्रयापत्त्यात्रलादेरेवानुत्पादप्रसंगात्॰सत्यप्ययचित्रलादिन्यावृत्तिःसंख्यावत्रला
दिव्यावृत्तावयजित्तीत्यतआह॰ अयंचेति॰कारकमनोरमाग्रंथस्तुप्राचामनुसारीति।नतद्विरोधइतिभावः।ननुउभशब्दस्यायचिकृते
सर्वत्रैवतद्विषयत्वाभावेसंभावनायययचंविनासंभावनेत्युच्यतेतदोभयतउभयत्रेत्यादावपितनस्यादतआह॥उभयशब्दस्येति।द्विव
चनेति॥तस्योभशब्दप्रकृतिकमेवेतिनाग्रहः॥तेनपरमौभौउभौभौइत्यादौसमासप्रकृतिकेपितत्रनायच्प्रत्याख्यानेद्विवचनशब्द-
ग्रहणेनतदर्थस्यैवाभिधानेनारंभेपितथैवोचितत्वात्उभयशब्दादुत्पन्नंद्विवचनमिति॰मनोरमाग्रंथस्यतुतत्त्वंतादित्यर्थइतिवोध्यम्॰वि-
षयत्वंचपरत्वं॰नन्वेवमुभावित्यत्रप्रक्रियायामेकादेशतःप्राक्तस्यतत्परत्वसंभावनायामपिपरिनिष्ठितेतदभावस्यापिसंभावन
याऽतिव्याप्तिदुर्वारेतिचेन्न।तद्विषयत्वसंभावनाभावस्यविवक्षितत्वात्॰विषयत्वविषयिणीअभावप्रतियोगिभूतासंभावनेत्यर्थात्॰

स·भ· लुकाचानुत्पत्तिरेवेति न तत्रापि संभावनेति· बोध्यम्। यद्वोभौ साभ्यामस्येति निर्देशेन स्वोत्तरत्वस्यावयवत्वान्यतरत्वं विशेषेण तद्विशिष्ट-
९८ त्वमेव तद्विषयत्वं परिनिष्ठितेऽविवक्षितमिति यथाश्रुतमपि साधुः। अलुकीति। यद्यपि द्विवचनबहुवचनयोरलुकेति। अलुग्गुण
रपद इति स्तनभाष्यादृश्यते· तथापि संभवाभिप्रायेणेदमुक्तमिति बोध्यम्। निर्देशेनेति। उभयशब्दप्रकृतिकसुबन्ताभावेन स्वार्थि
कायजुदुरंचारितार्थ्याभावेन तत्र कौण्डिन्यन्यायाप्रवृत्त्या सर्वथा निरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयच् तद्बाधकः स्यादिति तत्र कृते
ऽयष्टीत्यत्र ङीपूर्वकस्वार्थिकोऽयच् वा इति निर्देशेन वारित इति बोध्यम्॥ ॥अनभिधानमेवेति। तत्प्रत्याख्यानेन फलैक्यं
मावश्यकमिति भावः वस्तुतस्तु प्रत्याख्यानमिष्टापत्तिं कृत्वैव अत एवोभौ भाविति वक्ष्यमाणग्रन्थसंगतिरिति बोध्यम्· अयच्च कचु-
तुनेति· अयंभावः सुबुत्पत्तेः पूर्वमयजंगीकारे तत्र कृतेऽयजन्तस्य गणेन पाठेन सर्वनामत्वादकचि तद्विषयत्वमेव स्यादिति तदभाव
संभावनाभावेन पूर्वमप्रवृत्तौ कप्रत्ययेऽपीष्टसिद्ध्योभशब्दपाठो व्यर्थः स्यादनन्तरमयजंगीकारे तु नायं दोष इति· उपजीव्यत्वेनेति· अयंभा
वः उक्तरीत्योभयशब्दस्य तद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेऽपि उभशब्दस्य कप्रत्ययविवक्षायां तदभावसम्भावनासत्वेन। अयच्चुपजीव्य- राम
कापवादाकचोः प्रवृत्तिरिति। न चैवमुभयशब्दस्यैव तदभावसंभावनायां अयच् प्रयोजिकास्तु उभयशब्दस्य तु समासालुक् फलाभावात्· एवं ९७
चप्राग्नेनकार्य इति लाघवं न स्यात्रापि कप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमिति वाच्यम्· एवमपि पूर्वमयच् मा प्रवर्ततां कप्रत्ययोत्तरं तु सप्रवर्ततां तदा

तदभावसंभावनासत्वादित्याहुः किमर्थमिति॰ एवं सति प्रत्ययविधौ तदंतविधिनिषेधेन परमोभकावित्याद्यसिद्धिस्तु न तन्निषेधे पि अ
व्ययेभ सर्वनाम्नांटेः प्रागकच् तदर्थगतकुत्सादावित्यर्थेन समुदायार्थत्वे हि विवक्षायामवयवार्थेन तद्विवक्षायावत्तु मरणकत्वेन परमगणस्या
यणाद्यत्यत्रोकारीत्येष्टसिद्धेरित्याशयात् परमभवकानित्यत्रोक्तं तु मतान्तरमिति स्त्रोदिष्यते विशिष्टस्यप्रकृतित्वाभावे नुभकाधिन्यो
दौ स्वरे तु न दोषः सतिशिष्टत्वेन स्वरस्य च पदघटितत्वेन च निपातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् एवं हि गणे न्तोदात्तनिपातनेन कार्यमितिला-
घवमिति भावः प्रत्याख्यानेन गणे ऽन्तोदात्तनिपातनानुमानम् अन्यथा स्वार्थपाठस्यावश्यकत्वात् तदसंगतिः स्यात् २२ अन्तराबोपसने
नेति। बहिश्चत्वच्छदेस्तान्तद्द्गतिपदे फलं सुपचमितिवादिनां मतेन स्वमते उपसर्जने कुत्सादिविवक्षायां कर्तृत्ववाक्यं त्वं स्पष्टमन्यत्रेतिबो
ध्यम्। अनुवादकत्वमिति बोधकत्वमित्यर्थः। अन्तराणोभावित्यस्य सिद्धिः अन्तराणो द्वयोर्बोधकपदोपादानमेव॥ अभावबोधकेति नवे
ति विभाषेत्युक्तेरिति भावः एवं चापवादविषये अंतरंगोद्भावनम् असंगतमिति भावः द्वंद्वं च प्राप्तिमभ्युपेत्यैवं स्तुत स्तत्प्राप्तिरेव नेत्याह किं
चेति युगपत् प्राप्त्यभावादिति उभयविषयकवाक्ये जसि परतः सर्वनामतावानभवति जसः कार्यं प्रतीति सूत्रार्थः अत्र पक्षे जसः कार्यमितिवा
चनिकं षष्ठा जसः स्थाने आदेशकर्तव्ये जसङ्कारे कर्तव्ये इत्यर्थो वा जस उत्तरमेव तस्य कर्तव्यत्वेतिना। युगपत्प्राप्तिः प्रकल्प्य चेतिन्यायेन
प्रवृत्तिपक्षे नित्यसंज्ञायाः पूर्वमप्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपक्षे जसः पूर्वमेव नित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभयेद्रूत्यस्यासिद्धिरिति भावः॥ ननु प्रथमेद्व्यो

स·भ· दिसिद्ध अनुरोधात् वाक्यांतरे जस्विषये पूर्वमेव सर्वनामत्ताबाभवति शीभावे कर्त्तव्ये इत्यर्थः आवश्यकः जसः आदेशस्य विषये इत्यर्थो
९८ वा उभयथापि शीभावविषयता जसः॥ प्राक्कालीनैव सामर्थ्यात् गृह्यते इति युगपत्प्राप्तिर्नित्यविकल्पविध्योः संभवतीति चेत्तत्राप्यसं
भव एवेत्याह॥ जसीति विषयसप्तमीति· ननु मनुष्यायं प्रात्तरुत्यायेति दृष्टांतेन पूर्वं यस्य निमित्तसंपत्तिः तस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्यर्थः सिध्य
ति तस्यापि परिभाषया क्रोडीकारेण बाधकं तत्रासिद्धत्वं च निमित्ताभावाद प्राप्तिरूपमिति युगपत्प्राप्त्यभावेपि परिभाषा संचरत्येवेति चेत्त-
त्राह· स्थानिवदिति· निरवकाशेति· अयंभावः प्रकृतिभेदात्प्रत्ययो भिद्यते स्थानिभेदादादेशो भिद्यते आदेशभेदात्स्थानिवद्भावे यो वाक्यंभि
द्यते नत्वविधिभेदोच्च· एवं चोभयशब्दे तयवोऽयच् आदेशः सर्वनामत्वेऽनत्वविधौ कर्त्तव्ये तयरूपस्थानिवदिति वाक्यं निरवकाशमि
ति· एतेनोभयीत्यत्र ङीप्संपादने तद्धिसंत्यादिसाधनेन चातिदेशप्रापितापि सावकाशेति परास्तम्॥ अंत्यस्यानभिधानात्स्वेनेन निषेधा
नां बलीयस्त्वस्य संग्रहः॥ ननु परिभाषाविरोधादतिदेशवाक्योपप्लव एवेति चेत्तत्राह· प्रत्यक्षेति· निरवकाशत्वं च दिवः कर्म चेति सू
त्रस्य मनोरमानुरोधेन तत्रैत्यापि· ननु कार्यकालपक्षे जसुत्तरमेव नित्यसंज्ञाया अपि प्राप्तिरिति युगपत्प्राप्तिरस्त्येवेति चेत्तत्राह सर्वेना- रामः
मेति अत एव तयादेश इति तयवन्तत्वप्रयुक्ते आदेशे कर्त्तव्ये उभयशब्दावयवादेशस्य स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः अत एव ९८
वार्तिकमते उभयीति ङीपि कर्त्तव्ये तत्प्रतिषेधो न शीभावे एवं तद्विधानात्· अत एव भाष्ये यदि प्रत्ययांतरम् उभयीत्यत्रैकारेण प्रा

द्वौनीतिशंकितम्· नन्वु यदित्स्यानिवत्वप्रतिषेधइत्यादि॥ अनभिधानहेतुत्वेनेति· इदं द्वित्रि·स्यांत यस्याय चश्चेति· नसंग्रहणास्याकरण
प्रौढत्वावस्तुतस्तुउभशब्दप्रकृतिक एवायच् प्रत्ययान्तरं तत्र तयस्येत्यननुवृत्तेः द्वित्रिप्रकृतिकस्तु तयस्थानिक एव नन्तु प्रत्ययान्तरमिति पा
ठकाः एतन्मतमस्वहालवोऽन्ये तत्र ह्ययच् प्रत्ययांतरमितिभाष्यं यथाश्रुतं युज्यते· असत्तिवाधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्व
य स्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्· त्वयातु [illegible] प्रकृतिकोऽयच् इतिव्याख्येयमितितद्भंगः स्यात्· भाष्ये तत्र च द्वितयेद्‌त्येव पाठइति· वदन्ति इ
दंचनवेतिविभाषेत्यारंभे प्रत्ययांतर[illegible] समाधानमावश्यकमिति स्पष्टमेव तत्र त्याख्याने त्वंतरंग प्रथमादि साहचर्याद्विधिमुखेनैव प्रवृत्ति
र्भविष्यतीति निषेधसंज्ञाप्रवृत्तिर्मूलो[illegible]व्याख्येयेवेतिबोध्यम्॥ तदंतविधिद्वयेनेति· यद्यप्युक्तेनापि तदंतविधिनां प्रयोजनलाभात्पाठः
सार्थकस्तथापि सत्यैकस्मिंस्तदन्तविधौ प्रत्ययग्रहणाभावेन संज्ञाविधाविति निषेधाप्राप्त्या प्रयोजनं सर्वनामेति वोधितं तत्तदंतविधिस्वीकारे वाध
काभावद्वित्रिभावः॥ सन्निहितत्वादिति॥ द्विन्द्वेशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेवभाषितपुंस्कत्वाभावो भाष्योक्तः संगच्छते। चेनसदृशः स्थानेंतरत
मइति यथा॥ प्रथमार्थ एवेति· प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यक एवेत्यर्थः नतु चिकीर्षित इत्यध्याहारतात्पर्यकः लघुत्वात्प्रथमा
निर्देशकर्तव्ये गुरुसप्तमीनिर्देशस्त्वदृष्टार्थ एवेति भावः। सौत्रत्वात्प्रथमार्थे सप्तमीत्येवं तु न व्याख्येयम्· गौरवात्· मनोरमोक्तरीत्यासिद्धे फला
भावाच्च अन्यथेति चिकीर्षित इत्यध्याहारतात्पर्यकत्वइत्यर्थः व्यर्थः स्यादिति· इदंतु चिंत्यम्। पाणिनिना[illegible] किमर्थं प्रथमार्थे सप्तमी स्वीकृते–

॥पदवंतीति॥३

ति प्रश्नेतन्नाप्युत्तरस्यदुर्लभत्वात्· अपरशब्दस्तुरूढःपरापरयो स्तुल्यार्थत्वात्· नामपदस्वारस्येनेति·नः यमानार्थकं नामेतिव्युत्पत्तेरिति
स·भ· भावः॥विशेष्यभूतार्थकमितियावत्॥अभिव्यक्तेति· इदं चान्येषांमतेन।कचित्तेनदपपाठः स्वमतेतुप्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वार
९९ स्येननामपदोपादानादेवोभयलाभः।यद्वासर्वेषामितिवहुवचनेनप्राधान्यलाभः अव्ययनामपदेनप्रसिद्धत्वामइतिवोध्यम्॰॥ ॥इदं
चान्यरीत्यांस्वीयमतेतुवृद्धिसूत्रोक्तरीत्यापदाभिन्नानीत्यर्थोवोध्यः।लोकतःसिद्धेरिति·यत्रसंज्ञोपसर्जनीभूतेउभयमपिलोकतःप्रसिद्धं
तत्रासंभवान्नोभयविधिरितिवोध्यम्·नचासंभवेपित्तत्सादृश्यविधिरन्यत्रेवास्तुअन्यतरविध्यानेपिसार्थक्यात्तान्यत्रेवात्रसामर्थ्याभाव
दितिभावःएतेनेति·उक्तरीत्यासर्वोपकाचकस्यपदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः॥दोषांतरमप्याह एकपदोपेति अव्युत्पन्नत्वादिति·इदंचस
मासेउद्देश्यविधेयभावेनान्वयोनेति·वादिनामतेस्पष्टमेव॥तन्मतेतेनरूपेणान्वयेपृथगुपस्थितेस्तंत्रत्वात्·स्वमतेतुसमासेपितथा
न्वयोःभवत्येवेतिकारकेवक्ष्यतेमंजूषायांचवक्ष्यते·तदाऽव्युत्पन्नत्वादित्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्यर्थःनिपुणतरैर्मत्सजातीयैरन्यैर राम·
पिवेदितयः॥पदत्वोमास्त्वानुरूपादिति·वर्णोत्तोऽर्थवत्त्वश्चेतिवोध्यम्·नन्वस्यवैकल्पिकत्वात्·चरणादेरादेशत्वेपिनदोषइतिचेन्न·प ९९
दादित्यस्माच्चरणत्वप्रकारकवोधोमाभूदिति·चरणोऽस्त्रियामित्युक्तेस्तस्यनपुंसकत्वेनतस्यादेशेप्रसक्तिपददिपश्येतिमाभूदितिसुन्दरा
त्सादित्यत्रमुखस्वांगमितिस्वरोमाभूदितिच·अंतरतमइतिसप्तम्यंतपाठस्यदूषितत्वेनेतल्लाभःकथमितिपरंचिंत्यम्॥भाष्येइति·जा

तावेकवचनं चेति· तदर्थकान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः निशनिशायोरिति· शब्दपरत्वेन भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः सुटीति द्वंद्वं संसुप्त्वेन साद
श्यमिति मते· हलंतेति॥ विपरीतं तु न· आस्यंच प्रप त्तश्चेति भाष्यप्रयोगात्॥ ननु च्छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनादेशत्वेपि दोषाभावा
द्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवातस्माह· येच तद्धिते इति· इत्युक्तमिति· तस्य स्वरितत्वेतु शिरस्यपि अस्य दुर्वारत्वेन तन्निवृत्तये त्रियमाणः स्या
न्निर्देशो विफलः स्यादिति भावः॥ तमु वाक्ये ष्विति ज्ञापकात् नात्र संबंध इत्युक्तमेवेति चेन्न· तज्ज्ञापकानुसंधाने हि प्रकृत्यंतरत्वेपि
दोषाभावेन तदसंगतेस्तदवस्थत्वात्॥ प्रकृत्यंतरेति॥ तेच शसादौ साधव इत्यर्थः अतो न पूर्वोक्तभ्रष्ट्यादिप्रयोगविरोधः अत एवेति·
न तु आआविति प्रश्लेषादिर्निर्भावः॥ वृत्तिकारमते शिरस इति स्थानिनिर्देशो न कर्तव्यः भाष्यानुसारिमते तु कर्तव्य इति पाठकक्र
तं लाघवोपवर्णनं तन्न शीर्षण्य इ वत् शिरस्य इत्यस्यापि प्याप्त्तेः अन्येतु पदादीनामादेशत्वेमेवतस्यन्यायप्राप्तत्वात्· अत एव
शीर्षन् च्छंदसीति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यम्· आदेशो मा विज्ञापीत्युक्तम् शिरसोपहरणम्· कर्तव्यं प्रकृत्यंतरे मा विज्ञापीति·
येच तद्धिते इति सूत्रस्थं भाष्यं तु धिकारप्राप्तातिप्रसंगभंगायेति नास्माकं प्रतिकूलं वाक्येष्विति तत्रोवेति संवध्यते तेन हृस्व
स्येत्यादेर्नासंगतिः। वार्तिकस्थपदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रेक दृष्टेति चेत्· वैयाकरणस्यायं च तुष्पाद् इणः षदूत्यं नसोः पश्यं अ
नाावशीर्षन् छंदसीति सूत्रेइव पदन्निति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम्· तेन स्यत्र सूत्रे आदेशत्वप्रकृत्यंतरोभयो

सु·भ· फलादिविशेषो ध्वनितः विकल्पासंबंधे तु विशेषस्यस्पष्टत्वात्तदसंगतिः स्पष्टेवेत्याहुः आहुरिति स्थाने न्तरत्तमे इति पाठदूषणा
१०० वसरे एतत्फलान्यथासिद्धकरणात् प्रकृत्यंतरत्वमेषां ध्वनितं भाष्ये इत्यपि बोध्यम् सुडनपुंसकस्य। व्याख्यानादौटइति आ
गमस्तु ना सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति पर्युदासात् फलाभावाच्च· टाटकारेण प्रत्याहारे शसो प्यन्तर्भावात्॥ शि सर्वनामस्थाने इति
नियमाश्रयेणेतरेषां क्लीवे संज्ञाविरहे सिद्धे अनपुंसकस्येति व्यर्थमेव स्यात्· अनुबंधवत्त्वेन् शेरेवेति नियमस्तु न राजासे मनु
ष्य युवान इति निर्देशात्· अनुबंधवत्वोऽज्रूपस्य चेत् शेरेवेति तेन राजानौ प्रपश्येति· औटिनस्यादिति चेत्· औटि टकारोच्चारणसा
मर्थ्यात्तेन प्रत्याहार इत्यवेहि सुट इति सर्वनामस्थानमशी इति तु न सूत्रितं· ज्ञानमित्यादौ सन्निपातपरिभाषया नुम् वारणसंभवेपि
अजरसं पश्येत्यादौ दीक्षितमतेन सलंत इति लक्षणनुमापत्तेः सर्वे इत्यादौ यस्येति लोपस्तु न औङः श्या मित्यत्र औङि त्यस्याकरणात् न
त्वत्याख्यानेन तदलाभाच्च· स्वादिषु प्रथमेकेति· अत एवासर्वनामस्थाने चिचरितार्थम् व्याख्यानादिति· सुपां ग्रहे दृष्टे सुप्सु इत्येकवदे
त् अधिकग्रहे विनिगमनाविरहात् कवंतानामिति भावः॥ कपः संग्रहायाह तरन्तेष्विति· यचि भं सोत्रत्वान्नटजिति समासांतो विकल्पिता राम
याः लुप्तत्वात् इजरेनरयोगहं द्वे एकवचनमिति नो कम्॥ तेनेति· पूर्वसूत्रेण ज्ञानाविल्यत्र नलोपस्तु नापादितः॥ भसंज्ञया बाधात् भव १००
तीति· तेन वत्तः दत्तेत्यादौ जश्त्वं नेति भावः आकडारादेका संज्ञा· संज्ञाग्रहणं स्पष्टार्थं प्रकरणादेव तत्त्वाभादिति स्पष्टमत्रेवभाष्ये

व्यास्यर्थकेति। तेन चार्थे द्वंद्व इत्यस्य संग्रहः। तेन कर्मधारयसंज्ञाविषयेन द्वंद्वसंज्ञा युक्तमिति। तदुत्तरमस्यानुपयोगादिति भावः। पदगौ
रवेपि मात्रालाघवं प्रतिपत्तिलाघवं चात्र पक्षे इत्याशयः। इदमुपलक्षणम्। आद्यंतावदिति इत्यस्य तेनाभिव्याप्त्यर्थकत्वं संभाव्येत सिद्धां
तेनु तथात्वेपि न क्षतिरित्यपास्तम्। वस्तुतोऽवधिनिर्देशोऽफलः उपसर्जनं पूर्वमिति प्रकरणविच्छेदेनाग्रे असंबंधसंभवात्। निरवका
शत्वेति। एकस्यां इति भावः। ननु एको [illegible] पूर्वे कुतोऽत आह विरोधाभावेनेति। पर्यायापत्तिरिति। पर्यायो हि क्रमप्राप्तस्यानतिक्रमः। तत्कार्ययो
र्मध्ये यत् क्रमात् प्राप्तं परं तदनतिक्रमस्यापत्तिरित्यर्थः। सिद्धांते तु संज्ञयोर्यौ परा तत् प्रयुक्तं कार्यं पूर्वमपि प्रवर्तते इदानीं तु कार्यगतप
रत्वं नियामकं स्यादिति भावः। एतेन [illegible]कमेव कार्यं स्यादिति चिंत्यमेतदित्यपास्तम्। नलोपस्यापत्तिरिति। सर्वथा निरवकाशत्वादत्रोपनीते
दूतिभावः। नदीघिसंज्ञे इति भा[illegible]प्रयोगात् पूर्वनिपातनियमे अनुपपादनादिति। लघुनोपायेनेति शेषः। दीर्घाच्छसिन्येवेति। तस्माच्छ
सड्त्यतः। प्रागिति शेषः। एवं च तस्माच्छसड्त्यत्र शसग्रहणं न कर्तव्यं भवति। तस्मादिति पंचम्याः शसीति सप्तम्यं तस्य षष्ठ्यंतत्वकल्पन
संभवात्। चो न कर्तव्य इति लाघवमिति भावः। नन्वेवं तच्छब्दोऽनंतरपरामर्शार्थ इति सिद्धांतात् नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरि
तिपक्षे वहुश्रेयसीत्यत्रैव नत्वं स्यात्। ननु हरीनित्यादौ तदुत्तरं पाठे तु शसपरं कर्तव्यं हरीनित्यत्रैव स्यान्नतु वहुश्रेयसीनित्यादावितिचे
षश्चेति चेन्न। प्रकृते तु निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिरित्याशयात्। तस्मादित्यनेनाकोदीर्घः परामृश्यते प्रथमयोरिति दीर्घः परामृश्य[illegible]तेन त्याश्रयाद्धा

स॰भ॰ मृगानुहंत्रीति निर्देशस्त्वात्र लिंगस्य ष्टं चेदं सर्वं प्रथमयोरित्यत्र भाष्ये विपरीतनियमापत्तेरिति· मृगानुहंतेति नृनूपेकानामेडितेद्वौ तेनि
१०१ र्देशात्स्र्य्यणेत्युप्रतिपत्तिगौरवमितिभावः नन्वेवं प्रथमयोः पूर्वेत्यत्र भाष्योद्द्योतविरोधः ततो हि ग्रंथादस्यन्यासस्य निर्दुष्टत्वं लभ्यतेद्वत्ति
चेन्न· द्वच्ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रसंगसत्वेन तस्य लाघवपक्षपातित्वादित्याहुरिति वदंति· अत्र दीर्घात् सुटीति सूत्रयितुमुचितम्· आतो धातोः
सानितीति अकारेण सहितानित्यर्थः एतेन पंचमीसमासे तत्त्वमतेस्यानिवत्वेनान्यथासिद्धिः प्रत्युक्ता यद्यभिधानमिति· यदीत्यनेनेदं सूचि
तं वस्तुतः फलभेदाभावात्तेषामनभिधानमेवेति· नन्वनापद्येदस्य प्रत्याख्यानं त्वक्रुः स्मदिति निपातनेनापि भाष्ये कृतं तेन स्य त्र लोपो नेष्ट इति
प्रतीयते योगविभागेन प्रत्याख्यानं तु साकं प्रतिकूलं विरोध अतो भाष्यान्तरविरोधमाह अत एव त्यपेति एतदेकवाक्यतयैव निपात
नेनं धातुपदस्यापूर्भिन्नपरत्वबोधनद्वारा लोप इत्यर्थः कार्यः तदप्येकदेश्युक्तिरिति प्रश्नस्तु उक्तमाशयमेतादानतएकदेशिनः अत एव भूवा
दिसूत्रे भाष्ये याः पश्यसीत्यस्यान्यथासिद्धिः अनापद्य इत्युक्ता कृता॥ धातुपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे तदसंगतिः स्पष्टैव नन्वेवं नृमुन इति
सूत्रप्रयोगस्य नेयत्कार्यमिति तत्सूत्रीयभाष्यप्रयोगस्य च विरोध इति चेन्न· वंधुनीतिवत् नपुंसकनिर्देशांगीकारेणाभयोपपत्तेरि- राम॰
ति वदंति· दीर्घं विधायेति पररूपबाधके दीर्घे कृते पूर्वसवर्णादीर्घसिद्धौ तद्द्वनत्वस्य सत्वात् तदर्थं केषांचित् तस्मादित्यत्र तच्छब्देना १०१
कृष्यानिकदीर्घमात्रपरामर्शो न तु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैवेति क्लेशस्तु मुधैवेति बोध्यम्॥ रामानित्यत्र तु वचनद्वित्वीदीर्घं कृतेः नापद्यस्या

न्लोपस्तु नापंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वात्· बाध्यविशेषचिंतापक्षेपिपूर्वसवर्णदीर्घकृते यथोद्देशपक्षे संज्ञाप्रवृत्त्या पूर्वान्तवत्त्वेनाकारां
तेभत्वेप्राप्तस्य लोपस्य वारणाप्युक्तरीत्या स्थानिवत्त्वेन सन्निपातपरिभाषया वा बाध्यम्॥ नेकार्यमिति· नन्वेवं रमाणामित्यादौ अवर्णांतत्वलः
क्षणानुट् प्रचारितार्थ्यात् रामाणामित्यादौ तु प्रसरत्वात् बहुवचनइति दीर्घेनुट्विधौ अनुवर्त्तमानानापइतिलोपप्रसंगः॥ आपूर्वग्रहणस-
त्वेत्ववर्णांतलक्षणोनुट् बहुवचनइति दीर्घापवादइतिनदोषः अतएव भाष्येतन्नकार्यमितिनोक्तमितिचेन्न· चारितार्थ्येपिनुटः प्रति
पदोक्तत्वान्नपूर्वप्रवृत्तेः पूर्वदीर्घेपिपंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वेन सन्निपातपरिभाषया वा लोपाप्रसंगाच्च· कथं कीलालपानां कुलानामि-
ति· व्याप्यंतु सर्वेषामेकदेशयुक्तिरेवेति निपुणतरमालोचनीयम्· इत्यादंताः जसिचेति योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् क्वचिदं प्रवृत्त्यापू
र्वस्य गौरीत्यादिसिध्यर्थो योगविभागइति बोध्यम्॥ शेषोघ्यसखि· यूस्त्र्यामिति· यूएदन्तस्वपरानुवृत्तिफलितार्थकथं वमदः अनवकाश-
त्वान्नदीति· ननु गवां पत्यै स्त्रियै कृत्यमत्र सावकाशत्वात्कथं नदीत्वस्य कृतत्वमिति चेदत्राहुः विप्रतिषेधे परं कार्यं ह्रस्वोऽपतिः समासएव
घिः षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा यू· असत्विडिति नदी वा स्त्रियाः इयङुवङ्स्थानावस्त्र्यामिचन· आख्यात्ह्रस्वं लघुइति न्यासप्रभेदेन सा[illegible]
त्वेपि परत्वान्नदीत्वं बाधकं भविष्यतीति शेषग्रहणस्य सार्थक्यं तावादिनामाशयइत्येके· परंत्वत्रारंभसामर्थ्यान्नदीसंज्ञापरकार्यत्वाच्च
घिसंज्ञेति भाष्यादिग्रंथयोजनैव तस्माद्यथाक्रमएव· ङितिह्रस्वः पतिश्च समासएव घिः षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा· असत्विडिति न्यासेनासि[illegible]

स·भ· सामान्यत्तो ह्रस्वान्तस्य विधानं निरवकाशं विशेषत्तो विधाने लाघवं त्तु मत्त्ये· धेन्वे इत्यत्र बाधमं त्तराणवद्धि संज्ञावृत्ति· ·प्रतिपन्न कानें
१०२ च सामान्यत्तो विधाने गवां पत्ये सावकाशे मत्त्ये इत्यत्र परत्त्वाद्बाध्यते इति वक्तुं युक्तम्· उकारान्तस्य संज्ञाविधानं न कुत्रापि सावकाश
मिति धेन्वे इत्यत्र नदीत्वमेवेति· फलभेद इति वाच्यम्· तदभावात्· उदन्तस्य विधिर्व्यर्थ इत्यस्य उकारानुवृत्तिर्न कार्येत्याशयः तु त्तत
द्विषयकं वाक्यं नोपज्ञाव्यमिति। नाद्यः॥ तस्या उत्तरार्थत्त्वात् नान्त्यः तस्य विप्रतिषेधसूत्रप्रतिबध्यत्वात् इत्यन्ये भाष्यप्रामाण्या
त्· ङिति स्त्रियां पतिशब्दस्यान विधानमित्यपरे॥ ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्राटश्चेति वत्तु चकारः पुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्याशय
इतीतरे· वस्तुतस्तु· अहन्नित्यत्र षष्ठ्यमाणीयानवकाशत्वं सुस्थमेव पतिशब्दे घिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्वात्तु नियमेनापि बाध
इत्यन्यत्· एतेन नन्वमत्तेपरमसख्यै स्त्रियै इत्यत्रापि सार्थक्यमित्यपास्तम्· असखीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वांगीकारेणानङि· सं
बुध्योरित्येतत्तुल्यत्वात्· मास्त्विति· अयमत्र मूलाशयः पूर्वग्रहणाननुवृत्तावपि ह्रस्वपरानुवृत्त्यो विश्वपादि शब्देनातिप्रसंगः अदं राम:
तस्यत्तु सत्यपि घित्वे क्षतिर्नास्ति· तथाहि· रामेणेत्यत्र इनादेशो नादेशापवादः। रामस्येत्यादौ सत्यपि गुणे क्षतिर्नास्ति· इङानीमिकृप १०२
रिभाषा प्रस्थितत्वात्तदप्राप्तेश्च। अच्च घेरित्यत्रेदुद्भ्यामित्यनुवर्तत्त एव हरौ हरौ इत्यत्र द्वंद्वे घीत्यस्य विषयेपि न दोषः ग्रदत्ते चेदनाद्ये
वेत्ति नियमार्थत्वाद जाद्यदत्तमित्यस्य· ईदग्नेरिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियम इति॥ आङोना· रूपासिद्धेरिति प्रियत्रिणा कुलेनेत्या

ऽतो विभक्तेर्हल्लादित्वाभावेन षड्भ्यस्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति स्वरासिद्धिरपि वोध्या तत्र स्वमते विहितविशेषणाभावात्‌· ननु नमुनेद्र
त्यस्य सिद्धान्तेपि नकारे सिद्धत्वनिषेधकत्वेन रूपं सिद्धम्‌ अमुष्मै कुलाय इत्यादि तु न भवेदेवेति चेत्तत्राह नमुनेद्गति विरोधादिति एवं
च नसोर्थः सिद्धान्ते इदानीं तु सत्त्ववावस्यकस्तथा चामुष्मै इत्यादिप्रसिद्धलक्ष्यविरोधः स्यादिति भावः। तत्रार्थे सूत्रसंमतिमप्याह॥ अत एव सू
त्रेति॥ न किंचिदन्यापघवमिति। नेट्रनिमासेपि नकारइत्यर्थांगीकारे लघुभूतन्याय्यनीतिन्यासत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः औङ· आपइ
ति सूत्रभाष्ये औविभक्तेरिङ्ति विधिविद्वेत्यादौ यादृस्यादित्युक्तं। तदयुक्तं शीभावस्य याडपवादत्वात्‌। अतोन्यत्रेन्यायो ज्ञयेति। अत एवे
ति। हरिणामन्यैति· नक्ष कौण्डिन्यन्यायेन नादेशस्य गुणवाधकत्वमत्रारुचिः नयाडिति· हरीत्यादौ गुणोनेत्यपि वोध्यम्‌ घे ङितीति· दिगि
ति· दिगर्थस्तु तत्र तद्नापत्तौ तु डापत्तिः। सिद्धान्ते हि परत्वाद्वृद्ध्या टानुड्वाध्यते· रमायामित्यादौ ङेः यामिया इत्यापत्तिरपि वोध्या यदि तत्र ङे
ङोमूर्तिं यते तदा रमायामित्यत्र पूर्वप्रत्ययत्वाभावेनेमा प्रवृत्त्या ङ·कारयुक्तेणवादेशे कृते वार्णपरिभाषया यां टिक्छे प्रत्ययस्यादित्वा
भावाद्विरित्वं ङ· स्यनस्यात्‌· अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौ तु नमानं· यदि तु भस्य रादेशत्वेणव समानकार्यित्व एव सेत्यनुपपन्नवादिमत्तमधवलं वसे
त दासुषेः संप्रतिडादित्वासंभवेनैनौ तु पूर्विकं तत्तु गृह्यते वा सुपीति निवर्त्यत्र तु ङ·वनेइत्यत्रैव प्रवर्त्तनत्वेत्यादिनाना विकल्पोनंकु
क्षोनिक्षिपामि· यदि निर्देशादिकं प्रदर्शयिष्यसि तदा प्रतिपत्तिगौरवेण भीषयिष्यामि इति तूष्णीमेवास्तेति· ङ·सिङ·सोश्च·नास्त्वीति

स.भ. जयंतिभूर्वंतीत्यत्रांतरंगत्वात्पररूपे च: परे तिस्थानिवत्वेन गुणापरादित्वेन ङित्वसत्वात् प्रकृतसूत्रेपि दोषो बोध्य: पूर्वरूपेतु
१०३ स्थानिवत्वम् पूर्वपरविधित्वात्॥ अच्चघे:। ननु तत्प्रतिज्ञायां किंमानमत आह। अतएवेति समत्वादिति ननु इत्तरेत्संज्ञकादिति
ष्ठस्वैरूपं शब्दस्येत्युक्त्या विशिष्टस्य विधाने अवर्णापत्तिरतइत्संज्ञालोपो प्रार्थ्यते अनित्संज्ञकतपरे तु तं परस्य प्रवृत्त्यात्त-
काररहितस्यैव विधानमिति वैषम्यमिति चेन्न भाव्यमानेन सवर्णाग्रहणं नेत्यनेन गुणाभेदकत्वादि प्राप्तस्यैव ...त्र प्राप्तस्या
पि निषेधध्रौव्यात् अतएव किमोदितिपक्षेमुनासिकोर्नेति वो ध्यम्॥ फलभेदो नेति नन्वौदादेशादित्वेनाभ्रमणीयमतोपि फले
कं न हि भाष्ये औदादेशो दिदिति अदादेशो दिदिति वा कंठरवेणोक्तमस्तीति चेन्न दित्वमाश्रित्य ... प्रत्याख्यानावसरे भाष्ये औका
रस्यतपरत्वानुक्त्यातेन फलभेदापत्तेरिति भाव:। इत्वेनेति अलोंत्यस्येति तु न नानर्थके ति निषेधात् तत्प्रत्याख्याने तु न दोष
इति स्पष्टमत्रैव सूत्रे भाष्ये॥ प्रदेशेष्विति अस्तिसिचोपृक्ते वेरपृक्तस्य सुतिस्यपृक्तं हलित्येतेषु सूत्रेष्विति भाव:। हल्ग्रह
णं नैवेति तत्राद्ययो:कृतोरंत्वेद्धिर्लुकि हलीत्यतो हलीत्यनुवृत्तावपि नद्वादिविधिप्रतिबंधाय हलिति वक्तव्यम् तृतीयेतु वेरित्यनुना राम:
सिकनिर्देशमाश्रित्यापृक्तस्येति भाष्यप्रत्याख्यानमिति न कर्तव्यम् हल्ङ्याविति सूत्रे तु उक्तरीत्याएवेति बोध्यम् अदृष्टार्थमिति नन्वे १०३
वं हल्ङ्यादिसूत्रे तदंतविधिना हलंतं सुप्दिसि लुप्यते इत्यर्थे न हन्यादित्यादावतिप्रसङ्ग: संज्ञाकरणे तु न तदंतविधिरिति दृष्टफल.

मः तच्च निर्दिश्यमानपरिभाषया निस्तारः। सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावात्। यदि तु उक्तातिप्रसंगभङ्गाय षष्ठीनिर्देशः क्रियते तदा भिन्नादिष्वा
दोऽप्रतिप्रसंगो दुर्वारः। स्थानिवद्भावविषये उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति चेन्न। सुप्तिसिहलिति सुप्तिसिहलदिति वा कर्मधारयनिर्दे
शे परनिपातनात्तस्य विशेषणत्वाभावनिर्णयेन तदन्तविधेरभावेनातिप्रसंगाभावात्। षष्ठीतत्पुरुषस्तु न। निषादस्थपतिवत् गौ
रवात्। एतेनापृक्तग्रहणं विस्पष्टप्रयोजनमित्यादि शब्दरत्नादिग्रन्थव्याख्यातादिति बोध्यम्॥ अन्त्यात्परस्य। भिन्नावयवाविति। अ
न्त्यावयवेत्यर्थः। अत एवाह। प्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरिति॥ अन्यथा सख्युर्घातकद्र्यन्लुक् समासेति प्रसंगः स्यादिति भावः। लक्ष
णायेति। यद्यपि तदन्तविधिकल्पनेनापि भाष्यमुदाहृते योजितं तथापि वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणावश्यकत्वेनात्रैवं वा दृत्ता। किंच
तदन्तविधिकल्पने लिंगविशिष्टपरिभाषायाश्च प्रवृत्त्यै अनित्यत्वमाश्रयणीयम्। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति तन्निषेधप्र
वृत्तये कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यतावाश्रयणीया स्यात्। लक्षणापक्षे तु वक्ष्यमाणरीत्या न्यायत एवं तदप्रवृत्तिः सिध्यतीति सैवा
दृतेति बोध्यम्। प्रातिपदिकत्वव्यवस्थापकेति। ननु तद्रूपस्थापकत्वं विशेषणतया विशेष्यतया मुख्यविशेष्यतया वा सर्वसाधार
णमेन वा इह विवक्षितं। नाद्यः। त्यो सख्यवयवे लक्षणायामपि विशेषणतया सखिशब्दस्य भानसत्वात्तद्रूपस्थापकत्वध्रौव्येणोप
त्तेपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अत एव न द्वितीयोपि। आनुपूर्वीनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया अपि [illegible] सत्वात्।

स भ· नापित्तनीयः।प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेपित्तदप्रसक्त्यापत्तेः द्वंद्वनिर्देशवहुशस्त्वसंचारस्यभाष्योक्तस्यासंगतत्वापत्तेश्च।वेदत्रोच्यते·सर्व
१०४ साधारण्येनैवेहतदुपस्थापकत्वंविवक्षितं·लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपः शब्दपराणांचशब्दनिष्ठाजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं·ग
वंचमक्षिशब्दावयवेषुतदासेपोपिअवयवानांजातेर्वाननद्दत्वमिति· यद्वाअस्तुशब्दपराणामानुपूर्वी प्रवृत्तिनिमित्तंध्वंसादिरूपा-
यास्तस्याअपिनंतद्दत्वमितिवा॥विहितविशेषणनाश्रयणेनैवेति।विधीयतेस्माद्विहितंप्रकृतेप्रकृतिरूपंतदादीत्यर्थः।तेनयत्सखि
पत्योर्विशेषणंनदनाश्रयणेनेत्यर्थः॥अपादानेनिष्ठत्वपङ्·इत्यादिनिसूत्रभाष्यस्यप्रतितत्सूत्रएवोक्तम्· अयंभावः·ङि·सिङ·सो
रितिप्रत्ययग्रहणेनतदादीनुपस्थितंनसखिपत्योर्विशेष्यतयोःश्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्यन्याय्यत्वात्। नापिस्वान्तव्यंगणपर
पदार्थविशेषणंव्यधिकरणविभक्तिद्वयापत्तेः।किंतुसखिपत्योर्विशेषणम्।एवंचसुसखेरित्यादौनातिप्रसङ्ग·इति परिभाषानाश्र
यणेनैवेति· ननुलिंगविशिष्टपरिभाषयासखीशब्दस्यापिग्रहणेनकृतह्रस्वचानिर्देशेननत्वमत्वात्सुखेनैवलक्षणप्रतीतिंपरिभा
षाप्रवृत्तिर्नेतिचेन्न·विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणात्· अलमर्थस्तु·वस्तुतस्तुभाष्यस्यायंभावः।सुसखेरित्यत्रातिव्याप्तिपरिहारायस- राम:
खिपतिभ्यांपरस्येतिसूत्रेयदिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासंचरतितदासहखेनवर्ततइत्येवंनिष्पन्नेतिव्याप्तिः।तत्परिहाराययदि १०४
अनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिंब्रूषेतर्हिपूर्वोक्तेऽतिव्याप्तिरिति·उभयतःपाशारज्जुरिति।पतिःसमासएव॥समासइत्युक्तेरिति·पतिर्नेतिवा

च्येदूतिभावः।वहुत्वपूर्वेनघित्वमिति· तत्रैवनघित्वमित्यर्थः।पत्तिर्नैत्युक्तेतुभूपत्तिनेत्विसमासेपिनस्यादितिभावः एवमुक्तिस्तुकृन्यभवि
तिन्यासेदोषदानमितिवोध्यम्· अतएवेति· प्रसिद्धावेवकारोनत्ववभ्यरणेत्तेनपृत्तीपत्तः क्विपूपत्युरित्यादौनघित्वम्· पत्यावुपपीडं
शेतेपत्त्यापदंशंचुंवतेइत्यादिकदृष्टतोचनघित्वमितिवोध्यम्· लाक्षणिकइति· अतएवभाष्याक्तवर्णसंज्ञापक्षेगानकलभेदइतिवो
ध्यम्· पतिसखीसमासेइति·इदंप्राचामनुसारेण· तन्मतेऽभिव्यक्तेतिन्यायेनवृद्धेर्वारणात्· पदकार्य्यविषयकत्वंतस्येतिस्वमतेतुस
खायावितियुक्तम्।इत्यादौष्ठिति· आदिनाद्वन्द्वेपूर्वनिपातसंग्रहः।।वहुत्वसंख्येति।।इदंप्राचामनुसारेणस्वमतेषहुत्वेसंख्यात्वाभाव-
स्यवक्ष्यमाणत्वात्।संख्येयविषयप्रश्नेति।यद्यपिसंख्याप्रश्नेइतिस्तथापिसंख्येयमपितत्प्रश्नेविषयोभवत्येवेत्युक्तं।भाष्यस्पष्टत्वा
दिति।तत्रहिंडत्वंतादिकवचनद्विवचनेनस्तः तत्रसंख्यानिर्णयेनप्रष्टव्यत्वाभावेनकिमःप्रयोगादित्यभिप्रायेणमुक्तं।वहुगणशदं
तेति।पर्युदासस्तुनोक्तः।तस्यार्थवत्परिभाषावाधेनापितदर्थैकयसंभवेनप्रकृतार्थसाधनेसाधारणत्वात्।असंजातविरोधन्यायेनप्रथमो
पगतसंख्यापदेसंचरितकृत्रिमन्यायवाधानौचित्याच्च।संख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायःतिशब्दार्थनिर्णायकोर्थवत्सूत्रः त
त्रकतरस्यवाधइतिसंशयेशब्दंतपर्युदासस्येवविनिगमकत्वंवाच्यम्· ततोवरंतन्मात्रप्रदर्शनमेवेतिच।अयमेवतत्रभाष्यप्रदीपो
द्द्योतानामाशयइतिवोध्यम्।अभ्यासाम्रेडितादीति· तेषुमहासंज्ञाकरणंप्राचामनुरोधेनेतिवोध्यम्· तयोरिति· तेदर्थयोरित्यर्थः।नित्यत्

विषयेति। नियतानियतानि एकत्वानि एतद्विषयेत्यर्थः॥ नियतैकत्वाज्ञानात्त्रित्वादेरत्यंतानियतैकत्वज्ञानाद्बहुत्वेऽतिरिति भावः॥ बहु
त्वादिहीति। आदिना गणत्वं तच्छब्दवाच्यं दीत्यर्थः। यथाश्रुते आदिपदग्राह्यं दुर्वचं स्या दिति बोध्यम्· त्यादीति· त्रित्वादीत्यर्थः। धर्म
विशेष इति· ननु त्रित्वादिरूपमित्यर्थः स चैकोऽखंडोपाधिस्तस्य चानेकानेकेषु पर्याप्तिरेकत्वम्· समवायवदिति बोध्यम्· न च बहुत्वस्यात्र
त्वाद्यतिरिक्तत्वे गौरवमिति शंक्यं· बहुत्वस्य त्रित्वादिरूपत्ववादिनां बहुत्वं जातिरूपं। बहवः त्रयः इत्यादि प्रवृत्तिर्देलक्षणयाय अवश्यम
तिरिक्तं वाच्यं मया तु बहुत्वमेवातिरिक्तमिष्यते· बहुत्वं च न्यूनवृत्तितरावृत्तित्वे सति सकलबहुवृत्तित्वरूपमिति· विशेषाभावादिति· भयत्व
याच्यत मया बहुत्वत्वमपि जातिरूपमतिरिक्तं नेष्यते· किं तु एकत्वद्वित्ववद्देदविशिष्टसंख्यात्वमेव बहुत्वत्वमिति गौरवे मया प्रिचहुत्वमतिरिक्तं
नेष्यते· किं तु एकत्वद्वित्ववद्भेद एवेति वक्तुं शक्यमित्यलमतिप्रशस्तविचारेण मू॰ अत एवेति बहुत्वसंख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः॥ इत्युक्तमिति
ननु बह्वादीनां शब्दरूपाणां त्रित्वादिवृत्तिसंख्यात्वजातिमद्भिन्नत्वमित्यर्थे लक्षणापत्तेश्च व्यपदेशातिदेशश्चायं त्रित्वादिसंख्यायां यो व्यपदेशः
संख्येति सबह्वादिषु वतीत्यर्थेन सर्वेष्टसिद्धौ बहुत्वस्य संख्यात्वेपि नेदं भाष्यविरुद्धं किंच वतुडति विषयकमेवास्तु· तयोः संख्यावाचकत्वस्य बाधा
तुलक्षणेति च तत्तात्पर्यं वक्तुं शक्यम्· किंच बहुत्वस्य संख्यात्वाभावे संख्यायै च तथा तिडागमिति भाष्ये संख्यापदेन बहुत्वमपि विवक्षितम्· तथा मा
स्य पूरणाद्इति सूत्रे वार्तिकं संख्यापूरणाद्इति वक्तव्यमिति· अत्रापि संख्यापदेन बहुत्वं विवक्षितम्· बहुतिथ इत्यादिसिद्ध्यर्थम्· तद्धि रुद्धेत· ए

वं वहुषु स्थलेषु संख्यापदेन वहुत्वं विवक्षितम् तद्विरुद्ध्येत तस्मात्तु वहुत्वं त्रित्वादिरूपां संख्येयं नि चेन्न अत्र प्रकरणे संख्यापदेन संख्यावाचकपद
स्यैव विवक्षितत्वात् किंच वहुत्वस्य संख्यात्वे भूयर्यादीनां संख्याकार्यं दुर्वारम् नच नियमेन निस्तारः संपूर्णसूत्रस्य भाष्य प्रत्याख्याततत्वेन तद्विरोधस्य दुः
परिहरत्वात् तत्र तत्र भाष्ये वहुत्वस्य संख्या पदेन व्यवहारस्तु वहुशब्दस्य संख्यासंज्ञकत्वेन शब्दार्थयोस्तादात्म्यांगीकारेण हि रेफ व्यवहारवत् हिर
एय पूर्वकशिपुष्विति वचनेयः॥ एवञ्च तस्य न तादृश निश्चय हेतुत्वमिति भावः तस्य त्रित्वादि भिन्नत्वेपि त्रित्वादिवृत्ति संख्यात्व जातिमत्वमस्त्येव अत
एव नित्यं वहुवचनान्त इति प्राचीके वहुत्व संख्यावच्छिन्नेति स्वग्रन्थः वहुत्वं संख्येत्यभिप्रायका भाष्यादिग्रन्थाश्च स्वरसतः संगच्छन्ते वहुत्वं न संख्ये
ति शब्दरत्नादिग्रंथास्तु शब्दपराद्वहुशब्दात्त्वप्रत्यये वहुशब्दः नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्व रूपसंख्यात्वाभाववानित्यर्थाद्बोध्याः यद्वा वहुत्वादि
हीत्यत्र संख्यापरात् वहुशब्दात् भावप्रत्ययो वहुत्वत्वादीत्यर्थे संख्या व्यापक इति॥ तादात्म्येन यत्र संख्या तत्र समवायादि नांसदित्यर्थः एवञ्च वहु
त्वत्वेन रूपेण वहुशब्दात्त्रित्वभानमिति न तादृशेन निश्चयः त्रिशब्देन तु त्रित्वत्वेन त्रित्वभानमिति सोऽस्त्येवेति भावः॥ धर्म्मविशेष इति नंतु त्रित्वत्वादिरू
प इति भावः॥ वह्वादिकया चापि संख्या यज्ञेइति॥ भाष्यविरोधः अनेन हि भाष्येण एकादिषु वह्वादिषु च तुल्यो योग इति प्रतीयते इति चेदत्राह यत्वि
ति एकादिकयेति॥ एकत्वादिकयेत्यर्थः वह्वादिकयेति वहुगणशब्दवाच्य वहुत्व संख्येयेत्यर्थः यथाश्रुतमेव तदादिशब्दरूपेत्यर्थकं संख्यायेति यत्र
यत्र शक्ति संवन्धेन त्र्यादिशब्दस्तत्र तेन संवन्धेन वहुगणशब्दाविति भावः त्रित्वादि संख्येति पूर्ववत्त्वप्रत्ययेन त्रिशब्दार्थसंख्येत्यर्थः शेषं प्राग्वत् व्या

स॰भ॰ स्वोपमितिवदन्ति संख्यायन्ते इति असंख्येतीतिशेषः बहुत्वसंख्यात्वादिनापि बहु इति विषये एवं दिशे व्याख्येयत्वात् संपूर्णसूत्रस्य तु यानि यथार्थत्वात् सुप्रयो
१०६ मादित्तिभावः नन्वेवमपि कतिशब्दासंग्रहः जिज्ञासाविषयसंख्यावन्तो हि कतिशब्दवाच्याः तत्र त्रित्वादेरेव संख्यारूपत्वेन व्याप्यत्वं दु वेदं अतः प्रका
रान्तरेण तत्संग्रहमाह कतिशब्दोपीति वस्तुतस्तु समवायघटितास्वघटितसामानाधिकरण्येन संख्यात्वस्य त्रित्वादिव्यापकत्वं सुवचम् ॥ प्रमेदेन
व्यापकत्वमित्यत्र मानाभावश्चेति बोध्यम् उह्यमिति अयं भावः एकत्वादिषु लोकप्रसिद्धयोगस्य बहु आदिषु बाधात् [illegible] संख्यापदस्य
व्यावृत्तिः स्वीक्रियते सा चेह वनप्रदेशेषु मानाभावात् ॥ एतेनैवैतत्त्रिभूय्यादिषु संख्याकार्यातिप्रसङ्ग इत्यपास्तम् बहु आदि संख्या [illegible] योगरूढमि
ति यावत् संख्यापदे बाहुलकात्करणेऽडिति ७॥ ः॥ इत्यलमिति ॥ इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातं तस्यायं भावः ॥ आरम्भेऽपि प्रदेशाणकादीनां ग्रह
णाय तिशाद् ज्ञायादिति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं वक्तव्यमेव तद्वरं बहु आदीनामेव संख्यापदेन ग्रहणाय तादृक् ज्ञापकाश्रयणम् ॥ एतेन कौस्तुभकृदुक्तं
समाहितमित्यलमर्थः ॥ एतेनेति उक्ते संख्यात्वस्य बहुगणयोरभावेनेत्यर्थः नन्वेवं क्लिष्टकल्पनया बहु आदिषु योगरूढस्वीकारे फलमस्ति न वा
आद्ये महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रदेशे कृत्रिमन्यायबाध इति भाष्यासंगतिः ॥ द्वितीये प्रत्युत संख्यापदस्य रूढिरेवास्मन क्लिष्टकल्पनये त्य राम॰
रुचेराह यद्वेति सूत्रे बहुग्रहणं तु इत्यारभ्य व्याख्यान्तरम् ॥ अत्र नियमेन संख्येति शब्दस्यापि संख्याकार्य वार्यते इति विशेष इति बोध्यम् तस्मे १०६
रिति बहुगणशब्दयोरित्यर्थः ॥ अनियतेत्यादि नियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ तादृशनिश्चयजनकशब्देष्वेव संख्यापदस्य वृत्तिरसं

ख्यो संख्येत्यादिभाष्यादेकादिकथा चापि भाष्याच्च संख्यासंज्ञा स्यादिति वार्तिकाच्च। अत एव संख्येतिपदेन संख्याकार्यत्वदीयनियमेन तु वारणीय
म्। तस्य बहुवाचित्वाभावात्। प्रत्ययलोपे अनुवर्तनेतितत्फलन्तु अपि पूर्वं ईङ् गत्तो क्विपुमागुरिमतेः ह्लोपः पिपोपियः इत्यत्र सवर्णेका चइ वियं
ण्म ननं देत्याद्वावामूचन्प्रत्ययस्य दाभावे तु यस्य कस्य चित्त्लोपे प्रत्ययलक्षणमित्यर्थेनानेकाच्त्वाभावेनाप्राप्तौ यणाम् एवतिदिश्येयाता लोपइ
तिच सतिसप्तमी अत एव पचतिषु नीयादौ अतिङ इति निघातप्रतिषेधः दधीयतिमधूयतिइत्यत्र सुबन्तलक्षणः कच्चू वेभिदीति चेच्छिदीतिइ
त्यत्र यङो वेतिईट् च सिद्ध्यति। किंच वेहतीत्यत्र य्यङ् नेति वाच्यम्। अवयवलोपे माभूदिति। अत्र केयटः अन्यतमावयवलोपेत च्छटितसमुदा
यस्याप्यदर्शनमस्त्येव यथावयवे दग्धे पटो दग्ध इति मुख्यो व्यवहार इति तस्यायं भावः समवायिकारणनाशे असमवायिकारणनाशो वा कार्यना
शोस्त्येवेति सर्वसम्मतम्। एवं च महापटस्य नाशो मुख्य एव तन्नाशसहकृताच्च कारणकलापात् खण्डपटोत्पत्तिस्तद्वदत्रापीति। आश्रीयेत्या
दाविति। आदिना समिधमिच्छति समिध्यति क्विपुसमिधेति अत्र हीनादेशेन ज्ञापकमिति अयंभावः तदभावबुद्धिप्रतितद्बुद्धिः प्रतिबन्धिकेति
सर्वसिद्धं शास्त्रे तु आहार्याप्यसौ तथेति निर्विवादम्। एवं चावयवलोपेन समुदायलोपे सत्यपि अवयवान्तरेतिदेशेन तद्बुद्धिसत्त्वेन कथं तल्लोपबु
द्धिः स्यात्। अतः कैयटोक्तम् न युक्तं किन्तु ज्ञापकमेवाश्रयणीयम्। अत एव भावरूपे आदेशेन तल्लोपकार्यमिति प्रपञ्चितं प्राक् इति। नन्वेवमा
श्रयिति भाष्योदाहरणासंगतिः तथाहि कार्यनिवेशेपि प्रत्यासत्तिरवश्यं वाच्येव प्रत्ययलोपे लुप्तप्रत्ययवृत्त्यसाधारणधर्मनिमित्तकं भव

स·भ· तीति· अन्यथासुदृष दित्यत्रदीर्घोदुर्वारः॥असःकृत्त्वप्रत्ययस्य लोपसत्त्वात्· असंबुद्धौसोविधानेनप्रत्ययलक्षणत्वाच्च अतएवैकेनैवप्रत्ययपदेन
१०७ कार्त्स्न्यलाभेद्वितीयप्रत्ययपदंनकार्य्यमित्युक्तंभाष्ये· प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारेतूक्तरीत्योभयोरप्यावश्यकत्वेनत्तदसंगतिः स्पष्टैव एवंचत्तर्हिवमतेलुप्तःस
काराक्तःकः प्रत्ययस्तद्वृत्तिसत्त्वंनप्रत्ययासाधारणम् कैयटमतेतुनदोषः लुप्तप्रत्ययविशिष्टः तद्वृत्तिस्तदसाधारणोधर्म्मः ओर्द्रु आनुकत्वादि वितिचेन्नै
वंलुप्तप्रत्ययएवयत्कार्य्यप्रयोजकस्तत्प्रत्ययलोपेपिभवतीत्यर्थेनादोषात्सुदृषदित्यत्रलुप्तः असस्तत्वाप्रत्ययोपि अव्युत्पत्तिपक्षेसुपइत्यादौदी
र्घप्रयोजकः आघ्नीयेत्यत्रतुलुप्तःसःसतुप्रत्ययसंज्ञकएव· अनुनासिकलोपप्रयोजकइति· अवयवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारःस्यादिति· नचैवंप्रत्य
यादेरित्संज्ञायामतिप्रसंगः आदिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनकृत्स्नप्रत्ययादेरेवविवक्षितत्वात्· एवमायनेपीत्यत्राप्युदात्तश्चेत्यत्राप्यतिप्रसङ्गोभञ्जनी
यः॥नन्वेवमपियेनविधिरितिसूत्रेभाष्येऽचिश्नुइति॥सूत्रेतदादिविधेरभावेश्रियोश्नुवावित्यत्रैवस्यात् श्रियःश्नुवःइत्यत्रनस्यादित्युक्तंतद्विरुध्ये
त प्रत्ययावयवेपिप्रत्ययत्वसत्त्वेनाचिप्रत्ययेइत्यर्थेजन्ते प्रत्ययेइतिचार्थेपितत्रतत्प्रवृत्तेर्निष्फलत्वादितिचेन्नैवम् तस्यप्रत्ययत्वेपिविधाना
भावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् एतेनकर्म्मेहइत्यत्रेकादेशोपिपरिहृतः ठस्येकइतिसूत्रेभाष्येकर्म्मठेऽतिप्रसङ्गमाशंक्यांगस्येतिवर्त्ततेऽगस्यष राम:
ष्ठाकारःकिंचास्यठकारनिमित्तंयस्मिन् अङ्गमित्येतद्भवतिकस्मिंश्चाङ्गमित्येतद्भवति प्रत्ययेइतियदुक्तंतस्यप्रतीयतइतिव्युत्पत्त्याविहितेइत्यर्थ १०७
इतिनतद्विरोधः अङ्गसंज्ञासूत्रेसूक्ष्मादेवविधानमाश्रीयतेनघटकत्तयेतिचतदाशयः यदपिप्रत्ययस्यादितिसूत्रेभाष्येकेतिसंघातग्रहणंकारिका

हारिकाद्युत्पन्नस्यात् वर्णोपक्षे तु वचनेसामर्थ्यादेवमविष्यतीत्युक्तम् तस्यायमाशयः स्यग्रहणे सति सामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते वर्णग्रहणे तु व्य-
वनसामर्थ्यादेव न प्रवर्त्तत इति स्यग्रहणं न कार्यमिति एवं भीह्रीति सूत्रेपि तत्सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृत्स्नप्रत्ययग्रहणमिति तद्विधाने
तिबोध्यम् अनेनावयवे प्रत्ययं त्वज्ञापनेपि तत् व्याप्यपित्वादेरज्ञापनात् अन्यथाभूयास्तामित्यादावि आदेशापत्त्यार्थद्वयं बोपपत्तिः। एवमन्य
त्रातिप्रसङ्गो भंजनीयः ततोत्र्पकसिद्धस्य असार्वत्रिकत्वेन यदि प्राप्नोति एवं चेति एतेन केयटमते प्रत्ययग्रहणात् स्वरूपग्रः प्रत्ययस्य ग्रह-
णमिति कल्पना प्रत्युक्ता चारितार्थ्येपि फलाभावात् आदेशश्चेति अत्रावयवप्रत्ययविषयवाक्ये तद्विधानाभावेनासंभवात् तदादेरित्यस्यानु
पस्थितिरिति पृथिवीष्ठेत्यादौ सीयुट्सुडादेः षत्वसिद्धिरित्यपरमनुकूलम् अन्यथा तदादेरित्यस्योपस्थित्या इण्कवर्गान्तसदादेरिति सूत्रा
र्थेन तत्र तदनापत्तिरतो लक्ष्यानुरोधान्नैवमर्थः किन्तु इण्कवर्गाभ्यां परस्य तदादेरवयवो यः प्रत्ययस्तदवयवस्य सकारस्य षत्वमित्यर्थ इ-
ति वक्तव्यं स्यात् लक्षणादीति ग्प्रादिनाआद्येसौत्रत्वात् द्वंद्वः व्यधिकरणान्वयश्च अन्त्ये प्रसज्यप्रतिषेधः व्यधिकरणान्वयश्च इति चरि-
तार्थमिति एवं च एकयैव कल्पनया द्वयोश्चारितार्थ्यमिति लाघवं कैयटमते कल्पनाद्वयमिति गौरवमिति भावः ननु क्रान्त्ये विवक्षायाः फलं वि-
ध्यर्थमिति पक्षे आग्नीयेति० नियमार्थमिदं सूत्रमिति पक्षे तद्विवक्षायाः किं फलमिति चेच्छृणु तद्विवक्षां विना तस्य नियामकत्वाप्यार त्वपेक्षमश
क्यत्वमिति किं च प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयति ततः क्विप् प्रथिम् तस्य समीपमुपप्रथिममित्यत्रानश्वेति टचः सिद्धिः एवं वाग्मिनमाचष्टे वाग्मयति त

स· भ·
१०८

नः क्विप् संयोगान्तलोपे वहद्वौ वाम्भाम्यस्यां नगर्यामास्ता वहुवाम्भा नगरीत्यत्र दूनः स्त्रियामिति कप् सिद्धिश्च एवं सर्वत आचष्टे सर्वतयति ततः क्विप्
सर्वादित्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घसिद्धिश्च अचः परेति स्थानिवत्त्वं तु न नव्यमते सपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घविधौ तन्निषेधात्· एवं सर्वाहौ इत्यत्र तय-
स्य सर्वत्वौ सर्वेत्विनावित्यत्रास्मायामेधास्रजो विनिति विन्प्रत्ययस्य सिद्धिः॥ एवं सुसर्वादित्यत्र न सुधातोः क्विप् पूर्वेण समासे आचक्षाणे णिचि
क्विपि परमन्तु· सुनाम समासे सुपरमन्· दू इत्यत्र सोर्मनसीत्यलोमोषसीति स्वरसिद्धिश्च दूहापि न स्थानिवत् आद्ये अपूर्वविधित्वात्· अन्त्ये स्व
रविधित्वात् अन्यथा प्रत्ययावयवलोपेपि प्रत्ययसाधारणधर्मनिमित्तकमेवेति नियमेनान्तस्थत्वमिन्नन्तत्वमसन्तत्वं स्थानिवद्भावेन ल-
भ्यते इत्युक्तोदाहरणेषूक्तविधीनामप्रवृत्तिरेव स्यात् एतेन क्वचित् पर्युदासेन क्वचित् तत्सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्येण अश्रूयमाणत्वद-
न्तेष्वेवोक्तविधीनां प्रवृत्तेरङ्गीकारेण वक्ष्यमाणलक्ष्येषु तदप्रवृत्तिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थम् साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति हि
तत् ज्ञापनार्थं तदिति शब्दरत्नाद्युक्तम् वहूनां ज्ञापकान्तराणां सत्त्वादित्यपास्तम् साहचर्येणात्रैव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्या
पत्तिः न चेष्टापत्तिः सुदृषत्प्रासादहृतिभाष्योदाहरणस्यासङ्गत्यापत्तेः नियमार्थमिति· तत्फलं तु सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनासन्त- राम:
त्वात् स्वरदीर्घो न ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानावयवाचए वदीर्घविधानात् कथमत्र तत्प्राप्तिरिति चेत् शृणु अस्पदस्य षष्ठ्य- १०८
न्तत्वाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति ननु अन्तरङ्गानपीति परिभाषया द्वन्द्वात् लोपाभ्यां प्रागेव जसो लुकि स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वमेव न

सन्नत्वं न च स्थानिवत्त्वेन जसन्तत्वे सन्नत्वमर्थसमाजग्रस्तमिति वाच्यम् एवं सति आटिटत् इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन राघन्तत्वे इत्यनिर्दि
श्यमानणि बुद्धेरपि अर्थसमाजग्रस्तत्वेन षाष्ठद्वित्वस्यादेशत्वेणि लोपो न स्यादिति भाष्योक्तेरसंगत्यापत्तेः एवं चक्रम्यमेतदुदाहृिय
तेइति चेत् प्रयुक्तफले विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया तस्य लोप इत्यस्या बाधनात् न च प्रकृतसूत्रारम्भे विशेषः अन्यार्थमावश्यकस्योक्तत्वात् फ
ले विशेषत्वेपी संज्ञासूत्रपरिभाषयानेन बाध्यते आकडारादिति नियमारंभेण संज्ञानकस्यापि बाध्या न वा कस्यापि बाधिकात्वं सर्वसामान्य
तोज्ञापनांगीकारात् अत एव गर्गाः विदा इत्यादौ ञिनित्यादिरिति स्वरवारणार्थं लुकि स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति वचनमारब्धं न तु मनेति सूत्रे
भाष्ये इत्संज्ञाया लुकः प्रागप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव अत एव देवदारोर्विकारः फलं देवदारु ओरञ् इत्यत्र फले लुगिति लुकि तस्य विकारे ञि
तभवतत्मात्ययादित्यञि दैवदारवमित्युदाहृतं सिध्यति तथा विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः ततो विदस्य यूनि अत इञ् तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक् अतश्च प्रत्य
यात् परत्वात् लुकि विदः इदं च नचैवं भसंज्ञापि लुका न बाध्यते इति राजपुरुषासिद्धिरिति वाच्यम् उपजमिष्यतीत्यायेनन लुमतेति निषेधे
नमामपि तदप्रवृत्त्यंगीकारादिति बोध्यम् एवं पीतमम्बरं यस्याः सा पीताम्बरेत्यत्र सोर्लुकि स्थानिवत्त्वेनागिदन्तत्वाद् उगितश्चेति ङीप् न एवं श्वि
स्विनमात्मे इति णिचि टिलोपे क्विपि शिगित्यत्र स्थानिवत्त्वेन इत्त्वादि न हन्तीति नियमेनोपधादीर्घवारणेपि वर्तमाने सौ चेति दीर्घो न स्यात् तत्र
नेत्यनुवर्तनेन दामलुनोः स्यात्लीमिति लुनी तमाचष्टे णिचि क्विपि तलुनौ तलुन इत्यादौ अनुनासिकस्येति सर्वनामस्थाने तिवां दीर्घो न· बहवः श्विवि-

स·भ· तोयस्यां नगर्य्यां सा बहुश्रिनगरीत्यत्रेन: स्त्रियामिति कपून एवं कल्याणधर्म्माणमाचष्टे कल्याणधर्म्मयतिततः क्विप कल्याणधर्मा तस्यामर्मापमु
१०१ पकल्याणधर्म्माम् इत्यत्रापि स्थानिवत्वेनान्तत्वात् अनश्चेति टचून एवम् प्रजसमाचष्टे अप्रजयतिततः क्विप् सो ऽस्यास्तीति अप्रज्वान इत्य
त्रस्थानिवत्वेनासन्तत्वादसन्तलक्षणो विन्न इति· अन्यथा क्तप्रत्ययलोपेपिस्थानिवत्वेन तदन्तत्वात् उक्तोदाहरणेषु तेने विधयस्स्यु
रेवेति बोध्यम् प्रत्ययस्यासाधारणमिति· अत्रप्रमाणं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति भाष्यकृतः अन्यथा तल्लक्षणमित्यवक्ष्यदेतः इति तदाश
यं कैयटः प्रकृतेतत्पदप्रत्ययपदयोः पर्य्यायत्वेपि प्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्याप्रार्थितस्यैव लाभायद् इति लाघवमिति तदाशयः वस्तुतस्तुन
तच्छब्दः कस्यचित्पर्य्याय इति मंजूषायां सिद्धान्तितम् उद्द्योते यत्तु पर्य्यायत्वमुक्तं तत्तु केचिदाहुरित्युक्त्यास्वरसान्तरमिति बोध्यम् ततोपि
लाघवमभिप्रेत्य स्थानिवत्वप्रवृत्तिरेवकार्य्येति तदाशयं कौस्तुभं कृतः॥ बहुव्रीहिलभ्य फलस्य न खभिन्न इत्यादेरन्यथासिद्धत्वादेवमुक्तमि
ति॥ तदाशयः नन्वेवं कात्स्न्यासाधारण्ययोर्विवक्षा येद्वयोरपि प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यवर्णनीयं तच्चासंभवि लोपेस्थानि दद्दित्युक्तावतिप्रसङ्गस्य रामः
तत्वात् उभयोरप्यभावे प्रत्यात्तेरप्युक्तस्यवक्तुमशक्यत्वात् तृतीयस्य च प्रत्ययपदस्य भगवता प्रत्याख्यानात् तथाच कौस्तुभभाष्यस्यारायद्दति १०१
चेदयम् तावन्मात्रफलकत्वेमत्वर्थीयर्वायत्नप्रतिपत्तिलाघवायच क्तप्रत्ययलोपेद्दत्येवब्रूयात् इति न चैवमपि प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारणा
न्तर्भावेणसमासे ऽसाधारण्यं लभ्य॥ स्वसमानाधिकरणावर्णविशेषत्वरूपं प्रत्ययस्य प्राधान्यं दुर्लभम् तं विनापि तस्य चारितार्थ्यात् एवंचचित्रापाजा

त्वाचित्राद्यत्वादावनिष्टङीवादिविधावुक्तन्त्वेवास्यस्यान्तनियामकत्वमितिचेन्न अकारान्तायोटिदादयः तदन्तंयत्प्रातिपदिकंतदन्तादितित-
दर्थाङ्गीकारेणानन्विधाविव्यनुवृत्तेर्विधिपरत्वद्व वविशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणाकारान्तादित्यर्थाङ्गीकाराद्वा तत्रास्याप्रवृत्तेः स्पष्टश्चायमन्त्यः
ः प्रकारः प्रकृतसूत्रेकेयटे असिसिचेरक्तइतिसूत्रेशेखरेच नचान्त्यपदेसंग्रामारज्जुरित्यत्र ङीवर्थंनतुमानाजितिप्रत्याहारनिर्देशादितिसिद्धा
न्तेकतिस्त्रियइत्येतद्वारणायावश्यकत्वेनान्यत्रइचात्रसामर्थ्याभावादितिवाच्यम् नषडितिनिषेधेनापिकर्तीत्यस्यसुसाधुत्वात् अतएवाश्व
णोत्यादिनिर्देशेनउक्तप्राधान्यस्यताभइतिदिक् तत्रैवेतीति तदेतियुक्तम् अन्यत्रेति यङ्लुङन्तशेखरइत्यर्थः एवंपास्पर्द्धीतिवक्तव्येवेसिदीनी
तिउक्तमात्रमेकदेशिमोन्यत्सर्वसिद्धान्तिनइतिबोध्यम् ॥ नलुमताङ्गस्यतदुद्देश्यकमिति तत्पूर्वत्वेनतदुद्देश्यकमित्यर्थः अन्यथाकृवन्तत्वेन
तत्पूर्वभागस्यराजनित्यस्योद्देश्यतासत्वात् राजपुरुषेपदत्वंनस्यादितिबोध्यम् संज्ञाचनेति आद्यपक्षेइतिशेषः जातुमतिष्ठतीति वक्ष्यमाणरी
त्याजातोपिलुकितत्प्रवृत्त्यालुकोऽन्तरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेनतत्रकर्तव्यायांतत्न्यायाप्रवृत्तेरितिभावः ॥ असंज्ञायांतुलुकि
कृतेनलुमतेतिनिषेधात्प्रवृत्त्यातद्रूपान्तरंगनिमित्तविनाशकत्वंलुकोस्त्येवेति तत्रकर्तव्यायांतन्न्यायाप्रवृत्तिरितिबोध्यम् स्त्रीप्रत्ययेति गो
रवादिभ्यः ॥ स्त्रियांचेतिसूत्रेभाष्यकारैकदेशिनः तृज्वत्वमिति जातुमतिष्ठतीतिभावः अङ्गसंज्ञायांनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेरेवंचलुकोऽन्तरङ्गसंज्ञा
निमित्तविनाशकत्वाभावादन्तरङ्गत्वापीतिन्यायाप्रवृत्तेः पूर्वमङ्गसंज्ञायांतृज्वत्वेङीवादिरितिभावः ॥ स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रेइति कृत्यनुव

तेमानेनेतराच्छन्दसीतिसूत्रेइत्यर्थः। त्रेस्त्रयः। शंकावारणायेति। तत्रापिन्यासेउक्तनिर्देशाश्रयणेतुजरायाअसुङीवप्रतिपत्तिगौरवमिति भावः॥ ॥
स.भ. इत्थम्भूवकारेति। अस्यतथेत्यादिः आदावितिफलितार्थकथनंभाष्यवकारप्रतिषेधइत्येवत्रिरुक्तेः आवश्यकमितीति इदमपिसंभावनामात्रेणइतिशेषः
११० अत्रपक्षचतुष्टयमुपलभ्यते तत्रावकारेप्रतिषेधइतिवार्तिकारम्भएवज्यायान् अन्यथाशंस्याशब्देप्रत्ययलक्षणेनअतृणेडितित्यत्रेवेत्वापत्ते
रित्येकः। प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति प्रत्ययलक्षणसूत्रंचवार्तिकानारम्भेप्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्ध्यर्थमेवस्याद्यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्तुक्विपी
त्वंभवत्येवहलीत्यस्यानचीत्यर्थकत्वात्शंस्याशब्देविजेवभाष्यप्रयोगादीत्वाभावइतिद्वितीयः वार्तिकानारम्भणीयामस्त्विधाविति प्रत्ययल
क्षणसूत्रेऽनुवर्तनीयमितिक्विपीत्त्वंनैवप्राप्नोतिदधातेर्विनित्तुएकदेश्युक्तिरेव यत्तुइग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्त्वंतस्यजीर्यतेर्घ्युरित्यस्येवेत्या
हुरितितन्नसम्यक् एवमपिजग्ध्सनेनेतिसूत्रेधियोधियइत्यत्रेयङित्त्वस्याभीसिद्धत्वसुनभवति क्विपीत्त्वविभक्ताविमयङितिष्वाश्रयत्वादितिभा
ष्योक्तेरसंगत्यापत्तेरितितृतीयः ईत्वविषयेक्विवचनेनेतिचतुर्थः तस्यायंभावः एवमितिवार्तिककारस्यप्रत्याख्यानयोः फलैक्यंसंपद्यतेअनत्विधा
वित्यस्यस्वरितत्त्वप्रतिज्ञामण्डूकानुवृत्तिर्वानैवप्रत्ययलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वंचासंस्याशब्देचक्विपमङ्गीकृत्यवार्तिकारंभावश्यकत्वकल्पनां राम:
भाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनांत्वपेक्ष्यः क्वचेतिसूत्रस्थस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंविचः पदमेवानुवर्ततेनात्रस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंक्विप्य ११०
इमपीयमेवकल्पनायुक्तातत्रस्थक्विप्यपीदंतुवार्तिकानुसारिणइति युक्तम्भाष्यंक्विविधायकेइग्रहणनक्वित्वप्रयुक्तकार्यादर्शनेसंनद्ध

श्यतेइत्यस्यैव युक्तत्वादिति बोध्यम्। स्पष्टश्चेदं सर्वं वपुमेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योतेषु इति दिक्। पर्यालोचनया सिद्धादिति इदं च निवर्थप्राधान्य
र्थस्त्रीत्वांशे षं तु वार्त्तिकं शेषे उपर्लभ्यत इति बोध्यम्॥ ह्रस्व इति कपूर्वेति शेषः॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी। तदवयवे लक्षणेति। शकन्तस्याङ्ग संज्ञायां निमित्तं
भूतेन य्वयवे इत्यर्थः। तेन तुदन्तु गौरीत्यत्र न दोषः। नचैवमपि शत्रन्तानामन्तुपि वन्तुदन्तीत्यत्र दोषः एवमनुपस्तदङ्गसंज्ञानिमित्तमान्नत्वयव-
त्वाच्च न चेष्टापत्तिः वर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिरिति चेन्न शीसाहचर्येणाकारप्रश्लेषेण वा ईकाररूपेन य्वयवे इत्यर्थाङ्गीकारात्। नन्वेवमपि तुदन्ते हि तं
तुदन्तीयं तमतति तुदन्तीयात्। तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे यलोपे तुदती। ततो मन्तुपि डीपि तुदतीमतीत्यत्र दोष एवेति चेन्न। वर्णसंज्ञाप
क्षेपि तत्र प्राप्त्याद्युष्टापत्तेः अतएव शीङ्ग्यारिति नासुत्रियदित्तत्रनुमोनिष्ठत्वे मानमुपलभ्यते॥ तदांचरमावयवे लक्षणेति बोध्यम्॥ आख्या
ग्रहणादिति विचूपक्षे इदं कपक्षे तु रव्यग्रहणेति युक्तम्॥ अनभिधायकत्वेति। येन प्रवृत्तिनिमित्तेन लिङ्गान्तं सं वेशिष्ट्येन स्वेनार्थोभिधीय
तेर्थस्तत्प्रकारकबोधजनने च्छयोच्चरितं तत्त्वं यदा स्वस्य तदा नित्यस्त्रीत्वं   मिति यावत्। यस्य नदीसंज्ञा चिकीर्षिता स स्वपरार्थ इति बो-
ध्यम्॥ त्रिलिङ्गेनेति। नपुंसके ह्रस्वात्प्राक् समानाकारत्वमिति बोध्यम्॥ ॥स्त्र्यस्त्रूति॥ अनुवर्त्तते इति। सुप्तिङिति सूत्रादिति शेषः। अपचीति। प्रसंख्याति इव
श्चात्सर्वनामस्थाने इत्यत्रेत्यनन्तरसम्बन्धमभिप्रेत्येति। इदमपि निषेधार्थकोऽशाब्दमभिप्रेत्य स्वादिषु पूर्वं पदं भवति ततो यजादावसर्वनामस्थाने परे
मध्ये वेत्रसुवन्तं तदपि पदं भवतीति वाक्यद्वयेन सुवाचेत्यादिसिद्धौ वाक्यत्रयकल्पना चिन्त्या। गवं च सोपरे फलभेदेनो ऽयपरमनुकूलं संभवतीत्यादोशपुपप

स·भ· दपूर्वसुवन्तभूशब्दादाचारक्विवन्तात्लुङ्टित्तिपिशपिगुणोपूर्वरूपमपिनयजादित्यादिशस्यप्रकारवाचित्वेनशपोपियजदित्यादिनिएवंसजनतीत्यादिवाध्य
१११ म्·गोतोणित्·विपरिणम्यतेइति·णित्कार्य्यमिति·एवंचणिच्छब्दस्यणिदितिलक्षणेत्यर्थः।वस्तुतःसप्तम्यन्तमेवास्तुगोतइतितुषष्ठ्यन्तंणिच्छब्दस्यणिन्निमि
त्तककार्य्यलक्षणाएवंचसर्वनामस्थानेपरेगोशब्दस्यणिन्निमित्तककार्य्यंभवतीत्यर्थइतीदंचिन्त्यम् नदोषइति हेचित्रगोइत्यत्रनदोषः विहितविशेषणे।
स्यवक्ष्यमाणत्वात्॥इत्याहुरिति गामित्यत्रवृद्धिस्तुन॥इत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥रमेतिक्रीडार्थकरमधातोःपचाद्यचिसाधुःस्यादित्यइति·आवन्तत्वायपूर्वान्त
वद्भावस्यावश्यकत्वेनततएवस्वादिसिद्धिरितिभावः एतेनवाचेत्यस्यसिद्ध्यर्थंलिङ्ग·विशिष्टपरिभाषासंचारस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेपितयैवसिद्धेपूर्वान्तवद्भा
वोद्भावनेचिन्त्यंप्रयोजनमित्यपास्तम्· प्रतिपदोक्तत्वेनेति·नाप्राप्तलोपेऽस्यवाधकत्वादित्यर्थः॥एतेन्लोपेपिआपइतिप्रतिपदोक्तत्वेनतत्वाह्लोपस्येत्यपास्त
म्· अनित्यत्वादिति· भाष्योक्तपरिगणनस्यतुपरिभाषास्वीकारेतात्पर्य्येनतुपरिगणनेनहिभिक्षुकाःसन्तीतिदृष्टान्तेनतथैवलाभात् ध्वनितश्चेदमितोन्य
त्राप्रवृत्तिरितिवदताइतोन्यत्रेत्यत्ररुत्वेउत्वेगुणेएङःपदान्तादितिकुर्वताभाष्यकारेण· अथाऽकारनिमित्तकत्वेनात्वस्यगुणद्वारापूर्वस्यपातद्विघातक
त्वात्तदसंगतिःस्पष्टैव॥सर्वनाम्नःस्या· असंभवादिति· त्युस्युलोःतुट्चेत्यादौतु[illegible]योरंवृत्तिसत्तामप्योश्चतत्रोद्देश्यत्वंयुष्मद्युपपदेइत्यत्रतुतिङ्·ग्रह राम:
णांतत्स्थानिकलकारेलाक्षणिकम् आपोह्रस्वश्चेति·इदश्चह्रस्वपदश्रुत्याअचूपरिभाषोपस्थित्याआपइत्यावन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यङितःस्याट् अचश्चह्र १११
स्वःसचालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैवस्यात्तत्फलितार्थकथनमापोह्रस्वइति·एतेनापइत्यस्यावृत्तिपरंलापनश्चित्यम्॥आहुरिति· विभक्तौलिङ्ग·विशि

छेतिनिषेधः स्यादेवनत्स्य अनडुही अस्त्रमनडुहः स्त्रियामिति वार्तिकेनाम् विकल्पेन त्वाभावार्थविभक्तिप्रयोजककार्य्ये इत्यर्थ आवश्यक इति अत्रापि ते

नैव निषेधः कुतो न स्यादिति चिन्त्यमेतत् उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति एवञ्च पर्व्वतो वह्निमानित्यादावुद्देश्यविशेष्यत्वं विधे—स्य प्रकारतास्यात्

इतीदं चिन्त्यम् एवञ्च पूर्व्वोऽशब्दस्य पूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानलक्षणया पूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासामासिद्धोजरेत्येव परमप्राचीनोक्तं पूर्व्वोजरेत्येव युक्त

म् न विधेयपरः शब्दार्थः इत्यपि चिन्त्यम् आयुर्वैघृतमित्यादौ घृतमायुर्ज्जनकमित्यर्थे विधेयायुःशब्दस्य लक्षणया दुष्टत्वात् संदिग्धप्रमाणवक इत्या

दौ विधेयसिंहशब्दस्य सिंहसदृशे लक्षणायाः स्वयमुक्तेश्च नियमेति ॥ अत्र द्व्यक्षरमित्यस्य शब्दस्य विशेषणत्वेनोपपत्तौ नियमपरतया व्या

ख्यानं क्लिष्टम् भक्त्येवेति पुनष्टापूत्तुन भवति वहिरङ्गासिद्धत्वात् उक्तमिति एवं चेन्निर्जरसे निर्जरसे इत्येव भवितव्यमिति भाष्यविरोधात् पूर्व्व

विप्रतिषेधेन जरसइत्येवोचितमिति निर्जरशब्दस्य शेखरश्चिन्त्य एवेति स्वश्रूयमाणेति स्वमादेशत्वमिति वक्तुं युक्तम् अकारश्रयमाकारत्वमित्यर्थे पोनरुक्त्यं स्या

त् वक्ष्यमाणरीत्येति साच परंपरासम्बन्धेन स्थानिनिष्ठधर्म्मस्य नातिदेश इत्येवंरूपा एवं चेद्धात्वन्नयकोऽस्तु नित्यं सुनर्थिका अत्र नीधौतां गुणाअयादेशे धा

तुलंशिवोऽर्थ्य इत्यत्र पूर्वरूपम् आरतुः आरुरित्यादावसंयोगाल्लिट् कित् इति कित्वन्न स्यात् मध्ये किंचित्कार्य्याभावेन तद्धर्म्मो नातिदेशादिति इ

मपि चिन्त्यमेव भावश्चेति पाठः लौकिकमिति नञ्च वाक्यार्थवत्वे सति सार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपं न इतरविशेषणत्वरूपं दोषस्यात् कत्वेन

सर्व्वलोपसज्ञेन स्येवसत्त्वात् इदं च समासे एव वाक्ये तु न तेन सर्व्वस्मै पुरुषायेत्यादौ न दोषः त्वासंभवादिति तन्मात्र लौकिकोपसर्जनं त्वनुस्त्री प्र—

स॰ भ॰ त्ययान्तघटितत्वात् बोध्यम् यद्यप्येतादृशोपसर्जनत्वं यत्रोदाहरणे न तत्र तदादिनियमप्रसक्तिः न तत्रोपसर्जनत्वं तथापि परिभाषाया अनुपसर्ज्जनस्त्रीप्र
११२ त्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्यर्थात् ननु अस्य स्त्री इत्यर्थेऽशब्दात् ङीषि यस्येति चेति लोपे ई इति जस्य निरशब्देन समासे लुक् विभक्तिचे
तिप्रत्ययमात्रस्य शास्त्रीयोपसर्ज्जनत्वसम्भवइति नच फलाभाव ह्रस्वस्तु स्वम्नपुंसकस्यादेव उपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकादिति वाच्यम् स्त्रीभ्यो ढ
गिति निरिशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे ढकि आदिवृद्धिरिति चेन्न स्त्रीभ्यो ढगित्यस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचकाड्ढगित्यर्थस्यैव वक्ष्यमाणत्वेन निरिरित्यस्य तत्त्वाभा
वात् तदप्राप्तेः वस्तुतस्तु कुम्भकारेयो प्याद्यते स्त्रीभ्यो ढगिति ढोऽत्र प्राप्नोतीति भाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदं तत्र शेखरोपि चिन्त्य एवं मातृष्वसेयइत्यादि तु
पृषोदरादित्वाद्बोध्यम् नतेनेति॥ तेन स्त्री॥ प्रत्ययान्तेन किंतु स्त्रीप्रत्यय एव तदादिनियमः प्राप्तइति तत्रैव निषेध उचित इति भावः वस्तुतः शास्त्रीयोपस
र्ज्जनत्वमेव स्त्रीप्रत्ययान्ते इति बोध्यम् तत्र तदादिनियमप्रसक्तिस्तु नवानुपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्यये इवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघ
टकस्त्रीप्रत्ययोपस्थाप्यस्त्रीप्रत्ययान्ते बोध्या॰ अत एव कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यानाश्रयणात् प्रत्याश्रयणाच्च अत एवाइन्नपुंसकमित्येकशेषिसमासप्रत्या
ख्यानपरभाष्येण फलभेदः स्वमते तत्राईपि पिप्पल्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन भाष्यकृता प्रत्याख्यानं तत्रातः स्मरेलौकिकोपसर्ज्जनत्वेन ह्रस्वेन प्रत्याख्याने रामः
त्वनुपसर्ज्जनत्वाद्ध्रस्वः स्यादेवेति भ्रमस्तु पूर्वमिदानीं च शास्त्रीयोपसर्ज्जनत्वाभावान्न ह्रस्व इति निशायामिति हलन्तादापेनभिधाने तु वहु यज्वा स्या ११२
मित्यादि बोध्यम्॥ सखादि॥ एकं त्वनिरवद्यायेत्यत्र ह्रस्वानपूर्वमाकारसत्त्वेन कथं तस्य लाक्षणिकत्वम् किंच तत्तच्छब्दानुवादेन विहितत्वरूपप्रतिप

दोक्तत्वस्यासत्वेनकथंपरिभाषयावारणमितिचिन्त्यमेतत् तस्माद्दतिखट्वायेत्यत्रयकारमुपजीव्यजायमानोदीर्घः यकारसन्निपातविघातकयाटन्नत्र
वर्त्तयतिइतिसन्निपातपरिभाषयावारणंवोध्यम्॥ मानाभावादिति· अत्रयत्वक्तव्यंतदुक्तंप्राक् व्रश्च विभ्राडित्येवेत्याहुरिति एवंचेत् भ्राशे
विभ्राडिति भ्राजोविभ्राडिति रूपद्वयसिद्धौ भ्राजिग्रहणंव्यर्थंकिंचाएकानुबंधकस्जिसाहचर्यादेकानुबंधकभ्राजेरेवकुतोनग्रहणं तथाच
फणादेः षत्वन्नस्यादितिसाहचर्य्यंचिन्त्यम् अविचार्य्येइतितुच्छेदइतितुनसम्यक् अविचारेयुक्तिस्तुपूर्वोक्तैव॥ङितिह्रस्वश्चेतिद्वयमिति॥ अत
एवसूत्रेचः ओदेदित्यस्यतन्त्रइत्यादिः ह्रस्वयोरप्राप्तेइति तन्त्रसूत्रस्थस्य ग्रहणपक्षस्यापिभाष्येउक्तत्वात्क्समनीतिरितिवा
च्यम्। तत्रैवपक्षेशेषपदमकृत्वापरत्वात् घिसंज्ञायाबाधइत्यस्याप्युक्तत्वेनादोषात् नेषधादित्वेनचदीर्घबाधकं व्यङितिनिवृत्त्यो
भयत्रविभाषात्वमेवकुतोनेतिवाच्यम्· भावमात्रतात्पर्य्यलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवौचित्यात् उभयत्रकल्पनातएककल्पनेलाघ
वस्यवाक्ययोःसाम्यस्यचसत्वात्॥ह्रस्वांशेति· इष्टा युपक्रमानुरोधादेकदेशावृत्तेरयुक्तत्वात् भाष्येह्रस्वघटितवाक्यस्यख्याख्याविरहस्यकरणत उ
क्तत्वाच्चाहयदेतिङिदास्विपेति इदंप्राचीनवासनयावस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयानलाभः नेदंप्रत्ययमात्रग्रहणमिमितिचेन्न नामीतिसाहचर्य्ये
णतन्मात्रग्रहणात् अतएवहेगौरिशेतेऽयम् इत्यादौनदीत्वविकल्पोनेअत्रङितिह्रस्वश्चेतिसूत्रविषये अन्वाख्यायकेइति अस्त्विदमपूर्व
मितिभावः अतएवतदाचार्य्यैः मृद्दत्तभूत्वान्वाचष्टेइत्युक्तंह्रस्वोह्रस्ववर्णाद्यन्तोशब्दोइयङादिस्थानेवर्णाद्यन्तौचतावित्यर्थः मृद्वी प्रवृत्तिर-

र्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यां सत्यामिति कैयटः ननु पुंवाचकेति यद्यपीदं न भाष्ये तथापि नपुंसके नुमा बाधात् फलतीति वार्तिक इति इत्यर्थे कवार्तिकव्याख्यानाव
स॰ भ॰ सरैइत्यर्थः ङिदास्तीति · यतो ङिद्धिहितत्वं दादित्वाभावादित्युद्योते नोक्तमत एवाशयोऽस्य मुख्यार्थोन्तरसंक्रमः अङ्गस्येवेति भावः अशिति इति ·
११३ ह्रस्वेति वार्तिकव्याख्यानभाष्य इति भावः अजानत इति अन्यथा ह्रस्वावित्यस्य नियमार्थतानवच्छेदात् उभयलिङ्गादौ विध्यर्थत्वसंभवात् एकदे
शीत्युक्तहेतोर्गौरवाच्चास्य नत्वमिति भावः तदन्तस्यैवेति तेन कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यत्र न नदीत्वं श्रियै ब्राह्मण्यै इत्यत्र नदीसंज्ञा अत एव प्रकृतौ च
प्राक् च प्रवृत्तेऽस्त्रीवचनावेवेति भाष्य उक्तमिति भावः नदत्वाभावादिति स्त्रीवचनावित्येव भाष्योक्तः उक्तप्रयोगाणामनभिधानाच्च अत एवोक्तवार्ति-
कं च दूषयत्यहितम् अपर आहेत्यादिना पठित्वा कृन्मेजन्त इत्यनिकारोकारप्रकृतिरिति रन्तव्यम् कृतिरिति नियमात् व्यमित्यादः विवन्त्वाय्य विचारोनत्र
तो भाष्यकृता कैयटेनाप्युक्तः स्वशब्दो त्रतन्मतेन इति पूर्वस्माद्विशेषः नन्वेवं प्राक् प्रवृत्तेः किमेवं दनिष्टमापद्यते ब्राह्मण्ये इति न सिद्ध्येत् अन्ते तद निवेश
श्रन्यांशेनये अतिप्रये ब्राह्मण्यै इति न सिद्ध्येत् अयमेव च चकारमपठतो वार्तिककारस्याशयः नहि प्राक् प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यत इति कैयटस्य चाश रामः
यः नित्यस्त्रीवचनस्य स्त्रीवचनत्वान्यभिचार इति आद्यवाक्ये नित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवापक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानेन फलभेदः तदुक्तनित्यस्त्रीत्वा ११३
र्थभजानन्त एकदेशयुक्तिस्तु साहसमात्रम्॥ साधकान्तरभाष्याभावात् विपरीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च अतिश्रिये आज्ञिभुवे इत्यत्र सोत्तदन्तविधिनोपपन्नंस्य
आंशेन त्रिविशादेव युइति · ह्रस्वयोर्वहव्यमिति पक्षे ह्रस्वश्चेत्यस्य नियमार्थतासिद्धान्तिता · अत एवाकडारसूत्रे एतास्तु तारम्भसामर्थ्यान्नदी

संज्ञामात्रविशेषग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तम् अन्यथा गवां पत्यै स्त्रियै इदं त्यादौ चारितार्थ्यात् सामर्थ्योक्तिरसंगतैव स्यात् नित्यस्त्रीत्वं च वार्तिककृन्मतं
मतम् बन्धुदेवेति शाकटायनेनैवेति स्वरसतो लुवन्तविषयकमपि भाष्यं तु योजम् प्रतिषेधपरतया व्याख्यानस्यैकदेशयुक्तत्वं तु नैव युक्तम् अवय
वविषयत्वात् सिद्धमिति चेत् यङ्‌ वङ्‌ स्थानिप्रतिषेधे यण्स्थानिप्रतिषेधो वयवं स्यौ यङ्‌ स्थानत्वादिति वार्तिकप्रतिषेधवृत्तु केरिति दिगित्याहुः
॥ङिति ह्रस्वश्चेति॥ सूत्रस्य व्याख्यान्तरं ङिति ह्रस्वश्च यन्नुवाचि ह्रस्वश्चेत्येव सूत्रेण सिद्धे ङिति ह्रस्वश्च वामिति सूत्रद्वयं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात् स्थानि
पातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति तन्न यदागमपरिभाषायां समन्ते वर्णग्रहणेपि ... न्याद्यादित्वान्निर्देशादिमाति देशोन विघाताभा
वेपि वस्तुतः सन्निपातसत्त्वात् न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरित्यस्योपस्थित्या एङ्‌ ह्रस्वादित्यादाविवाङ्‌ लाभ इति वाच्यम् नेदं प्रत्ययमात्र
ग्रहणमिति सूत्रान्तरसाहचर्यात्तु स्वयमेवान्यत्र व्यवस्थितम् किं त्वीकयुक्तात् तदादेरित्यस्यालाभेप्यत्र समस्तप्रत्ययस्याश्रयणेपि न षष्ठ्यन्तता तदा
देरित्यस्योपस्थितिः स्थानेन च ह्रस्वपदेन सामानाधिकरण्यस्य नैवं संभवतीत्यष्टम् चेदं परं च तत्र पंचम्यन्तता वृत्त्यादिना परिभाषेन्दुशेखरे त्वस्माभि वार्तिकानुत्या
नत्र किं स्वाङ्ग विशेषणत्वेकटप्रवेत्राय ... इत्यस्य परित्यागः किमर्थकृत इति शंकाद्वुरुद्वराच प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्यस्य स्वरकुत्स्य इति ... संगच्छते
विभक्तिविपरिणामेनेति शब्दाधिकारेणापीति ह्रस्वयोरपि संभवात् तयोर्ग्रहणस्य विभक्तिविपरिणामे ह्रस्वस्येत्यत्रान्वयः॥ दिगिति॥ जिसंज्ञा तस्य इत्य
त्र विभक्तिविपरिणामे नोभयानुवृत्त्यात्रिवत्तु स्थानिकयोः सिस्च तन्त्रो रादेशो भवतीत्यनेन ... इति स्पष्टार्थमिति दिग् ... एतेनेति पूर्ववि

स० भ० प्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः १८ ऋयादेशाद् इति· तत्रादेशे दीर्घे तदसंगतिरिति भावः उत्तरपदत्वाभावादिति ऋकारान्तोत्तरपदकबहुव्रीहावित्यर्थः एतेन
११८ बहुमातृकद् इत्यादि तदुदाहरणेषु समासान्तः अलौकिकप्रक्रियावाक्ये बहुजस्मातृजस् इत्यत्रैव प्रवृत्त्या तत्र ऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादित्यपा
स्तम् सूत्रान्तरसामर्थ्यमपूर्वोक्तार्थोङीकारात्। नेयङुवङ्स्थानावाधकाविषय इति· इदं च स्वरूपकथनं न तु पूर्वं यणा उवङोपवादत्वोक्तस्यैतत्प्र
वृत्तेः तयोरिति अत्र स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी व्याख्यानादिति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः हे श्री रित्यादाविति इयङुवङोः क्वापि
स्थित्यभावात्। नदीकार्याप्रयेऽङे इति सुधीत्यत्र सुसुधीसु इति स्थिते समासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्ये प्रवृत्त्या तत्र सुवन्ते नदीकार्याप्रयेः
ङे इयङुवङोः स्थितिः क्वापि न दृष्टा इति तत्र निषेधाभावे सूत्रव्याख्याविरत्यनेन नदीसंज्ञायां प्रसूयात् किं चैकत्र गृहे काकदर्शने अन्यत्र गृ
हे काकवत्तो देवदत्तस्य गृहा इति भवती त्युपलक्षणताप्यशक्येति चिन्त्यमेतत् तस्माद्यदर्थकेष्वदृशधर्मावच्छिन्ने इयङुवङोः स्थितिर्दृष्टा
तदर्थकत्वद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थो वक्तुं युक्त इत्यलम्· सीतापहारेति अत्र दृक् योगात् असमासस्य निषेधात् सीतायां अपहारेति वक्तुं
युक्तं विधिनेति विधिना त्वयोहापितः त्याजितः किं कुर्वः हे सुमन्तुत्वं कासिद्र त्वं वंसदृष्ट विलनासि त्याजनानन्तु त्याजितः म इति त्वयेत्यस्यान
न्वयापत्तेः भावप्रकाशे तु विधिना त्वयाहापितः त्याजितः सलक्ष्मणः हे सुमन्तुत्वं कासीत्यंवं वंकविललापेत्यर्थः इत्युक्तम् तत्र लक्ष्मणस्यविला रामः
पे कर्तृत्वेनान्वयः रामविलापोऽयमिति स्वपरग्रंथविरोधात् किंत्वयमप्येको विलापप्रकार इति बोध्यम् परन्तु तच्छब्देन लक्ष्मणपरान ११८

र्गो दुर्लभः । अस्याप्रक्रान्तत्वात् रामइत्यस्यैव विलापेकर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैव स्वरसतः प्रतीतेश्च परंत्वयमप्यानप्रकरणस्यानुगुणानापि तत्पदं-
व्याख्यायाः तथाहि षष्ठसर्गे एकादशं भट्टिपद्यम् आः कष्टं वत्स हि चित्रं हुं मातर्दैवतानि धिक् हा पितः क्वासि हे सुभ्रु वत्सेवंविललापसः शोकेना-
क्रान्तमनाविकल्पं नाद आः इति पीडायां तापि वियोगात्पीडितः आ इत्याह अस्माद्धि [illegible]मात्रात् पिता प्राणांस्त्यक्तवान् इत्याह कष्टं कृच्छ्रमि-
ति भर्तृमरणादसह्यवियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह वत्सेति प्रतशब्दः खेदे सौमित्रिरपि सीतया शायितइति विस्मितः हीत्याह हि विस्म-
ये यदि नाम मूढस्तयापि शायितः सीतया तथापि सौमित्रिणा विदुषा तां पि कथं तां दशापादि[illegible] अभिप्रायेणाह चित्रमिति । चित्रमाश्चर्यं
पदेवंविधमनर्थजातं तत् कैकयीप्रभवमिति क्रुध्यन् हुं मातरित्याह हुंशब्दः क्रोधे अयं [illegible]मेव इदं दैवतविचेष्टितमिति तेन च तेषु मया-
नुचितमित्यभिप्रायेण धिक् दैवतानीत्याह । धिक् कुत्सायां प्राणांस्त्यक्तवन्तमपि पितरं न पुनरहं द्रक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह हा पितः क्वरुष्ठो-
ऽसि हा शोके हे सुभ्रु सीते क्वासीत्यादि तद्व्याख्यानस्त्वेति वोध्यम् समुदायस्य चेति इदस्त्वपदान्तरम्विनापि स्त्रियाम्वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्व-
मिति वृत्तिकारस्तनमनुसृत्यउक्तम् केचित्तु शोभने भ्रुवौ यस्या इति बहुव्रीहिः शोभनं भ्रमतीति तत्पुरुषस्य वा नित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्व-
प्राप्तिरेवनेति वोध्यम् भावप्रकाशे तु जयमङ्गलादौ भ्रुशब्दात् प्राणिजातित्वेत्यूङ् तदन्तेन समासे उपसर्जनह्रस्वे कृते पि मनुष्य-
जातिवचनत्वेन पुनरूङ् तदित्यूङ्पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वे सति सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम् ऊङ्भावे तु दीर्घत्वम् इत्युक्तम् ऊङ् चामायादीनामिति

स॰भ॰ व्युत्पादितस्य क्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावेनोङ् संभवति अव्युत्पन्नस्य ऊङ्प्रत्ययान्तस्य वा शुद्धरूढस्य प्राण्यङ्ग वाचकस्य तु जातिवाच
११५ कत्वादूङ् भवति तथा च धातुत्वाभावादुवङभावे सवर्णदीर्घे भ्रूः इति भ्रूग्रहणेन तु नोवङ् तत्र धातुसाहचर्येण तस्यापि धातुसंज्ञकस्यैव ग्रह
णात् अत एव कैयटेन प्रत्याख्यातं कपूत्तु नसमासान्तविधेरनित्यत्वात् क्विबन्तप्राण्यङ्ग योगरूढिस्त्रीकारादमरे भ्रूर्वोस्त्रियामिति प्राण्यङ्ग
कत्वमप्युपपन्नं तत्राप्यूङ् तु न प्रजातिपर्युदासेन भ्रूरूढेभ्य एव तदुत्पत्तेरिति ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः ॥ अद्ड उतरादिभ्य इति एतद्भा
ष्यप्रवृत्तेरिति एवं चेच्चतुरारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदे सूत्रानभिधानं किमर्थं क्रियते फलान्तरसूचनायैव तद्भाष्यप्रवृत्तेरित्यस्य वक्तुं शक्य
त्वात् वस्तुतः कर्तोर्धर्तोरित्यादौ सुनिमित्तानडि संनिपातपरिभाषा विरोधात् सुलोपोऽनस्थाने इति तदर्थं विभक्तित्वेपि तदनित्यत्वज्ञापनीयमेव
अत्रापि विभक्तिलोपे तदनित्यत्वान्न दोष इति चिन्त्यमेतत् विहितविशेषणेपि इति तु प्राचीनमतेन षडर्थगतसंख्याभिधायि रूपं विहितत्व
मित्युच्यते तेन दातॄषामपि न विरोधः ॥ सान्तमहतः संयोगविशेषणमिति नन्वेवं हंसाविच्छत्रेकादशे जाते हंसः इति सान्तसंयोगस्य सर्वनामस्थान
ऽपरकत्वाद्दीर्घः स्यात् अन्तवत्त्वेन कारान्तत्ववस्तुन। नाहृप्त्वाननतिदेशात् सर्वनामस्थानपरकं सान्तसंयोगान्तं यदङ्गमित्यर्थे न सान्तत्वाभा रामः
वान्न भवतीति यद्वा ऽस्यसदेशस्येति न दोष इति ननु परिभाषेन्दुशेखरे इयं चोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवेत्युक्तम् अत्र तु नोभयोर्युगपत्प्राप्तिरि ११५
ति चेन्न यस्य कस्यचिदुद्देश्ये युगपत्प्राप्तिरस्ति तस्य एकत्रासत्त्वेपि भवतीत्यर्थात् शिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति हंसशिरांसीत्यत्रान्त्यस्ये

वेतिन्स्येषः॥ ह्रस्वोनपुंसके। अजन्तस्येति। ननुवारिणीत्यत्रह्रस्वः स्यात्तद्वारणायप्रातिपदिकग्रहणमितिवाच्यम् ह्रस्वेशो कर्त्तव्ये दीर्घकरण
वैयर्थ्येनह्रस्वाभावज्ञापनात् ननुह्रस्वान्तेशि सर्वनामस्थानमित्यनेनसर्वनामस्थानसंज्ञायां ज्ञानेद्वित्यत्रनपुंसकस्येतिनुम् स्यादितिचेन्न
सुडनपुंसकस्येतिसूत्रेऽनपुंसकग्रहणेनकर्त्तव्यं शिसर्वनामस्थानमितिनियमार्थं नपुंसकात्परं शि एतदेवसर्वनामस्थानसंज्ञंभवति नान्यदि-
तिनियमेनसिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येनजस्शस्संबंधिशेरेवग्रहणमितिज्ञानेनादोषात् सत्वप्रधानेति अन्तवद्भावात्प्राप्तसत्वप्रधा
नेत्यर्थः तेनकाण्डेवित्यत्रपूर्वान्तवत्वेनसत्वप्रधानत्वान्नदोषः तेरुवस्याएवेतिशंकानावकाश इति ननुकाण्डेइत्यत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृ
त्यापूर्वंह्रस्वेततएकादेशेलक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायेननपुनर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेतिचेन्न भाष्यप्रामाण्ये ननपुंसकघटकवर्णैकादेशभिन्नेलक्ष्येल-
क्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेरित्यर्थात् अतएवज्ञानेभ्यइत्यत्रनदोषः अन्यथानपुंसकाजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यात् वहिरङ्गपरिभाष
यावारणम्वा एवंचादसोसेर्दादुदोमइत्यत्रत्यशेखरेऽपिचिन्त्यएवेतिवोध्यम् स्थानिकसूत्रस्थभाष्यविरोधेऽपिन तत्रलक्षणान्तरेणपु
नः प्राप्तेः प्राधान्यमिति तत्वंचात्रप्रकारतानाश्रयत्वं समानानुपूर्वीकइति अन्यथाऽजरशब्देपुंस्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वमादायपुंवद्भावउक्तइ
त्यमुशब्देपुंवत्वापत्तिः नन्वेवमप्यर्थभेदेपिशब्दैक्यमितिदर्शनेसर्वोयंप्रयासः सफलः तत्रचदर्शनेफलवाचकपीलुशब्दे[illegible]नितिपुंवत्वंदुर्वी
रमतआह समानार्थश्चेति तत्प्रकारवोधेच्छयोच्चरितइत्यर्थः एवंचयत्रतत्प्रकारकवोधेच्छयोच्चार्य्यतेतदासपुंवदितिसूत्रार्थइतिभावः॥ ४

स॰ भ॰ कृत्यजन्तान पुंसकलिंगाः॥ ॥दादेर्धातोर्घः फलान्तराभावेति अत्र केचित् दादेरित्यत्र कर्मधारयः धातोरित्यवयवषष्ठी धातोरवयवो य आदि
११६ र्दकारः सा पंचमी तस्मात्परस्य घः स्यादिति वाक्यार्थः धुगित्यत्र दात्परत्वं व्यवहितहकारसम्भवेन येन नाव्यवधानन्यायेनैकव्यवायेऽस्त्यत्वम् दाम
लिडित्यत्र वर्हूनां व्यवायसत्त्वान्न भवति एवमधोगित्यत्रापि न दोष इति बोध्यम् त्वन्मतेऽधोगित्यत्र घत्वाय दादेरित्यस्यावश्यकत्वात् तत्फला
न्तरं स्फुटम् एवं च दादेरित्यादिनिर्लक्षणा च न कर्तव्या भवति त्वन्मते धातोरिति व्यर्थं च कथमधोगिति शंका च स्वरसात्सगच्छते भाष्ये तूपलक्ष
णमेवेत्याहुः॥ एकाचो वक्तुं युक्तमिति भष्प्रत्याहारोपि झषस्तथोरित्यत्रैव कृतः अतो भष्कर्तव्यः उज्झितेत्यादि झलन्तधातवः सेटका एवेति
भष्प्रत्याहार एवास्तु किं झष्प्रत्याहारेणेति चिन्त्यमेतत् अशक्तीति, शक्त्यभावेति वक्तुं युक्तं फलाभाव इति स्वलाद्योः स्ध्वोरिति अन्वयेन वि
शेषणत्वेनान्वयसंभवेपि तयोर्झलाद्योरेव संभवेनानुवृत्तौ फलाभाव इति भावः एतेन झलां जशोऽन्त इत्यत्रान्तपदे नैव तन्निर्वाहे स्ध्वोर्ग्रहणं
व्यर्थमेवेत्यपास्तम्॥ ॥ननु धुग्लो झलीत्यत्र झलूपदं झलादि प्रत्ययपरमित्युक्तम् तत्कथमुच्यते स्वलाद्योः स्ध्वोरिति रध्व इत्यनयोः प्रत्य
यत्वाभावादिति वाच्यम् झल्पदस्य प्रत्ययावयवझल्परत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेनाप्यन्वयसंभवात् तद्धाडिति आदिनाद्धिट् नेत्युक्तमिति नन्वेवम् राम:
लोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य स्यात् तत्र जातेपि तस्मिन् चर्त्वेन न दोषः नन्वस्य भष्भावे धकारादिरेव स्यादिति चेन्न सयविधानं व्यर्थम् तत्सा ११६
मर्थ्याच्चर्त्वं नेति चेन्न एवमपि दामलिडित्यत्र ढत्वे भष्भावे जाते एकाज्ग्रहणसामर्थ्येनालोन्त्यपरिभाषा बाधेत कारस्य स्यादिति बोध्य

मिति नकारान्तस्याभावेऽचोपि स्यादिति चेन्न वस्तुतो हलां जश्झशीत्यतो हलामित्यनुवर्त्य व्याख्येयमिति पूर्वककारस्यापि स्यादिति बोध्यम् स्व
ष्टेवेति अप्रशानिति निर्देशस्तु परत्वान्तेपि पदान्तप्रयोजकप्रत्ययइत्यर्थः इग्यणः हलइति दीर्घोपजैरिति यदिह हल् इत्यस्याङ्गपदस्य संप्र
सारणपदे प्रत्यासत्त्या संप्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्येत्यर्थे न दोषइत्युच्यते तदात्र न दोषइति बोध्यम् अदोषइति ननु यणुरित्यत्र वे
ञोवयादेशेऽच्छित्त्वसंप्रसारणयोः वयादेशयकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते पश्चात्परस्य वकारे कृते तेन तस्य संप्रसारणं तु न [illegible] त्येव वादेशवि
धानसामर्थ्यात्संप्रसारणं न भवति। तत्र ओकारे संप्रसारणसंज्ञायां पररूपार्थमेव वादेशविधानं स्यात् ममतु पूर्वसूत्रात्संप्रसारणपदानुवृ
त्त्या पररूपस्याप्यकारविधानसामर्थ्याभावादिति सुधियः॥ ॥किमः कः॥ इमइत्येव कर्त्तव्यम् त्यदादेरित्यनुवर्त्तते तेनेमन्तत्यदादेश्चादे
शइत्यर्थो लुगिति होः क्वांतीत्यत्राप्येवमेवेति ककारोच्चारणसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वविषयेइत्युक्तावपि दोषः स्यादेवात आह तन्मध्येति नचेमोनिर्दि
श्यमानत्वात्तस्यैव स्यादिति वाच्यम् इवर्णान्तो वर्णान्तधातोर्यथा निर्दिश्यमानत्वं तथात्रापीमन्तत्यदादेरेव निर्दिश्यमानत्वात् अप्रनाप्यकः वि
भक्ताविति अत्र विभक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनं हलिलोपः मोत्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायेनायं लोपबाधकः स्यादेवेति बोध्यम् अनुवृत्तमिति न
नु लोपकरणे स्वरितो न भवति॥ अश्शकरणे तु अशः संपूर्णस्थानिकत्वात्स्वरितः प्रसज्येतेति चेन्न अशो निपातानुदात्तकरणेनादोषात्
आहुरिति अत्रारुचिस्तु उपसर्जनत्वात्पूर्वमेवाकचोऽप्रवृत्तौ प्रतिबंधकत्वाभाव इति तदनन्तरं गौणत्वेपि प्रवृत्तेरेवेति बोध्यम् आद्य

स· भ·
१९७

त्तवदे· एतत्तुल्यमेव व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वोध्यम् वाधकावाधितेति नवु कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणैव नित्यत्वमस्तु मास्तु चेदम् अस्मायित्य

त्रस्मै पुनः प्रसंगविज्ञानात्स्यादिति चेन्न इदमएइति स्थितेत्यदाद्यत्वापेक्षया नित्यत्वाद नादेशापत्तेः वस्तुतस्त्वन्तरङ्गत्वादुपजनिष्यमा

णेतिन्यायाभावादेशः नास्त्येवेदं फलमिति वोद्धव्यम्॥ अन्यार्थतापत्तेरिति सामर्थ्यादकारस्यैव स्यादिति तदर्थमेव कुतो न न तत्स्यादिति भावः॥

पर्य्युदासेति· प्रसज्यप्रतिषेधे तु शास्त्रीयत्वात्प्रसज्यलक्षणे ननिषेधः स्यादिति भावः॥ जश्शसोः। ध्वनेरिति· ध्वन्यनुवादकाविशब्दस्य वा-

धितमत्त आह लिपीति नलोपः सुप् सर्व्वविभक्त्यन्त इति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोत्र कर्त्तुमुचितः कर्म्मसाधनं इति एवं च विधि

शब्दस्यावृत्तिरिति यदि तु सुप्शब्दस्य सुप्सदृशे लक्षणा तदा तु न विधिशब्दस्यावृत्तिरिति वोध्यम्॥ भक्ष्यनियमे इति अत्र शास्त्रेति

यमस्य सामान्यशास्त्रवाधकत्वमिति वचनस्य वचनेन वाध इति नियमत्वं युक्तम् पंचपंचनखेत्यस्य तु नैवं तत्र सर्व्वमांसभक्षणास्यरा

गतः प्राप्तत्वेन वाध्यवचनाभावात् भाष्यन्तु इतरमांसभक्षणनिषेधे तात्पर्य्यकम्॥ किं च येषां वाच्ये प्रातिपदिकसंज्ञा तेषां असाधुत्वं स्यात्

एवं च पंचनखभक्षणाभावे मत्स्यवाचः स्यात् न भवति तु नेति केल क्षण्यसत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तद्व्याप्येति सच भिस्त्वादिः यदि तु पूर्व्वत्रास्ति त्तमः १९७

इमित्यत्रो लोपः सुप्स्वरतिसत्त्वे पूर्व्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्व्वत्वेषु विधिविधिषूच्यते तेनेदं द्व्यर्थं षत्वस्य सपादिस्थत्वाभावात् वैरूप्यापत्तेश्चेति सात्रस्वरविधौ विधित्व

सितरेषु नियमत्वमित्येवं रूपा विधिशब्द एकत्र कर्म्मसाधनत्वमिति वैरूप्यस्य तन्मतेपि सत्त्वाच्चिन्त्यमेतत् तस्मात्पूर्व्वत्रेत्यत्राप्यनुवृत्तिरेव ज्यायसीति

बोध्यम् नैदोष इति ननु संज्ञाग्रहणमास्तु अयमर्थश्च न कर्तव्यो नियमश्च स्यादेवेति चेन्न ग्रामणिपुत्रावित्यत्र द्वन्द्वे ग्रामणिशब्दस्य पूर्वनिपातो न रह्रस्वस्या
स्यापूर्वं घित्वाभावात्पूर्वनिपातो न स्यात् ब्रह्मवाचककशब्देन दिवशब्दस्य समासे द्युकावित्यत्रेपूर्वनिपाते सति संधित्वं प्राप्नोतीति नोत्तरप्रयोग इति तदर्थ
मेवैत्तादृशसूत्रार्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदे प्रत्ययलक्षणं न उत्तरपदत्वे चेति निषेधात् तन्निपातोत्तरं तु न तन्निषेधप्राप्तिः उत्तरपदस्य
कार्यित्व एव तन्निषेधप्राप्तेरिति वदन्ति. नन्वेवमपि हरिहरावित्यत्र पूर्वमेव घित्वप्रवृत्त्या दोषः न च तदुत्तरमपि तत्प्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम् यद्दे
शे एव घटो वर्तते तद्देश एव घटो भवतीति प्रतीत्यापत्तेरिति चेन्न द्वन्द्वे घीत्यस्यावृत्त्यार्थद्वयाङ्गीकारात्॥ हलि च रेफान्तधातोरुदाहरणानि सुरधा
तोः क्विपि सूः करोतीत्यादीनि धातोः किम् अग्निः करोतीति नन्विदुदुपधस्येति व्यर्थः स्यादिति तदवग्रवाङ्गत्वेनातत्प्रवृत्तिरिति चेत्त्वं हार्य्यणीत्यादौ हलि
चेति दीर्घापत्तेः न संयोगान्तः अत्र न हलो यमादित्येव सूत्रयितुमुचितं हलः परो यो यमो ततः परस्यानोकारस्येत्यादि सूत्रार्थः नन्वेवं पटमनइत्यत्र प
टशब्दात् क्विचि ततो मनिन् प्रत्यये णिचि टिलोपे तस्य पंचमीसमासेन स्थानिवत्त्वेन हलुपरत्वाभावाल्लोपः स्यात् संयोगग्रहणेन संयोगसंज्ञायाद्विष्ठत्वात्पर
स्यैव न स विधिरिति न स्थानिवद्भाव इति चेन्न तस्यानित्यत्वात् इनूहन्पूषार्यम्णां स्येति दीर्घ इति एतेन नोपधाया इति सूत्रस्थोपधाग्रहणस्येदमे
व फलमिति सूचितं यद्दित्वनन्तरस्येति न्यायो बाध्यसामान्यचिन्तेति चाश्रीयते तदा त्वसन्तस्येति सूत्रे उपधाग्रहणानुवृत्तये गोमानित्यत्र नुम्दीर्घयोः
प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेन दीर्घस्य नुमपवादत्वं स्यात् इति गोमानित्यत्र नुम् नैव स्यात् उपधाग्रहणे तु उपधादीर्घः नुम् तु उगिदिन्नोदेशत्वान्नेति

वृत्रहयतीति नन्वत्र अकारः स्यात् उपधायात्वाद्धः स्यादाजत्वेन। अत्र उपधायाइत्यत्रोपधाशब्देनपूर्व्वपदाघटकस्यैवग्रहणात् अतएववृत्रहयतीत्य
त्रहणो नराकारस्यवृद्धिर्न्ने स्थानिवत्वन्न नपदान्तेतिनिषेधात् अतएवजगच्छब्दात् अपि चिजागयतीत्यत्रवृद्धिः अन्यथानुत्यत्वादृद्धिर्नेस्यात्॥
स्यायंनियमइत्यादि ननुहल्ङ्यादिसूत्रेणत्वसिद्धिरेवतत्फलमिति विधित्वसम्भवमितिकथम् नियमत्वमितिवाच्यं रषाभ्यामित्यनुवृत्यारेफष
काराभ्यांपरस्येतिसूत्रार्थाश्रयणेननियमंसाधयितुमुचितत्वात् वस्तुतोऽत्पूर्वस्येतिपरिभाषाहन्तेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गम् एवंचयेनवाक्येनह
न्तेर्णत्वन्तत्रपूर्वस्येत्युपतिष्ठते इत्यनियमेनियमकारिणीत्वाभिप्रायेणनियमइत्युक्तम् हस्थानिकेति अत्पूर्वस्येत्यस्यभाष्यमत्याख्यानेतुह-
स्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपलक्षणत्वात् हादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्य इत्यस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यम् प्रघनाघनइतिनत्वभ्यासस्यैनैरर्थकादर्थव-
द्धन्तित्वाभावान्नणत्वं परस्यत्वभ्यासव्यवायान्नेतिचेन्नहन्तेरित्यस्यार्थवद्धन्तिसंवन्धइत्यर्थेनणत्वापत्तेरित्याशयात् अतएवप्रणिहिनादेशेमण-
त्वं उभौसाभ्यामस्येतिचात्रलिङ्गं नकर्तव्यमिति ननुप्रत्याख्यानपक्षे प्राचांतुनदोषः तत्पक्षेतन्मतेवचनेनैवनिर्वाहात् हादेशेइतिचेदंवार्तिक
कृतांसूत्रस्यप्रतीकंगृहीतंकुव्यवायेइत्यादिणत्वविधायकशास्त्रेषुणत्वस्यप्रतिषेधइत्यर्थः तेनटीकोक्तानुक्तिशङ्काप्रत्युक्ता मघवावहुलंलो
केऽसाधुत्वमिति इदंचिन्त्यम् मघवन्शब्दस्यत्रन्तादेशस्यासाधुत्ववोधनेनोपपत्तौविशिष्टस्यासाधुत्ववोधनेमानाभावात् अतएवेन्द्रोमरुत्वान्म
घवाइत्यादयोलोकेप्रयोगादहवोदृश्यन्ते अतएववार्तिकेतदित्येकवचनप्रयोगः संगच्छते अन्यथाएतावितिवक्तुमुचितंस्यात् आभ्यां

तरङ्गइति नचामीवान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादिति एवंचसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्यासिद्धे
त्वाभावाद्यस्येतिलोपइतिवाच्यं संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपेणतन्निष्ठधर्मस्यातिदेशात् अतएवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपरंभाष्यंसंगच्छते
॥ अन्यथावहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्यासिद्धत्वाभावाल्लघूपधगुणेविश्वौहइतिसिद्धेचारितार्थ्याभावेनासङ्गतत्वंस्पष्टमेव
वस्तुतःअसिद्धवदत्राभादित्यत्रजातासिद्धत्वमेव अतएवभाधिकारेपरत्वादिनांबाध्यबाधकभावोभवति अतएवचनवीनाःअन्येयानेनेदंबाध्य
मुक्ताःनेनेतिविनिगमनाविरहःस्यादिति प्रकृतेतत्रभावादन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादितिचिन्त्यमेतत् नानर्थकइति ननुस्थानिवद्भावेनान्त्वाभा
वेप्यन्नन्तत्वंस्यादेवसुवन्तत्वमितिचेन्न अल्लोपोऽनइत्यत्रानोनिर्दिश्यमानस्यैवसत्वेनास्यैवात्रानुवृत्त्यात्राप्यनोनिर्दिश्यमानस्यैवग्रहणात् ॥ अ
र्थाधिकारानुरोधात् यद्वावैयधिकरण्येनएषामनइत्यर्थोत्रसचनिर्दिश्यमानएवतस्यावृत्त्यातदन्तविधिरन्नन्तस्येत्यादिरितिनदोषः ॥ किन्नुमत्व
यस्यकुःघइतीति यदिघस्यान्तरतम्याद्गकारः फलमपेक्ष्यतइतितस्येत्यपिन्यासेगइत्येवोचितम् अस्यासिद्धत्वेनजश्त्वप्रवृत्तेः प्रक्रियाला-
घवाच्च तथापिकैयटानुरोधेनघउक्तस्तदाशयस्तुविवरणेद्रष्टव्यः नचयथाकथंचिद्धकारस्यवकारान्तातनमत्वोपपादनेपिनश्चेत्यत्रश
कारषत्वजश्त्वाभ्यांडकारेडकारान्तरतनमत्वंदुर्वचमेवेतिकथमुच्यतेनश्चेत्यत्रघानुवृत्त्यावक्ष्यदोषादितिवाच्यम् गृहंगंतुंप्रवृत्तस्यकपाटं
पर्य्यायाटयाग्रेइतिन्यायेनतेनतस्यतद्धदेवसुवचत्वात् यद्वाझषस्तथोरित्यतः प्राक्किनोपान्तेनशर्वोचस्तांजशःइतिन्यासेनजश्त्वसुल

शे॰ भ॰ ११९ भे फलभेदाभावः नचैवमपि प्रक्रियालाघवाय गे विधेये घविधानस्य कोऽभिप्राय इति चेच्छृणु दादेरित्यनन्तरं तदनुवृत्तिसंभवेन विधेयानुपादा
नेलाघवमिति॰॥ तथाचैवं न्यसनीयं॥ चोः कुरित्यस्यानन्तरं नह्यो धः आहस्थः व्रश्चभ्रस्जहोढः दादेर्धातोः वा द्रुहः क्विन्नन्ते नशो वा एकाचो व
शो दधस्तथोः झलां जश् इति॥ ननु ससुट्कमेव एवं तु न युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यनादेशपदं योचीत्यत्रैव क्रियतां इति तु नोक्तरूपस्य सौलभ्यादि
ति चेन्न युष्मयते युष्माकमित्यत्राकारश्रवणार्थं तदावश्यकत्वात् अभिधानस्योक्तत्वात् नच पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेनाश्रेष्ठव्य एव
अभ्यम् भ्यमोः फलभेदापत्तिरिति वाच्यम् पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेन तत्राश्रयणेन फलभेदाभावेप्यत्राश्रयणे मानाभावात् एवं दोषः सुष्ठु
एवेति बोध्यम्॰ किञ्च युष्मदस्मदोरित्यस्यापि च चारितार्थ्येऽनादेशे चि॰ हलि चोभयत्रापि यत्वापत्तिरिति॰ तत्राचीति न कर्तव्यं स्यात् अत्रा
प्यनादेशसत्वे तु परिशेषलब्धमेव तद्भवतीति न कार्यमितीदानीं गौरवापत्तिः एवञ्चेदं सम्यगेवेति बोध्यम् किंच योचीत्यत्राप्यनादेश इति मा
स्तु द्वितीयायाञ्चेत्यात्वविधानाज्ज्ञापकादादेशेऽपि तदभावादिति इदं तु पुनश्चिन्त्यम् आकमित्येव टिलोपेन सुटोऽप्राप्तेः ससुट्कनिर्देशो व्य
र्थः व्याख्यातमिति शेषग्रहणस्य पूर्वं कर्तव्यतायाउक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवृत्त्येति भाष्योक्तरीत्या त्वादिविषये त्वमादेशावारणस्यौचित्येन विप्रति राम॰
षेधकल्पनं भाष्यानुक्तामूलकत्वेत्युक्तम् एवं शेषग्रहणस्य स्वमते स्पष्टार्थोक्त्या तदनुमानस्याशक्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणभेदेनापि न त ११९
दप्यसङ्गतं एतदर्थं शेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्॥ विग्रहे इति॥ नच विग्रहरूपाणामभाव इतीदमयुक्तमिति विग्रहो यस्येति.

बहुव्रीहिणासमस्योपेक्षणीयत्वात्। पदस्य अन्तइति नन्वन्तग्रहणं मुख्यार्थलाभार्थं तेनान्तइत्यत्र न दोषः तत्रान्तत्वस्यासिद्धेः षष्ठ्यादितिचे
न्न॥ उक्तार्थज्ञापने मानाभावात् नपूर्वमित्यादावनुदात्तमित्यस्यानधिकारात् अनुत्तमयमेति। यस्तु तः परस्येत्यस्यानुपदमेव त्यधिकरणाद्यो
क्तेः विपरिणामकथनमयुक्तम् नचतज्वक्त्रोष्टुरितिवन्नाभिनभश्चेतिवचस्थान्यादेशभावकल्पनस्योचित्यान्तिङन्तस्यानुदात्ताक्त अन्तादे
शोभवतीत्यर्थादुदात्तसाम्येनाद्युदात्त एकानुदात्तत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिः पचतीत्याद्यनुदात्तत्वे कोदात्तविशिष्टो वास्यादन्तः सर्वग्रह
णे सर्वानुदात्त इति कर्तव्यमेवेतिचेन्न तिङितिभाष्योक्तज्ञापकात्तत्रान्तग्रहणाच्चात्र तिङन्तावयवस्य लक्षणीयमिति त्येवयवच्छानुदा
त्तत्वकइत्यर्थे विनिगमनाविरहेण सर्वथावयवस्य सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयात् नचतिङन्तावयवस्येतिस्थान षष्ठीत्वादादेः परस्येत्यापत्तिः ए
कैकावयवस्थानेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् आदित्वस्य समुदायविधाने एव संत्वात् यदि तु मन्तत्रान्तग्रहणाद्धत्राप
वा तिङ्समुदायस्यैव षष्ठीकल्पयित्वा विधानमित्युच्यते तदादादेरिति प्रवर्तत एवेति। सर्वमितिकर्तव्यमेवेतिचिन्त्यमेतत् मेरुमिति न
त्वनद्ग्रामे कंवलोमे रुमिति छान्दसत्वस्यैवोदाहरणं न वाक्यस्येति अस्तु पर्युदास इति वाच्यम् शालीनान्ते इत्यत्र छान्दसत्वस्य वक्तुमश
क्यत्वात्॥ अस्मे विति। ननु त्वमित्यस्यापि संबोधने वर्तमानत्वे प्रथमैवस्यादिति त्वामित्याद्यसंगतमितिचेन्न अत्र संबोध्यत्वेनज्ञानकर्मपदार्थयु
ष्मदर्थः अतएव चेतनेऽस्य प्रयोगः अहमनेन संबोधितइत्यचेतनस्य ज्ञानबाधाभावात् एवंच संबोध्यत्वप्रकारकज्ञानवर्द्धकत्वेपि नसं-

स॰ भ॰ बोधनार्थकत्वमित्यदोषात् नचैवमपि भवच्छब्दस्य संबोधनार्थकत्वाभावात् भवंतमित्याद्यसंगतम् प्रथमायाएवापत्तेरिति वाच्यम् चेतना
१२० चेतनसाधारणतया संबोध्यत्वमात्रार्थकत्वेपि प्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावात् अत्र प्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैव ग्रहणात् हे भवन्नि
त्युक्ते हि तस्य प्रवर्तनाविषयकं ज्ञानं भवति मया यत् किंचित् कारयन्तीति मकानि त्युक्ते तु मम हृयक्रियान्वयिसंबोधने प्रथमा ताम भवंत
मित्यत्र तु क्रियान्वयित्वाभावेनादोषः परं तु गदाधरेण क्रियान्वयित्वं भस्योक्तम् वस्तुत एतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षया स्वेति परस्य ष
रत्वतः सार्थक्यापत्त्या पूर्वोक्तमेव युक्तमिति प्रतिभाति· आमंत्रितं· कारकमिति नच तदभावे स्यादर्शनापत्तिः नच लोप एव कार्येऽवि
द्यमानत्वग्रहणेनाविद्यमानवदित्यर्थः लोपपक्षस्य आपत्त्याः लोपस्य तस्यापत्तेः सर्वादेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं सर्वथा लोपेन तदर्थबोधे नैव
स्यादिति तद्बोधार्थं परं प्रयोगस्तु स्यादिति नेदं पूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकं स्यात्तथा च राजदंतादिषु परमित्युक्तं मामंत्रितमित्यस्य परप्रयोगात् सिद्धे रि
रंष्यर्थमेव स्यादितिवत् कारणार्थः प्रतिपद्यतेऽत इति अयं वतिर्व्यर्थ एव नच शिष्यमाणानुप्यमानेनेत्यायेनं सिद्धे परप्रयोगमाणम्नावश्यकः सजातीयविष
येतत्प्रवृत्तेः ननु स्थासदृत्यत्र पूर्वलोपे विजातीयेनाप्यर्थबोध इति प्रकृतेपि तदर्थं स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यकमिति चेन्न लोपपरूहस्यैव सिद्धेस राम:
मर्थ्यादित्यर्थसिद्धेः नचैवं त्रिपाद्यां प्रवृत्तये वति घटितत्वमिति वाच्यम् तथा सति सन् इत्यस्याविद्यमानत्वेन तत्र ङमुण्न स्यादिति अनिष्टमेवापद्ये १२०
नेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः नचैवं वत् करणाभूलोकत्वात् त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वे ङमुडनापत्तिः नहि पूर्वेणापरस्य प्रत्यासत्त्या प्रहलोप एव प्रवृत्तिः क

ल्यते नाम आमंत्रितात्परस्येति अत्र तत्रेदमित्यर्थः एवमनुगतरूपेणाकल्पनया आम् मोऽइत्यत्रापि आमंत्रितात्परत्वेनाश्रयणाभावेनान्नप्रकृत्य
सर्वनानुगतरूपेणादोषात् नचैवं प्रत्यासत्त्यैव निर्वाहे दैवतिव्यर्थः प्रत्यासत्तित्वाभावार्थमिवावश्यकत्वात् इदमेव केचित्स्वाश्रयमिति दिक्॥ स्मरामीति ने
चपश्यार्थैरितिनिषेधः इन्द्रियजन्यत्वे एव निषेधात् स्मरणस्येंद्रियजन्यत्वाभावात् संस्कारजन्यत्वात् यद्वा साक्षात्कारार्थकेति निषेधः स्मरणं
तु न साक्षात्कारः मानसं ध्यानं तु साक्षात्कारवत् एवं मनसा साक्षात्करोमीति संगच्छते॥ इन्द्रियजन्यत्वं साक्षात्कारत्वं न त्वा साक्षीत्वमत्र हेतुर्निर्मि
गीकार एवेति बोध्यम् निवृत्तिरिति ननु अयेद्व्यस्यबद्धोवत्वाभावात् अपादाने विभक्तित्वेपि न दोष इति चेच्चिन्त्यमेतत् अग्ने इन्द्र वरुणे
ति बह्वचउदाहरणार्थमावश्यकमेवैतदित्यन्यदित्यादि बोध्यम्॥ करोतीति सिवर्णे आश्रयः तेनैकाधिकरणरूपसामानाधिकरण्यमस्त्येव
ननु हन्तीति ननु घटो घटमित्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तादेर्गर्भस्याविवक्षणेपि घटः कलशमित्यादौ घटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदमादाय शाब्द
बोधवदत्रापि अग्न्यादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्तत्वादर्थैक्येपि पूर्ववद्धर्मभेदोप्यस्त्येवेति किमर्थं न तु ग्रंथ इति चेच्चिन्त्यमेतत् परे तु अग्न्या
दिशब्दः शब्दपर एव अर्थपरत्वे तु त्वेतानिते इयिरितिपुनरग्न्यादिपदवैयर्थ्यापत्तिः अग्न्येएतानि नवनामानि इत्येव स्वारसिकोर्थः नचैका
र्थबोधरूपसामानाधिकरण्याभावः नवनामानीत्युक्ते त्वदर्थे शानिरिवाटि तन्मर्थो बोध्यते इति तत्सत्वात् नच पुनरर्थपरत्वं उच्चारणकाले शब्द
परत्वमेव नवनामानीति वाक्यबोधोत्तरं तेषामेकार्थ्येनेति सामानाधिकरण्यं त्वनुवर्तते अर्थपरत्वं तु नेति पूर्वग्रंथः चिंत्याशयो नात्वित ग्रंथ इत्याहुः

स॰ भे॰
१२१

॥ ननु सामानाधिकरण्याभेदान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमेवास्त्विति चेन्न दोषः नच देव करोषीत्यत्राप्येवं वारणे आमंत्रितेद् इत्यस्य वैयर्थ्यं अपरमनुकूलमेवे
ति यद्यपि तत्राप्यभेदान्वयेऽस्ति क्रियायां तद्भूतोऽस्त्यादान्याभ्यामीकारात् नच त्वमीत्यनेनाभेदान्वयेपि न देवेत्यनेनाभेदान्वयः देवत्वमिति वाक्ये एकदेश
न्यायेन देवेत्येतन्मात्रप्रयोगे तु त्वंपदार्थस्य तस्मिन्नेवान्तर्भावेनाभेदान्वयस्य सूपपादत्वात् करोषीत्यस्य सुंदरं करोषीत्यस्य सुंदरं करोषी
त्यर्थे प्रयोगे सुंदरपदार्थभेदस्य सत्वाच्चेति चेन्न अप्यादिशब्दानां शब्दैः परत्वेन वारणेपि अर्थपरत्वेन तदसत्वात् मन्वर्थपरत्वे विशेष्य
विशेषणाद्युच्चसामान्यवचनमप्यस्तीति कथं तेन वारणं सामान्यवचनमित्यस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः घटो नीलइत्यत्र नीलापेक्षयाघ
टस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृतेऽप्यादिपदार्थानां समाननियतत्वेनाव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमिति न दोषः अथ किमर्थं समानाधिकर
णाद् इति पदमिति चेन्न पाचक पाठकश्च सुवां पचतमित्यादौ अव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वसत्वादापत्तिसत्वादावश्यकत्वात् न
नु प्रथमांतपदातिरिक्तस्य समुच्चय एव नास्तीति संबोधनांतरस्यापि समुच्चयाभावदिति चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेप्यवरे उक्तत्वादिदं मन्युदाहरणमसं
गतमिति चेन्न उच्च उच्चैरिति मनोरमादिषु प्रामाण्यप्रयोगेषु तद्भिन्नस्य समुच्चयस्वीकारे बाधकाभावात् तत्र समानाधिकरणपदमपि मानमस्तु रामः
चुतिदिक्कु निपाततैरिति ननु युजादिषु निरुपपदेपि निपातनसत्वात् कथं साहचर्येण सुबुपपदत्वलाभ इति चेन्न सर्वत्र लाक्षणिकस्य निपातन १२१
स्य सत्वेन तत्साहचर्याद् अस्याप्यलाक्षणिकत्वसुबुपपदकत्वरूपनिपात्यनेद् इत्याशयात् अनिङ् इत्संज्ञकेति ननु अवुदन्दान्तापत्तिः नच तत्रै

लोपोऽनिष्ट एवेति वाच्यं इरइत्संज्ञा वाच्येति वार्त्तिकसत्त्वेन तत्र लोपस्य जायमानतया तद्व्याख्यानेदुत्संज्ञके ककारान्तत्ववदन्त्याप्रत्याफलमेदेव
व्याख्यानानापत्तेः यद्यपीदित्यदस्य शब्दस्वरूपाध्याहारे न तदन्तविधिनादुत्संज्ञके ककारान्तभिन्नत्वेन न दोषः न च रेफवान्त एवेकारः ॥ तदन्तविधिर्घ
टितवाक्यार्थसामर्थ्यादन्त्येरिन्त्येग्रहणात् तथापि एकदेशे शब्दाध्याहारस्य क्लृप्तत्वे दोष एव न चेदिन्तोनेति प्रसज्येत न संभवः ॥ प्रसज्यसा
त्रदृश्यमानत्वादिति चेत् पर्युदासाश्रित एव किंतु प्रसज्येन शब्दस्वरूपाध्याहाराणां तदन्तत्वे दोष इति तत्त्वं न प्रवृत्तिरिति अनन्त्यविकार इ
ति प्रत्ययाप्रत्ययविशेषणादेतिभावः व्याख्यानादिति चोइति लिंगात् अच्प्रत्याहारग्रहणेहि तस्यासंभव एव स्यात् न च वर्गग्रहणं तत्रेति वा-
च्यं इचेति वैयर्थ्यापत्तेः अन्यथा सवेस्य परे दीर्घस्यैव सत्त्वे दीर्घादित्येव सिद्धेः संगतिः स्पष्टैव न चोत्तरपदे इत्यधिकाराच्च वर्गेषूत्तरपदे एव दीर्घ
सत्वादुत्तरपदाभावे च्वेचेति चरितार्थं तर्हि चावित्यत्र स्वरितेनाधिककार्योद्गग्रहणं चु इति पठितस्य च ग्रहणं चेन्नितत्वम् ॥ अनभिधानमिति
तृतीय इत्यत्रैव प्रयोजनस्य भाष्ये कथनात् विषग् अत्र चावित्येव कृत्वा प्रत्ययग्रहणं न कार्यमिति केचित् च्रुकमादावितिपठित्वात्तदपि व
क्तव्यं नास्तीत्युक्तं न च गणग्रहणापत्तिः कुआदिसमुदायघटके उत्तरपदे इत्येवमर्थस्य विलंबोपस्थितिकत्तया कुआदिर्यस्य तस्मिन् उत्तर-
पदे इत्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तदभावादित्याहुः निपातनादिति क्वचिदन्तोदात्तस्यापि स्यान्निर्वादः वादशब्दयोगे प्राप्ते अन्त्यादृ प्राकरण
रूपस्वामि मतनिपातनाभावादिदं चिन्त्यम् अभेदकाभेदकाइतिस्वीकर्तृमते तु युक्तमेवेति तत्त्वम् अदसोऽसेः नदोष इति ननु अदकयत्तेः

क्विपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेन वारणात् नचावाजू विषयेनसा तस्याः तिङ्‌ःतविषयादावेवप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवममुकेइ
त्यसंगतंतस्यासाधुत्वात् परंतुक्विवंतेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुके इत्यसंगतमित्याहुः॥शाब्दांतरेति दीर्घकृतेत ह्यक्तेरभावेनह्रस्व स्यापिशब्दा
न्तरप्रासिकत्वमितिर्विचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुस्रूषति सुस्रूषति इत्यादावप्युक्तांतरंगत्वात् द्विर्वचनेऽभ्यासेउकारस्याश्रवणानापत्तिरिति
तादृशांतरंगत्वं चुंचुपूचणायोर्यक् वृद्धिकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यतेत्रविषयेजातवहिरंगस्यलेएव नतुसमकालप्राप्ति
केइत्युक्तम्॥एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढामित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्तिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते॥प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयवृत्तिदीर्घइकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्यैकलक्षणन्यायप्रवृत्तिः॥ ॥ननूषतुरित्यत्रव्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह्र
स्वापत्तिरितिचेदेवंवस्यामः पूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंतयोः समाहारेसुबोधान्विति अपेक्षयापूर्वदीर्घह्रस्वइत्यसिद्धि
रितिचिंत्यमेवेतत् उ कालइत्यपिचिंत्यमेवतन्मतेप्युकरस्यसवर्णग्रहणात् असंदेहायह्रस्वोच्चारितइतिचेत्तत्प्रकृतेपिवाच्यमिति वस्तुतस्त
त्वीकारेसनासंज्ञेत्यादावापत्तिः अदेशएवेत्युक्तेतुसंकोचएवदोषःस्यात् किंचोदुपधायाइत्यत्रानयैवसिद्धेप्रश्लेषपरभाष्यविरोधः किंचभा
व्यभानेनेत्यत्रस्वरितातिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावैयर्थ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंतुनतत्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानयानिषेधइतिपक्षिमवीत्यत्रोशस्वरउक्तत्वात् तपरकरणंचरितार्थमेव किंचादसोमादित्यत्रानेनप्रश्लेषसिद्धौप्रयोजनाभावः ना

चद्वकारे एवं प्रगृह्यार्थं चरितार्थम् अत्रापि अदस अमु आदेशविधानेनैव सिद्धे गुरुस्पन्यासादेव तत्सिद्धेः अमुके इत्यत्र सर्वादेशपतिस्तु
न स्यात्साधुत्वाया उक्तत्वात् अदमुयङ् इत्यर्थं न तत्राद अद्र्यङ् इत्येव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् अत एव द्वयं नाश्रयणीयेवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ मेवावश्य
कमिति· इदं तु नत्वं भसंज्ञापदत्व पंचमीस्त्रीयेपि भवति न पदं तु भाष्यादिरिति नलोप इति सूत्रे पियचिभमिति स्यामि प्रत्यापदत्वप्रतिबंधात्म
लोपाभावार्थं कार्यकालत्वं युक्तमेव किंचाष्टाध्यायीकृतपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेति न दोष इति तत्त्वम्· एवं च भाष्यमपि नैकदे
श्युक्तिः अंगेन प्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्यय इत्युपस्थित स्थानेविशेषणाच्च· उत्थिताकांक्षत्वमत्र निरस्तत्वम् अत्वविषं यदिति तेन-
आत्वविषयस्यापि संग्रहः॥ मानाभावादिति अत्र गुरुचरणाः कश्चिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे अन्त्यसदेशे घस्तीति रत्रोत्वस्य
तथात्वेपि न प्रवृत्तिः अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैव विकाराभावात् अमुमित्यत्रास्यापि प्राप्तेः मकारादावपि न प्रवृत्तिः एकप्रयोगे द्विशब्दे
न्त्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात् रेफेणाव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावकृत् अत एव चोक्तं एके इति भाष्यप्रयोग उपपन्नः अन्यथान्त्यसदे
शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्माद प्रवृत्तिरेव युक्तेति नाप्यदमुयङिति भवितव्यमिति भाष्यविरोधः तत्र अः सेरिति पक्षे एवं भवितव्यं तन्न
स्यादिति शंकायामुक्तं चेति समाधानेनादोषात् समाधानं तु केचिदिच्छंति वस्तुतस्तु येनेत्येवेति भाष्याशयेनादोषात् तस्माद अद्र्यङ् इ-
त्येवं द्वयमिति सिद्धान्तमाहुः॥ अत एव हि प्रयुक्ता इति सुधियः। समोमिङिति· ननु अकचिकृते न विशिष्टस्यादेशार्थं यथान्यासं एवास्तु इति शं

स॰ भ॰ क्विपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेन वारणात् नचाबाजूविषयेन सा तस्याः तिङं नविषयादावेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवमनुकेइ

१२२ त्यसंगतं तस्यासाधुत्वात् परं तु क्विवं तेपीष्टमेवमुत्वमितिनामुके इत्यसंगतमित्याहुः ॥ शाब्दांतरेति दीर्घेकृते तद्व्यक्तेरभेदेन ह्रस्वस्यापि शत्र

तरप्रासिकत्वमिति निर्विन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुसूर्षति सुस्मूर्षति इत्यादावप्युक्तांतरंगत्वात् द्विर्वचने ऽभ्यासे उकारस्य ग्रहणानापत्तिरिति

तादृशांतरंगत्वं चुचुपूचणयोर्यङ् वृद्धिकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यते तत्र विषये जातवहिरंगस्थले एव नतु समकालप्राप्ति

केइत्युक्तम् ॥ एवं च प्रकृतेपि नान्तरंगत्वमिति चिन्त्यमेतत् यद्वा उदवोढामित्यर्थमेकव्यक्तित्वनिर्विकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये

वोच्यते ॥ प्रकृते तु व्यक्तिद्वयप्रवृत्तिरीर्घईकारस्य भेद एवेति नलक्ष्येलक्षणन्यायप्रवृत्तिः ॥ ॥ ननूषतुरित्यत्र व्यक्तिद्वयप्रवृत्तित्वात् पुनर्ह्र

स्वापत्तिरितिचेदेवं वक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्य नपुंसकत्वमुत्तरस्य तु पुंस्त्वं तयोः समाहारे सुबोधा त्विति अपेक्ष्यापूर्वदीर्घह्रस्वद्वयसिद्धि

रितिचिन्त्यमेवेतत् उ कालइत्यपि चिन्त्यमेव तन्मतेप्युकारांसवर्णग्रहणात् असंदेहाय ह्रस्वोच्चारितदूं तिवेमन्त्यं प्रकृतेपि वाच्यमिति वस्तुतस्त

त्वीकारे सनासंशेत्यादावापत्तिः अदेशा एवेत्युक्ते तु संकोच एव दोषः स्यात् किं चोदुपधायाइत्यत्रानेनैव सिद्धे प्रश्लेषपरभाष्यविरोधः किंच भा राम:

व्यमानेनेत्यत्र स्वरितातिरिक्तविशेषणांनिषेधाप्राप्त्या वैयर्थ्याभावः अष्टादशानां ग्रहणं तु न तत्र प्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं १२२

च तपरप्राप्तस्य नानयानिषेध इति पक्षिमधीत्यत्र शास्वरउक्तत्वात् तपरकरणं चरितार्थमेव किं चादसोमादिशायत्तेनेप्रश्लेषसिद्धौ प्रयोजनाभावः ना

चढ्कारेएवंप्रग्रहार्थं चरितार्थम् अत्रापि अदस अमु आदेशविधानेनैव सिद्धे गुरूपन्यासादेव तत्सिद्धेः अमुके इत्यत्र सर्वादेशापत्तिश्च
नस्यासाधुतायाउक्तत्वात् अदमुयङ् इत्यनन्तरं अद्रयङ् इत्येवसिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् अत एव द्वयं नाश्रयणीयमित्यन्यत्र विस्तरः॥ मेकावेस्य
कमिति इदंतु न तत्वं भसंज्ञापदत्वरूपेणशास्त्रीयेपिभवतिन पदं तु भाष्यादिरितिलोपइतिसूत्रेपियच्चिभमितिभ्यामिभरत्वापदत्वप्रतिबंधात्म
लोपाभावार्थकार्यकालत्वं युक्तमेव किंचाष्टाध्यायीकृतपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेतिनदोष इतितत्वम् एवं च भाष्यमपिनैकदे
स्युक्तिः अंगेनप्रत्ययाक्षेपस्य सर्वत्रोक्तेः प्रत्ययइत्युपस्थित स्थानोविशेषणाच्च उत्थिताकांक्षत्वमत्र निरस्तत्वम् अन्तविषयइति तेन
आत्वविषयस्यापिसंग्रहः॥ मानाभावादिति अत्रगुरुचरणाः कश्चिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे अंत्यसदेशोर्धस्थितिरत्वात्वस्य
तथात्वेपिनप्रवृत्तिः अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैवविकाराभावात् अमुमित्यत्रास्यापिप्राप्तेः मकारादावपिनप्रवृत्तिः एकप्रयोगेद्विशब्दं
त्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात् रेफेणव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् अतएवोक्तं एकेइतिभाष्यप्रयोगउपपन्नः अन्यथांत्यसदे
शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेवयुक्तेति नाप्यदमुयङिति निर्मवितव्यमितिभाष्यविरोधः तत्राप्यःसेरितिपक्षेएवं भवितव्यं तत्र
स्यादिति शंकायामुक्तंचेतिसमाधानेनादोषात् समाधानंतुकेचिदिच्छन्ति वस्तुतस्तुयेनेत्यवेतिभाष्याशयेनादोषात् तस्माददद्रयङ् इ-
त्येवेष्टं नद्वयमितिसिद्धान्तमाहुः॥ अतएवहिःप्रयुक्ता इतिसुधियः।समोमिङिति नन्वकचिकृतेविधिरिष्टस्यादेशार्थं यथान्यासमेवास्तु इति शं

स॰ भ॰ कावसरइति चेन्न सर्वनामसाहचर्येणाव्ययादपि वाचकत्वरूपप्राधान्यस्यैव प्रतीतेर्न तु द्योतकस्य लेप्रकृतेर्नतु समीचीनकत्वान्तोः कचः प्रसंगइ-
१२३ तिमात्पर्यात् ननु नलोपोनञ्ञ इत्यत्राशिनिन्यासेऽकञ्चासणइत्यत्र दोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमिति चेदुच्यते उपसर्गस्याप्रताविसत्यत्र भा
ष्येणोपसर्गविषयेऽञ्चोऽनभिधानात् तत्रहि अयत्ताविसत्युपसर्गविशेषणं रेफस्यवा आद्येपरेः प्रतिषेधः अंस्येप्रतेरपूर्वोविधिरित्युक्तमु य
द्यकञ्चू उपसर्गस्यान्नदापरिवदकञ्च्यपि निषेध आवश्यक इति तदनुक्त्याऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः तिरसः अत्रंतिर्यं इति अनीति अती
तिवास्तु इति केचित्॥ अयंविचारः आद्ये अमंचतीत्याङ् इत्यत्राकारपरत्वादापत्तिः अलोपग्रहणे तु एकादेशापहृतंरूपलोपसत्त्वेननापत्ति
द्वितीयेपि॰ अङ्इत्यस्यानुकरणेप्रकृतिवदनुकरणेनेति पक्षे अ आङ् इत्यत्र॰ अपदान्तादकारादतो गुणे इति पररूपे आदेशः स्यात्॰ अलो
पग्रहणेतु ऋरीत्यादेशादिति न दोष इति चेन्न॰ अतीत्युक्ते आङि॰ त्यत्रदोषतादवस्थ्यात् अतः पक्षद्वयं तु सर्वत्र एकेत्याहुः॥ नांचेः ऊढस्ये
ति॰ ननु प्राचीनं इतिविशिष्टरूढत्वस्यारुष्टत्वेनवक्तुमशक्यत्वाद्यौगिकेन लोपानापत्तिः पूजायाः गम्यमानत्वादितिवाच्यम् प्राचोनंपदंक
चित् पूजयोपादीयाते कचिन्निष्टत्वयं नलोपयुक्तः प्रयोगः पूजायांतु नकारसहितएवेति केचित् अपास्तमिति॰ वस्तुतउंनेरौष नकारस्या रामः
वश्यकत्वेनात्रनियमगौरवेणाचतदयुक्तमेवेतिभाति॰ एतेनांचुगतावचिपूजायामितिपठ्यते इदित्वादेवनलोपाभावेननांचेरितिसूत्रमेव १२३
व्यर्थमित्यपास्तम्॰ पूजागम्यत्वेपिनलोपापत्तेः अंचुपुजिकृंचामित्यत्रेकारकरणादचि इत्यस्य अग्रहणापत्तेश्च उकारादकरणेन सर्वा...

हणेऽपि चिद्वत्येकेद्वत्यस्याप्याप्तेः तत्राकारान्तं कृत्वाद्यनुबंधकत्वादग्रहणमिति चेद्गौरवमेवेति दिक्॥ नोपधत्वेति। कुंच्याद्‌ इत्यत्र माघ
तत्वं तत्र नोपधप्रयोजनं कुंच्यादिति तत्र कुचिद्वतीदित्पठनेनापि सिद्धमिति कुंचेति पाठो व्यर्थः स्यादतोऽयं न नोपधः कथं तर्हि वुञ्चमाशंक्य तं न
हिं तन्न भाष्यात् कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेव प्रतिपाद्यताम्। आशीर्लिङि। कुंच्यादित्येवरूपमस्त्विति चेत्। चिंत्यमेतत्.
तू प्रात् वदिति ननु अत्तप्रत्ययांता एव निपात्यंतां किमनेन गुरुभूतेनेति वाच्यम्। अत्तप्रत्ययस्य प्रकरणे पठितत्वाभावात्। पूरणगुणेति
निषेधार्थमपि प्रातृवदित्यपि देशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः॥ अत्वसं अनुवादकमिति। वस्तुतस्तद्धयमाण सत्प्रतिपक्षार्थं तेन चंद्रयते।
क्विपि चंद्रमित्यत्र न दीर्घः णिलोपस्य तु न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात्। टिलोपः स्यादिति मतेऽदोषेण कथं तदुपरि व्याख्यानेन निर्वाह
इति दोषोदन्तः एतद्वचनेन न निर्वाहादिति चेन्न इदमपूर्ववचनं न किंतु व्यपदेशिवद्भावस्य आदेशस्थानिवन्मूलकः। ढुणकारं घटकत्वमारोप्य
ते इत्यारोपमूलको वा तत्राद्येऽनेकान्तवादिनामुपरि न दोषः अन्त्ये तु स्वावयवावयविनि स्वघटकत्वमारोप्यते इति तत्स्वावयवत्वस्यैवाभा
वेन तदवयविनि तद्घटकत्वस्यारोपेऽपि न मशक्यत्वव्याख्यानाश्रयस्यावश्यकत्वमिति न विरोध इति यत्किंचिदेतत्। अत्रेदं तत्त्वं नोपधा
या इत्युपधापदाभावे प्रकृते कृत्ते नुमि दीर्घस्य चारितार्थ्यसंभवात्। तक्कौंडिन्यन्यायेन दीर्घेण नुमो बाधापत्तिः तत्सत्त्वे न वकाशत्वाद्बाधे पु
नरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति न दोष इति सुधियः केचित्तु परमोपदेशिकात्वं तच्छ्राभार्थमनुप्यापि हलेत्यमिति संस्कारानंतरमानुमानिकादेशत्वस

स॰ भ॰ मस्त्येवेति॰ अपितु उपसंख्यानेनापूर्वमित्याहुः नलोपिनइति॰ यथाश्रुते प्राङ् ब्राह्मणीत्यत्रागितइति ङीबापत्तिः उभेलक्ष्यानुइति वस्तुतस्तु
१२५ उभशब्दस्यद्वित्वावच्छिन्नबोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकद्वित्वरूपमेकमेवेति नवाक्यभेदः किंचविधेयतावच्छेदकभेदेनवाक्यभेदेपिउद्देश्य
तावच्छेदकभेदेवाक्यभेदएवनयथाघटपटौस्तइति अत्रननुगर्गादिस्यत्रशातनिष्ठस्वत्वनिष्ठस्वत्वनिष्ठत्ति विधेयाधारत्वस्वत्वनिष्ठनिपूर्व
कत्वास्वत्वप्रकारकेच्छायादंडनपदार्थत्वात् एवंचतिष्ठतेरेकत्वेपिविधेयतावच्छेदकंयत्नत्वम् तथाचवाक्यभेदादेववाक्यभेदोनतुवि
धेयतावच्छेदकभेदादितिस्वीकारेणप्रकृतेविधेयतायाअभेदेनादोषात् यद्वास्वत्वंनविधेयतावच्छेदकमानंत्यप्रसंगात् अपितुस्वत्वेना
नुगतरूपेणेतिनं विधेयतावच्छेदकंभिन्नं नचशतनिष्ठत्तिर्गर्गेषुनास्तीतिवाच्यम् एकदेशद्वारासंत्वादित्यलम् असत्याग्निप्रयोजनाभावेस
त्यशब्दार्थप्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वादितिभावः॥ अन्तरंगत्वादिति॰ वस्तुतोवोभवतुइत्यत्राभ्यस्तस्वरानापत्तेश्च अयनसूत्रविषय
कमेव अन्यथाअंतरंगत्वाद्यादेशेनतदाश्रयत्वाभावेनतद्विधाराप्राप्तिः एवंचान्तरंगत्वादित्ययुक्तमेवेतिबोध्यम् किंचेत्यपियुक्तमेव अज
सुपित्यत्रअजुसग्रहणेनसामर्थ्याभावात् सामर्थ्यमूलकएवप्रवृत्तेः तत्रापिशब्भ्यस्तसंज्ञापेक्षयाबहिरंगत्वादितिः स्यादेतन्निःसामर्थ्य राम॰
रूपपारमिति॥ केचित्तु नदोषइति॰ वस्तुतएतस्मिन्नित्यत्रैकादेशेपरादिवत्वेनसत्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः नचैकदेशविकृतन्यायेनतत्वंतस्यफला १२५
भावेनानाश्रयणात् अतएतस्यानिवत्तत्रेदमामुपन्यस्येकदेशविकृतस्येतिवक्तव्यमित्युक्तम् तत्रवक्तव्यभवतीत्यत्रफलमुक्तंस्वयं

सिद्धिरूपमुक्तं भाष्ये॰ तदाश्रयणे वाऽर्द्धविकारे तत्प्रवृत्तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव न दोषः एवं च समासानाश्रयणेऽपि न क्षतिः आमन्तांद्धि
नवारणं त्वयुक्तमेव जुहुवतुरित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेः साहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यलम् केचित्तु देवदत्तादयोऽभ्यंतराभिनिस्वीकारे प्रत्येकमर्थाप्र
त्तिरित्युभयग्रहणमित्याहुः ॥ चिन्त्यमिति॰ केचित्तु बहुव्रीहिफलत्वेन मानम् स्वागिति भाष्योदाहरणेन अपवादत्वं युक्तमेव अन्यथा रज्जुसृड्भ्या
मित्यत्रैव षत्वापत्तेः न च कथमुपयट्काम्यतीत्यत्र षत्वं बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षावधित्वस्य सजो निरूपपदलक्षणस्य प्रायुपसर्गोपलक्षणस्य चा
श्रयणेनादोषादित्याहुः ॥ तन्निषेधादिति॰ ननु पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य ग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेवास्तु न पदांतेति सूत्रे स्वरविरोध
श्चेति चेन्न लोपसमाननिमित्तकपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य तत्र विवक्षणमित्याशयात् ननु कौ लुप्तमित्येव दोष इति वाच्यं पिपठिष
तेः क्विपूर्वनिमित्तकालूलोपस्य कौ लुप्तत्वाभावात् तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च पदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाभावादेशविषयत्वस्य वापरि-
ष्कारेणादोषात् तस्मिन् प्रत्यये परे यलोपः तस्मिन्प्रत्यये परे एव कार्य्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थे वा न दोषः तद्धितनिमित्तकलोपातिरिक्तलोपेन स्थानिव
दित्यर्थो वा तेन पटयतेः पडित्यत्र जनयतेः जनू तत्तो जातः इतिलापनेन जग्ध्वानत इति अत्र प्रयुक्तं सिद्धं अन्यथा निषेधाप्रवृत्त्या लोपस्य स्थानि
वत्त्वात्तदनापत्तिरिति श्रूयमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवातिरिक्त इति वा निवेशनीय इति सुधियः ॥ ॥ नुमस्थानिकं इति॰ शारितमन्याह
रग्रहणमात्रमानं तदभावे केवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेव नुम् ग्रहणमावश्यकं शर्ग्रहणे तु केवलानुस्वारस्य तत्घटकत्वेन ग्रहणे सिद्धे तु

स॰ भ॰ मूग्रहणंसामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थंनुमुच्यइत्तुनगृह्यते विसर्गसाहचर्येण अयोगवाहस्यैवग्रहणात् नुमूस्थानिकानुस्वा
१२५ रएवपर्यवसन्नवृत्तिबोध्यम्॥ तडिति॰ नन्वत्रसंयोगादिलोपेनतस्यासिद्धत्वेनपुनः संयोगान्तलोपस्यप्राप्तिरेवेतिचेन्न॰ नक्रौकौडिन्यन्यायस्य
त्रिपाद्यांस्वीकारेणाऽदोषात् एतन्मूलकमेवयंप्रत्ययपक्षाद्यत्वंनस्यासिद्धत्वेनइत्युक्तम् इदमेवत्रिपाद्यांन्यायप्रवृत्तौमूर्द्धाभिषिक्तोदाहरणमिष्पलम्
षत्वस्यासिद्धत्वात् अन्यथाषढोःकइत्यापत्तिः तर्हि तन्निमित्तलोपातिरिक्तनिवेशपदचरमावयवेत्तिननिवेशनीयमित्यपिलाघवमिति पडित्यत्रनुन
दोषः श्रूयमाणतद्धितेऽपि निमित्तत्वादितिदिक् विस्तरइति॰ ननुमधुश्च्योततीतिमधिगितिकथमितिचेद यंसोपधः तेनसंयोगादिलोपेइष्टसिद्धिरि-
तिकेचित्॰ रिधगिति॰ ननुदिदहितिउपदेशाभावाश्रयणं नापिदहिन्त्युत्तरखंडस्योपदेशत्वम् आगंतूनामंतेनिवेशइतितस्यतत्त्वाभावात् नच-
स्थानिवत्त्वेनविशिष्टतत्वं॰ स्थानेद्वित्वानंगीकारात्॰ किंचस्थानिवत्त्वेनोपदेशोग्रहीतुमशक्यः नचमवतइत्यत्रादुपदेशत्ववदत्र[illegible]भवत्वेनतत्त्वंस्था
देवतत्रप्रत्ययस्यनिमित्तत्वेनाश्रयणात् अदुपदेशप्रत्ययकालिकोग्राह्यइति तत्रस्थानिवत्त्वेनतदाश्रयणेऽपि उप्रत्ययस्यापिनिमित्त
त्वेनानाश्रयणात् उपदेशप्रत्ययकालिकस्यस्थानिवत्त्वेनोपदेशस्यग्रहीतुमशक्यत्वेनहलंत्यमित्यत्रेवस्वभावसिद्धोपदेशस्यग्रहीतुमशक्यत्वा रामः
दुपदेशत्वाभावात् इत्वाभावएवमाप्तइतिचिंत्यमिति एवंचदिधडितिजैमिनीयोक्तमेवयुक्तमितिसुधियः॥ वसोः।वसुसादेशेनेति॰ नचैवमपि[illegible] १२५
लम्भेइत्यस्यैवग्रहणंस्यादितिवाच्यम् सामान्यग्रहणेनैकानुबंधस्यधातोरपीतिज्ञापनार्थइतिसकलेष्टसिद्धिरित्याशयात् एतेनवसुस्थानि

वत्वेनैवागित्त्वे लब्धे उकारानुबंधवसोः सामान्यग्रहणार्थं भविष्यतीति भाष्यारूढमधिकसकारानुबंध नोत् संजनं व्यर्थमित्यपास्तं प्रत्यया
त्यययोः प्रत्ययस्यांगकार्यं दितिकेचित् उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापिग्रहणम् अग्निनाएकांतत्वादेकस्योपस्थितत्वात् न्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणौ
चित्याच्च धातोरग्रहणे परिभाषां विनापि जातमिति अपिकेचिदाहुः नचैवं सूत्रं सदृति साहचर्यात्तत्र सूत्रे धातोर्ग्रहणापत्तिः अत्र वसोरिति· प्रत्य
यस्यैवग्रहणात्तत्रापितस्यैवग्रहणौचित्यात् सांतेति विशेषणाच्च नहिधातोर्विशेषणेफलमस्ति ॥ सर्वत्र सांतस्यैव सत्त्वेनाव्यभिचारादिति दि
क् परेत्विति वस्त्वकेत्यस्यापि प्रतिपदोक्तत्वमिति चेत् सदृत्वस्याग्रामेत्वलोपाभ्यामेव प्रतिपदोक्तत्वात् संप्रसारणेनोधदृत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ पुंसो वस्तुतदृति॰ गौरवादेतदुक्तं सुवक्तं भवति ॥ अदसः ॥ प्रसिद्धेरिति· नचतक्रन्यायेन सिद्धिः इत्यादि सिद्धयेतदादिविषयेतदप्र
वृत्तिस्वीकारात् ननु अनंत्यग्रहणप्रत्याख्यानेदृदमेवेति नियमे प्रकृते हं यदि स्यात् दकाराभावेन स नियमोऽसंगतः स्यादेत स्सामर्थ्यादत्व
नप्रवर्तत इत्यदोषः किंच परत्वात्सत्त्वे सकृत्गतिन्यायेन त्यदाद्यत्वमिति सुवचमेवेति चेन्न तत्प्रत्याख्यानपक्षमादायैतत्ग्रंथप्रवृत्तेः वस्तु
तस्त्यदादीनामदृत्यत्र विभक्तौ ति विषयसप्तमी विहितविशेषणादिगौरवात् सैव चिंत्यमित्युक्तत्वात् एवं च सकारस्यात्वे पररूपे ओऽसदे शे टि
लोपदृतिन्यायेन पुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् नच पररूपात् पूर्वमेवांतरंगत्वात् लोपेऽसकाविन्व त्रटापि औङः श्याद्यापत्तिः औकारविभक्तित्वा
दितिवाच्यं द्विवचनोकारविभक्तेरेवौङिति संज्ञास्वीकारात् प्रत्ययस्यादितिदृत्वापत्तिरिति चेत् डित्वसामर्थ्यात् पररूपानंतरमेव टिलोपस्य वक्तव्य

त्वात् अन्यथासिद्धेरिति चिवदेवं चेदं चिन्त्यमित्याहुः॥ नमुने॰ ननु मुग्रहणं मास्तु इति चेन्न॰ पंचानाममुनेत्यत्र नाभावे कृतेन लोपस्यान्यथासिद्धत्वनिषेधा
पत्त्याऽर्थान्तरत्वेनामेर्थावर्णमिति स्वरापत्तेः नेदं नैव्यवहितत्वस्यैवासिद्धत्वनिषेध इति न दोष इति चेदत्र न ॰ इत्यस्य विषयस्यानुमितत्वेनौपश्लेषिकस
तम्यभावेन तस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्त्याव्यवहितत्वस्य शास्त्रलब्धुं शक्यत्वादिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिंगाः॥ पक्षे इति पक्षस्यादिरि
ति पक्षे तु गतिकारकेतिकदंतेन समासे परत्वाभावेन निषेधो नेति तत्त्वम्॥ वस्तुतः पंचमीसमासेन हसेनावित्यत्र निघातापत्तिरिति बोध्यम्॥ अ
पो॰ व्याख्यानादिति॰ सानुबंधकपरिभाषायाउभयोः सत्त्वे शास्त्रीयग्रहणमप्तुलौकिक एव संभवतीति भावः नच प्रत्ययाप्रत्यययोरितिन्यायेन दो
षः तदभावात् अदिति निर्देशाच्चेत्याहुः॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ उत्तरपदत्वे। ननु कार्यित्वनिवेशे फलसत्त्वेपि प्रमाणाभाव इति चेन्न पदा
दिविधाविति पर्युदास एवावेक्षि॰ तथाहि पूर्वकाला व्यवहितकालवृत्तिर्हि पदादिविधिर्यथा से च इति॥ सकारस्य पूर्वकालाव्यवहि
तकालवृत्तित्वं एवं च तत्साहचर्यात्परकालाव्यवहितकालवृत्तिरूपपदांतकार्य एव॰ तथा च कार्यित्वनिवेशोऽर्थात्फलितः यद्वाऽत्राभाववृत्तित्वे
न साहचर्यं यथा सदित्यत्र प्रागभाववृत्तित्वं तथा च ध्वंसवृत्तित्वं पदांतकार्य एवेति न पदव्यवायेपीत्येतद्विषये प्रवृत्तिः॥ अभावप्रतियोगित्वे
न वा साहचर्यमिति न दोषः नच पदादिविधिर्नान्तेत्यादेर्णत्वविधेः पूर्वस्याभावेन पूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वं बाधितमिति वाच्यम् उ
त्तरपदस्था॰ कार्यपदादिविधेस्तथात्वेनादोषात् ननु पदप्रयुक्तकार्येउत्तरपदीयकर्तव्ये पूर्वपदीयपदत्वस्यापि निषेधादितिचेन्न॰ उत्तरपदा

येनेति निवेशेनोत्तरपदसंबंधिनि कार्ये इति निवेशेन वा दोषात् ॥ अत्रान्यकार्यित्वादि फलमुक्तं ङमुट्सूत्रे । अनभिधानमिति । अभिधानं हि
गतिकारकेतिसुबुत्पत्तेः प्राक् समासे ऽपरत्वाद् निष्ठः स्यादिति भावः मसलिखितइति ननु मधुशब्दात् यजंताद् हुवचने जसि [illegible] लुकि
ह्रस्वस्य गुणो भवति तत्र प्रत्ययलक्षणत्वादेङः पदान्तादिति दुर्वारं नचानेन निषेधः उत्तरपदत्वाभावात् एतत्प्रत्याख्याने तु पञ्जादोषः नामस्थाने
पूर्वस्य ॥ परत्वनिषेधेनादोषादिति चेन्न उत्तरशब्देन उत्तरपदं न लक्ष्यते किन्तु इति चरमवर्ति तथाच प्रकृते निषेधसौलभ्यमिति बोध्यम्
युक्तं चैतत् अन्यथा प्रत्याख्याने ऽस्मादेवाचारक्विपि शापिमधवति शंभवतीत्यत्र गुणे कृते पूर्वरूपापत्तिः अत्र सर्वनामस्थानाभावेन
तस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । मन्मते इति चरम एव स इति निषेधः स्पष्ट एवेति दिक् । संबध्यत इति । ननु तत्संबंधि एनत्[illegible]रित्यत्र चारि
तार्थ्यात् सामर्थ्याद् वा लुकालुप्तेऽपि इत्यसंगतमिति चेन्न । प्राचीनानुरोधित्वात् । तस्य स्वमते ह्येकवचन एवेति बोध्यम् इदमत्रतत्त्व
म् । एतेन न वक्तव्यः नच तत्र न्यायेन त्यदाद्यत्वबाधः त्यदादिविषये ऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात् यदि सोऽपि न दोषावहः एतदेव कर्तव्यमिति भगवतः सिद्धान्तस्व
त्रेनदेव कर्तव्यमिति शंकिते ऽपरे यद्यनतत्क्रियते तर्ह्येनोऽपि न कार्यमिति तद् पर्युपहासपरतया तत्सामर्थ्यक्यादिति सुधियः ॥ ननु उपसर्जने तकारस्वा
र तार्थ्यमतः सामर्थ्याभाव इत्यत आह । अनयोरिति ॥ अहन् । निषेधेनापीति । अपिना तक्रन्यायः ननु निषेधविषये चारितार्थ्यात् तक्रन्यायोऽसमर्थ
इति चेन्न ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र बाधदर्शनात् नच वाक्यद्वयकार्ये वाक्यत्रयकरणसामर्थ्याभावोऽस्तु अत्र किंगम

कमितिवाच्यम् ब्राह्मणेभ्योगोडेभ्योदधित्तकंश्मश्रुमलंवइत्यत्रवाक्यद्वयेपिबाधदर्शनात् अप्राचीनग्रामानहस्वाम्भोम्नायेवर्हिणस्तेन्वपोषा
स॰ भ॰ इत्यत्रचदर्शनात् ननुनङि इतिनिषेधंपर्यालोच्यनलोपइत्यस्यसंकोचेप्राप्तिरपिदुर्लभेतिचेन्न संकोचस्यवाक्यार्थकालिकत्वेनवाक्यार्थात्पु-
१२७ र्वमेवचव्याप्यव्यापकत्वानसत्त्वेनपूर्वशास्त्रस्यैतद्बाधकत्वनादेतद्विषयसंकोचसुलभतयादोषात् निषेधशास्त्रस्यचप्रतियोग्यपेक्षत्वेनपूर्वत-
त्संकोचाभावात् तत्वाहयतेः क्विपि अहइत्यत्रनान्तत्वाभावात्कथंनान्तप्रातिपदिकत्वमहन्शब्दे इतिवाच्यम् पदान्ताहन्शब्दस्यसर्वत्र-
नान्तस्यैवसत्त्वेनतस्यतद्व्याप्यतायाः सोलभ्यादितिदिक् विभावयन्तुसुधियः॥ ऊर्गेति इयमूर्जीति वैदिकप्रयोगात् अस्य स्त्रीलिंगत्वेन पुनपुं
सकयोरेवेतिनप्रमाणमितिक्विवत्रककर्तरि वहूजीति ननु अनइत्येवकृत्वातस्यैवानुवृत्त्यासिद्धे प्रत्याहारग्रहणंव्यर्थमितिचेदयमप
रात्त इतितत्त्वम् अचइत्यनुकृष्य इकइतिनकार्यमितितुन ओङःस्यामित्यारंभेणसन्निपात्तेनपरत्वेन ओङ्भ्यस् ओः सुअदोषपिस्तुम्येकव
वनेकारान्तेपिनुमापत्तेःधात्रिदिक्॥ षाण्मासिकइति अयमपपाठः।ठनिषण्मासिक इत्यपेक्षितत्वात् नुम्नेति वस्तुतः सर्वनामस्थानत्वमेवनन
पुंसकत्वादितिचिन्त्यम् अम्बेति॥ समासे॥ भृतशब्दस्यपंचशत्तपरत्वमेवमस्तिशब्दस्यविंशतिपरत्वम् अन्यथाभूतादेः पंचद्विमे [illegible] रा॰
चतुर्दशसंख्यात्वस्यैवापत्तेः। आच्छी परोयः शतेति इदमेवयुक्तम् अन्यथाशत्भिन्नावयवेत्यर्थेपिशत्कारेसमुदायावयवे [illegible] याप १२७
निरेवस्यादितिशत्भिन्नावयवोर्थवान्ग्राह्य इत्युक्तेगौरवंस्यात् पूर्वान्तत्वेनतस्यैयत्रार्थवत्त्वंतत्रैवप्रवृत्तिरन्यत्रतुनेतिकल्पनंचेत् नचात्र

मते चापवर्गाभावः पक्षत्वेनदृष्टोयः शानेतिव्याख्यानेनादोषात्. उक्तगौरवेणास्याकिंचित्करत्वात् इत्याहुरिति उक्तभाष्यद्वयविरोधः [illegible]थंपरि
हार्यइतिचिंत्यम् अन्येतुक्तदिषः आकृतिग्रहणेश्वेवप्रसिद्धमिति छदिरुपधीत्यस्यप्रतिपदविधित्वेपिचर्मणितदप्रसिद्धेः प्रक्रि[illegible]वा
भावाच्चर्मणोऽनित्यस्यपरित्वान्नित्यत्वात्पूर्वविप्रतिषेधारंभइत्येकेऽत्रपरिहरन्ति अन्यत्रशीघ्रोपस्थितिकत्वान्नित्यविहित[illegible]प्रभृतिभिः
कपोबाधसंभवेपितथाविधकपूविधेरप्रवृत्तिपक्षेऽद्वैजानुरित्यत्रपाक्षिककपोनिष्ठस्यापचौभाष्यतात्पर्यान्नसः किंतुपुंदृष्टिभेति
पाक्षिकोऽनुरित्याहुः अपरेतुलोहितान्मणावित्यनेनपुंसिचारितार्थ्येनस्त्रियांप्रतिपद्विधानमात्रात्लिंगबोधकप्रत्यय[illegible]प्राप्तेस्त्रियमा
णात्स्त्रोहिताल्लिंगबाधनंवेति तद्वार्तिकतद्विरुद्धोक्तभाष्यद्वयेप्येकदेश्युक्तित्वंकल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृतेप्रापस्यापिदीर्घस्या-
कृतव्यूह परिभाषयानुम् अकारनिष्ठोपधात्वस्यविनाशोन्मुखत्वेनदीर्घाप्रसक्तेः स्वपात्येकमेवेत्याहुः इतिनपुंसकलिंगाः॥ स्वरादि. आपन्नेरिति
ननुचादयअसत्त्वइत्येवंपाठेन तत्रनदोषः ननुस्वरादयोऽसत्त्वइतिपाठेस्वरादीनामसत्त्वएवाव्ययत्वापत्तिः अव्ययमितिमहासंज्ञयासिद्धान्ते
पि असत्त्वएवेष्टत्वात्सत्त्ववाचकानांतुक्वचित्सतिगमकएवेतिनदोषइतिचेन्न तत्रचचादयइतिपदद्वयकरणेननिपातप्रदेशेषुचादिपाठेनगौ
रवापत्तेः यदिसंज्ञाप्रदेशेषुनिपातादित्यव्ययमित्युच्यतेतदानसिद्धान्तेनसममेवस्वरादिसूत्रेनिपातग्रहणंनकार्यमितितु. अत्रपक्षेलाघवं न
चोपसर्गादीनामव्युदात्तानापत्तिश्चादित्वाभावादितिवाच्यम् चादिगणएवोपसर्गाइत्यारभ्याधिरीश्वरेइत्यंतपाठेनचादित्वसिद्धेः प्रादयइतिचन्न

स॰ भ॰ कार्यमितिचलाघवं नचचादीनामप्युपसर्गगत्योरप्यापत्तिरूपादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् नचकर्मप्रवचनीयेष्वपि उपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुपसर्गा
१२८ दीनांगणेपाठत्वेननिपातत्ववत् कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्त्यापि समावेश इति वाच्यम् कर्मप्रवचनीया इत्यत्र कर्मप्रवचनीया एवेति पठित्वा गत्यादिबाध
सिद्धेः अन्ययोगव्यवच्छेदो हि एवकारेण स्वघटितपदत्यागे एवं निवेशे च किं लाघवमिति चेदेकं पदं कार्यमिति विशेषः इदमत्र तत्त्वं स्वसदृशो-
व्ययमित्येव सूत्र्यन्तां चादयोऽपि तत्रैव पाठ्याः चादौ प्रादय एव उपसर्गा इत्येवकारेणोपसर्गादिबाधश्चादीनां चादय आद्युदात्ता इत्येव च पाठ्यम् अ
सत्व इति पठित्वा चादीनां पाठः कार्यः तत्र कर्तव्यो वा तथा च चादयोऽसत्त्वे इति प्राग्रीश्वरान्निपाता इति स्वरादिनिपातमव्ययमित्यत्र निपाता इति च न कार्यमि
ति॰ एतत्पक्षेऽपि पातपदमनुक्तमपि लाघवं निपात एकाजनाङित्यादिषु चादय इति पाठे च गौरवेऽपि समपदाकरणात् मात्रालाघवं त्वतिशयितमेव॰
नचसंज्ञाकृतलाघवं तदनाश्रयणस्योक्तत्वात् ननु स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादेराकृतिगणत्वात् अतिरिक्ताव्ययानामसंभवे पाठे तेषां चादित्वस्या-
प्यापत्त्याद्युदात्तापत्तिरिति चेन्न आकृतिगणोऽन्त्य एव पाठ्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन चादितः पूर्वमेव तेषां पाठे न दोषादिति प्रांचः यत्त्वानुयत्वं तथाप राम॰
रममधुर इति मात्सर्यपित्तोऽर्थविचारयन्तु सुधियः॥ सत्ववाचक इति॥ स्वरादिषु सत्ववाचकत्वेऽप्यव्ययत्वस्वीकारादिति चिंत्यमिति साहकस्तु॰ १२॰
चिंत्यः गमक एव तत्त्वस्वीकारात् वामिति यद्यपि विभक्त्यन्तार्थेन न सादृश्यं तथापि प्रकृत्यर्थेन तत्ताव(?)म्॥ तत्तदर्थेति॰ यद्यप्येकस्यैव द्विरुक्तौ पदद्वैतैः
तथाप्येकतच्छब्दस्य प्रकृतिपरत्वेनैकस्य प्रत्ययपरत्वेन तदसंभवः नचतच्छिनोविंत्यत्र तदित्यस्य तस्यादित्यर्थकेन प्रथमं तचिदित्यनेन सा

मानाधिकरण्याभावाद्द्वंद्वो दुर्लभः परिनिष्ठितविभक्त्या समासेनादोषात् नहि द्वंद्वसूत्रे शेषग्रहणस्यानुवृत्तिर्येन प्रथमान्तानामेव स[illegible]
अत्र केचित् यद्विभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वं तद्विभक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्त्येति वाच्यमित्यादीनां पाठं विनाऽव्ययत्वानुपप[illegible]हुः ॥ साधी
यदिति त्वष्वसाधीयसीति भाष्यात् ॥ सर्वेति अत्र विभक्तिपदं त्रित्वपर्यवसन्नं प्रत्येकमेकवचनादावितिभावः द्वितीयैवेति द्वितीयायाः कर्मत्वमे
वार्थेनान्ययोदयोपेक्षत्वम् त्रयाणामिति अन्यथा कपिंजलाधिकरणन्यायेनायमेकः इमे त्रय इत्यपि सा बुद्धिरेव चतुष्ट[illegible]निकाः प्रथमोपस्थि
तत्रित्वावच्छिन्नबोधनेनैव बहुवचनसार्थक्यं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत्रेदं तत्त्वम् सर्वविभक्त्येकवचनत्वाङ्गीकारे गंगादेर्नियमेनः सर्वैकविभक्त्ये
कवचनापत्तिर्नहि तथाचानुभवः ॥ तस्मादेकैव विभक्तिस्तत्रस्वस्थितः इत्यत्र सप्तम्येव स्वगत इत्यादौ पंचम्येव एवं चतुर्[illegible] इत्यादौ हि प्र
त्याहारश्चरितार्थः तत्र तत्र सप्तमीपंचम्यादेर्लुगर्थत्वात् त्वदुक्तासर्वविभक्तित्वमयुक्तम् उक्तयुक्तेः नच येषामपादानादित्वं नास्ति तेषां
नु सर्वैकवचनापत्तिरिति वाच्यम् अर्थे प्रथमेत्येव वक्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणात् प्रथमैवेत्यदोषात् कर्मादियोग्येत्यर्थस्तु न प्रातिपदिकप.
दवैयर्थ्यापत्तेः किंच पचतिकल्पमित्यादौ सदुर्वारः विशिष्टकर्तृत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वात् ॥ कृन्मे संज्ञाया अपीति अत एव तेभ्य एषामि
त्यादिसिद्धिः आद्ये येन विधिस्तदंतसंज्ञाप्रति त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वात् पत्यादंतत्वापत्तिः अंत्ये गुरुसंज्ञाप्रति दीर्घस्यासिद्धत्वात्तस्या अप्य.
नापत्तिः वस्तुतः अव्ययीभावश्चेत्यत्र सामर्थ्यात् महासंज्ञायास्त्यागेपि एतद्विषये महासंज्ञायास्त्यागे मानाभावदिति सुधियः ॥ अयं भाव इति ॥

॥नन्वस्य वस्तुनः कल्पेन नवैलक्षण्यम् अतएव ध्वननपरत्वेन तदर्थलापनं कुर्वतीति केचिदित्तिचेन्न· अयंभावः कल्पेसमानाधिकरण्य
स·भ· संवधेनलिंगान्वयित्वंविशिष्टस्यनकेवलस्येत्याशयः द्वितीयेकेवलस्यापिनेत्याक्षेपात् ननुतथापिवस्तुनोग्रंथेनातएवेत्यसंगतंतत्प्रत्याख्यान
१२१ रीतेरभावादित्तिचेन्न सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणस्याप्यन्योर्थत्वेनप्रत्याख्यानेनादोषात् प्रधानन्यायोपन्यासस्तुचिन्त्यः वृद्धोयूनेत्यादिगमके
एवतत्प्रवृत्तेरितिदिक् उच्चैरावितिः अकारोवासुदेवस्तस्मादोप्रत्ययःपरादित्वेनसुप्त्वेएवमिदम्शब्दात्भ्यामिद्वितीयमपिनचसमासेउप
सर्जनत्वमेवेतिवाच्यम् कुगतिसमासेउभयपदार्थप्राधान्यात् उच्चैरभ्यामित्यादावदोषात् ननुप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवात्रलुक्नप्रा[illegible]
नीतिकथमनभिधानमितिचेन्न अंत्येस्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिविषधादितिकश्चित् प्रत्येकमेवेति स्वरविशेषादि[illegible]॥ हयग्रीवपदा
म्भोजद्वंद्वकारुण्यमूर्तये॥ मत्राशेखरचंद्रस्यरचितावरचन्द्रिका १ चन्द्रिकायामव्ययानिसमाप्तम्॥ ॥श्री॥[illegible]॥निरूपितमिति॥नच
महाशब्दसमुदायस्यनिषेधेपिअवयवाट्टाप्स्यादितिवाच्यं अमहत्पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः नच॥ समुदायनिषेधेअवय[illegible]दुत्पत्तौढक् अव रामः
यवादेवेतितत्फलमितिवाच्यं स्त्रीवाचकेभ्यइत्यर्थेसमुदायादवयवाच्चप्राप्तौ[illegible]प्रचलनन्यायेनावयवादनुत्पत्तेः नवकुंभकारेपापाप १२१
द्यतेतिभाष्यविरोधः एतन्न्यायेनावयवादनुत्पत्तेरितिवाच्यं स्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थस्यैवसिद्धांतत्वात् परंतु अनुपसर्जना[illegible]रेणजदंत
विधौमहाशूद्रीतिनस्यादित्यमहदितिनिषेधः नचशूद्रशब्दार्थस्यस्त्रीत्वाभावः महाशूद्रेतिस्त्रीत्वविवक्षायामपिनागेशमते[illegible]नापेः

नचादंतलक्षणष्टाप् ङीपा वाधात् वस्तुतो विवक्षादिकमप्रयोजकम् उपजनिष्यतीत्यायेन समासात् प्राक् टाबनुत्पादात् अवयवे जातेर्गोपत्व
जातिसत्त्वाट्टाप् स्यादेवेति चेन्न प्रियामरुतीशूद्रायस्येति विग्रहे यत्त्वी प्रत्ययांतंशूद्रेति न तदुपसर्जनमिति ह्रस्वो न स्यादित्यत्र बोध्यं [illegible]
नु ङीप् अवयवाट्टाप् चस्यात्तत्र यस्येति लोपे पिट्टत्वे इति न्यायस्य फलभेदेऽप्रवृत्तेर्ङ्गापादानशंकेति बोध्यं कुक्कुटाण्डेति [illegible]र्तिकाभा
वे कुक्कुट्या अण्डमिति स्यात् प्रत्याख्यानभाष्ये त्वनभिधानात् टाद्विशेषात्सूत्रे भाष्येति नच परत्वाट्टाच्चीत्यस्याप वा स्तानिषीच्यं प्रत्याख्या
नभाष्ये ण पूर्वविप्रतिषेधांगीकारात् सूत्ररीत्येष्टस्येति पादं तकृतसमासांतस्यानभिधाने द्विपदीति सामान्यतोपि न सि[illegible]दि निभावः नचसू
त्रवैयर्थ्यमिति वाच्यं एवानभिधाने सूत्ररीत्येति ग्रंथासंगतिरिति वाच्यं सूत्रमते द्विपदीति सिद्धं कृत्वा पश्चाद्गिति लोपेन सिध्यतितन्न सि
ध्येदित्यर्थात्ः नचैवमेकपादिति सिद्धं कृत्वाऽगिति लोपने सूत्रमते पि तत्सिध्यतीति अनभिधानशंकासंगतिरिति वाच्यम् अस्य
ग्रंथस्य चिंत्यत्वात् वस्तुतः अभावपर्यंतव्यापारस्य लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वेन तथात्र तदभावे एकपदीत्य कृत् अभावपक्षे सर्वाविति सूत्रकारस्येति
ङीवंतस्यासिद्धिरित्याशयः त्यकनोकारस्येति निकनीकारकरणेनेति भाष्यं नचप्रक्रियालाघवे न तथाकरणप्रयत्नोपस्थितकारत्यागे वीजाना
पत्तेर्लाघवानादरात् प्रत्ययस्थान चसर्वोदूनिकृत्वानंतरमकविपूर्वत्वेनदृष्टस्य कार्याभावेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ तत्राव्यवधाने चारितार्थ्ये
नकारिकेत्यत्रस्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् स्थानुसमर्थानामित्यनुवृत्तेरितरत्र नेत्येरु कृत्वात् कृतसंधेः कार्योचितत्वादिति वाच्यं क्षिपकादीनां चेति निषेधा

स॰ भ॰ जूत्तापकात् व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः अत्रेदं तत्त्वम् आपि यः ककार इत्युक्तेः समर्थ्यो जूत्तापकेन वा एकवर्णव्यवधानं सिद्धम् अपि योऽकार इत्युक्ते
१३० तुवर्गाद्वयम् उदीचां न च स्त्रीबोधकाकारस्य मांकाभ्यकेऽभावो वु नस्तत्र शक्तेरभावात् आमन्तिक्रान्ता॥ अस्या अन्ताता अत्या अन्यकेत्यादौ वङ्का
पूग्रहणे दीर्घ इत्यस्य प्रत्याख्याने अकारस्य स्थानिवत्त्वेन स्त्रीबोधकत्वान्न दोष इति वाच्यं तद्रूपयोगाभावात्स्वत्यास्त्रीयमेवेत्याशयात् उदीचामापूर्वं
काभ्यामिति वक्तव्यमत्रान च प्रतिपदोक्ते आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे एकस्यादिति वाच्यम् आर्यकेत्यत्रापि ह्रस्वं बाधित्वा अस्य प्रकृत्या दोषात् बहुचं
टकिकेत्यत्र ह्रस्वाभावेन अस्य चारितार्थ्येन बाधनायोग इति वाच्यम् एवं चेदत्त इति नानुवर्तनेन तथा चार्यकेत्यत्र स्थानिवत्त्वेनाप्यदोषात् ङ्याप्
ग्रहणे इति तु प्रत्याख्यानमेव अन्ये तु स्त्रियस्तु च्छापिकेत्यत्र विकल्पः स्याच्च सिद्धान्ते तु स्त्रीबोधकेत्यर्थस्यासिद्धान्ततत्त्वेनैगुंसर्कारेशस्य स्थानि —
वत्त्वेन विशिष्टस्त्रीबोधकत्वेऽपि अवयवे अभावान्नेत्वविकल्पः न च समासेऽव्ययगतस्त्रीत्वं तथा सत्यपि पिप्पलीत्यत्रातस्य व निष्ठ नपुंसकत्वे
नत्र स्थापत्तेः वस्तुतस्तु केत्यत्र स्थान्यलूनिष्ठत्वेनास्त्वं दुर्लभमिति केचित् परे तु त्यकेत्यत्रापोऽभावेन विकल्पानापत्तिरित्याहुः अत्रफ रामः
लभेदात् ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति प्रत्याख्यानासंभव इति तत्त्वम् अनुपसर्जनात् आचारक्विबन्तेति न च कर्तृक्विपि अतो लोपे [illegible] १३०
भावादेवादोष इति वाच्यं गौरादिपठितानडुह इत्यादिक्विबन्तस्यानभिधानमित्याशयात् न चोपसर्जनत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वम् अपि
एवतदारितिसूत्रे ह्व इति प्राप्नोति स्वद्वेष्यते इति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाऽभावः एदं चोपसर्जनत्वाभावः प्रकृते इति वाच्यम् अर्थान्तरवत्वे

तदृष्ट्यन्त्यार्थवोधकत्वं तद्रूपोपसर्जनत्वात् वस्तुतोदृष्टपदनिवेशप्रमाणाभावः तदोरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चेतिवोध्यम् पश्चागद्धनद्वंतिकु
चराजपुरुषेकार्यकालेनतल्लोपार्थेदृष्टस्मद्दतरात् पेक्षत्वस्याग्रहणेदोषएवेतिवाच्यं तत्रयथोद्देशेनैवनिर्वाहेदृष्टपदनिवेशाभावेनप्रातिपदिकार्थात्
रूपमित्यर्थइति यदिभाष्येसाधनविधिशब्द स्तदापंक्तेरलग्नतास्यादतः कर्मसाधनेनतदंतशब्देनकर्मधारयस्तयाचतदंतंयद्विधीयमानमसंजात-
मित्येवंरूपमित्यर्थः प्रत्ययविधाविति नचविशिष्यतत्तद्रूपेणोपादानेएवग्रहणंवतेतिनिषेधप्रवृत्त्यातज्ज्ञापकतेतिवाच्यं ष्ठिवोरेतिसूत्रेविशिष्यो
पादानात्तदानात्रफलमित्याशंयात् नचतथापितज्ज्ञापकतेति कुम्भकारेयापादनभाष्यासंगतिरितिवाच्यम् एतद्भाष्यप्रामाण्येनविशिष्येत्यस्यचिं
त्यत्वात् ऽअनन्वयापत्तेरिति नचएरपत्यंस्त्रीइत्यादौसंभव इतिवाच्यम् प्रत्ययग्रहणइत्यस्यवाचनिकत्वेनंतस्यानेनतुनिषेधाभावात् इतितत्वंकुं
भकारेयइति नेनुक्तियामितिगृह्यमाणविशेषणात् नदोषोबहुकुरुचरेत्यादौ नाप्यतिधीवरीतिफलं भूद्राचेतिज्ञापकेनसिद्धेः नचशूद्रावेतिज्ञा
पकेनबहुकुरुचरेतिव्यावर्त्यमेवेतिवाच्यं तथापिज्ञापकतासंगतेः किंचशूद्राचेत्यनेनतत्सूत्रेएवतदंतज्ञापनम् ऽअतिधीवरीतितुबहुव्रीहौ
वेतिज्ञापकात् तत्सूत्रंतदंतंयत्तु तेनचात्रसिद्धं कुंभकारेयस्यापिनिष्कृष्येकार्थी भावाभावेवृत्त्यभावेनानापत्तिः नचपरमगार्ग्यायणइतिभाष्यादस्मा
च्चतद्भावेपिवृत्तिः तथासत्यपिवृक्षप्रचलनन्यायेनसमुदायादेवोत्पत्तिः स्यात् नचफलभेदेवृक्षप्रचलनन्यायाऽप्रवृत्तिः वभूवेत्यादावपितदप्र
वृत्तौदोषात्फलभेदेपितत्प्रवृत्तिरित्यंगीकारात् किंचपारिष्कारिकार्थत्वलाभान्नप्रातिपदिकत्वाभावादेवनदोषः नचमृत्तेवेतोपदंशामित्यत्रमानि

पदिकत्वार्थनियतसमभिव्याहारातिरिक्तस्यनञग्रहणेन ऽर्थवत्वमेवेतिवाच्यं निपातस्यानर्थकस्येतिस्थानेऽव्ययस्येतिपठितेदोषात् नचभाष्य
स.भ. प्रामाण्यादर्थवत्त्वं तर्हिनिपातसमभिव्याहारातिरिक्तेविशिष्टस्यस्व्यर्थवाचकत्वेनावयवस्यस्व्यर्थवाचकत्वाभावेनादोषात् नचैतदपि ऽारोपितत्वंवर्त
२३१ ते भाष्यादितिवाच्यं तर्हिवृक्षेति॥न्यायेनैवदोषदानस्यसुवचत्वात् नचावयवादुत्पत्तावपिविशिष्टस्यापिप्रकृतित्वेनोभयोर्वृद्धौदोषानेतिउक्त-
न्यायेनखंडनमसंगतमितिवाच्यंघाटचकाशेयेदोष तात्पर्यात् तत्रोभयवृद्धौदोषात् इतिचेन्न वृक्षेतिन्यायस्यैतद्भाष्यादप्रवृत्तेः नचकरोतेर्भि
करः कुंभस्यकृते इत्थंवर्तेनसमासेऽवयवादेवोत्पत्तौ कुंभकारेयोगलेपतित्तदितिवाच्यं गतिकारकोपपदानामितिपूर्वसमासेनंतरंटापितदभावा
त् षष्ठीशेषइत्यस्यापिकारकत्वांगीकारात् नचसेनांतलक्षणाकारिभ्यश्चेति एयेनवाधाद्गेवनेड्डीवाच्यं विशेषविहितत्वेनठकसत्प्रवृत्तेः यद्वा
कुंभकारीवमनुष्यः कुंभकारीतस्यापत्यमित्यर्थेस्त्रीभ्योढगित्यस्यस्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थेऽवयवाङ्डीपिअवयवेनिष्कृष्येकार्यमाश्रभावाड्डगनुत्पत्तौकौ
भकारेयोनसिद्ध्यति इत्यनुपसर्जनाधिकाराभावेदूषणं नचस्त्रीभ्योढगित्यत्रस्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोषइतिवाच्यं कन्नंतस्यबहुव्रीहौह्रस्वानाप ग.म.
तिरनुपसर्जनाधिकाराभावेविशिष्टस्योपसर्जनत्वेपि अवयवस्योपसर्जनत्वाभावात् यदिशास्त्रीयमुपसर्जनंतत्रगृह्यते तर्हिप्रत्याख्यानेवरमि २३१
तिदिक् नचटिड्ढेतिसूत्रेतदंतग्रहणंकर्तव्यमितिवाच्यं तथासतियदितरंतेस्त्रियामितिविशेषणंतर्हिवहुकुरुचरेतिदूषणं यदिगृह्यमाणस्यतदा
ऽपिशालेतिदूषणं सिद्धांतेतुअनुपसर्जनादितिगृह्यमाणविशेषणादुभयंसिध्यतीतिबोध्यम् अर्थवत्त्वाभावेनेति नचानुपसर्जनाधिकाराभावेऽ

वयवस्य प्रातिपदिकत्वेन ङीबुत्पत्तिः क्वेदानीं तु तदभाव इति विरोध इति वाच्यं तदधिकाराभाव इत्यर्थः वत्वग्रहे प्रमाणाभावात्तदधिकारसत्त्वे
तेनेदृशार्थवत्त्वज्ञापनादित्यवबोध्यम् निष्कृष्यैकार्थीभावत्वं च अपदन्यायार्थान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं न च विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्य
त इति न्यायात्केवलेऽप्यन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न इति अत्र पर्याप्तिमत्त्वस्य निवेश्यत्वात् असहाय एवेति तत्त्वं च अतिदिदिक्षितधर्माव
च्छिन्नासमभिव्याहृतत्वं धर्मश्च स्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः तेन राम इत्यत्र न सर्वशब्दत्वातिदेशः सर्वशब्दत्वस्य रामशब्दत्वविरूपितत्वाभावात् न
चासमभिव्याहृतत्वमिति मास्तु दरिद्रेत्यत्र तत्त्वाभावान्न दोषः अन्तत्वं च स्वघटकप्रागभावानधिकरणत्वमिति इकारवृत्तिनिरूपितत्वं नास्तीति वा
च्यं तदनधिकरणकत्वरूपाऽकारस्याभाव इकारेऽस्तीति तादृशाभावरूपेकारवृत्तिधर्मेण तदधिकरणरूपाकारवृत्तिप्रतियोगित्वस्य निरू
पितत्वात्तदेवाश्रीयते न च तदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वस्मिन्स्वभेदानङ्गीकारेणान्तत्वमिकारस्येति वाच्यं पूर्वोक्तरीत्याऽप्यन्तत्वस्यानेतुं
शक्यत्वादतोऽसमभिव्याहृतत्वमिति एवं चैकदेशयुक्तित्वमावश्यकमेव वस्तुतः एकस्मिन्नित्यस्यैकव्यक्त्याऽभिन्न इत्यर्थः न तु सहाय इति व्य
पदेशश्च विशिष्टवैशिष्ट्यं तथा चैकव्यक्त्यभिन्ने विशिष्टवैशिष्ट्यवत् कार्यं विशिष्टत्वं च घटकत्वघटितत्वादिरूपम् अस्याप्ययमिरित्यादौ घट
कत्वातिदेशार्थं तदनधिकरणकत्वरूपमन्तत्वमिति लक्षणसमन्वयः इयायेत्यादौ च घटितत्वातिदेशार्थोऽवयवविप्रतिपत्तिः दरिद्रेत्यादौ तद्
घटकत्वातिदेशेऽपि न तदनधिकरणत्वरूपमिवर्णान्तत्वमायाति इति नातिव्याप्तिः इयानित्यादौ तदादित्वानतिदेशोऽपि स्थानिवद्भावेन तद्धि

स॰ भ॰ न्तांतत्वमानेयम् अत एव न प्रत्ययमात्रस्य तदंततां ब्रूम इति दीक्षितग्रंथसंगतिः न चास्यापत्यमिति विग्रहे अण् इत्यवस्थायां प्रत्ययमात्र
१३२ स्य प्रातिपदिकत्वापत्तिरिष्टापत्तेः न चौपगव इत्येकदेशाकारस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तिः वृक्षप्रचलनन्यायेनादोषात् इति दिक् ॥ पंचाः नत्र
स्त्रीं पुनरत्रेति न च वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यत्वाद् प्रयोगे रूपद्वयं सिद्धं पुंयोगे वयस्यचरम इति वाधित्वा। पुंयोगादाख्यायामिति ङी
षेव स्यादिति वार्त्तिकं तत्र कृतेपि वार्त्तिके न ङीषं वाधित्वा ङीषेव स्यादिति गौरादिपाठः तत्सामर्थ्यात्पक्षे ङीष् इति रूपद्वयं सिद्धं तत्र वह्वादिषु
पाठः कार्यः किं वा मनोरौ वेत्यनंतरं वार्त्तिकं कार्यं तेन सर्वत्र रूपद्वये सिद्धे गौरादिपाठः किमर्थ इति वाच्यम् एवं सिद्धे एवं क्रियमाणे न वैक
ल्पिकं जातिकार्यस्यानित्यत्वं वोध्यते तस्माच्च वह्वादिपाठस्य अपुंयोगे चारितार्थ्यं पुंयोगे परत्वान्ङीषेव स्यात् एवं मनोरौ वेत्युक्तेः अनन्त
रं पाठेपि पुंयोगे चारितार्थ्येनापुंयोगे ङीष एव स्यात् तस्माद्गौरादिपाठः वार्त्तिकं चेति वहवः अनित्यत्वफलं तु वृद्धार्थस्यात्तरेत्यत्र दैवङीष् अ
त्रैव ब्रूमः तरुणी सुरेत्यत्र वयोवाचकत्वाभावादप्राप्ते ङीवर्थं वार्त्तिकं तत्र अपुंयोगे वैकल्पिकजातिकार्यत्वेन रूपद्वये पि परत्वात् पुंयोगे ङी
षेव स्याद्वार्त्तिकं त्वत्र चरितार्थमिति पुंयोगे ङीष्घटितमेकमेव रूपं स्यादिति सिद्धमिदं गौरादिपाठः स्वव्यर्थः अत्र विचारयंतु सुधियः वार्त्ति रामः
कस्यान्यार्थं तापत्तेश्चेत्यर्थः तत्रे कमिति ह्रस्वः पाठः शक्तियष्ट्योरिकगेव विधेयः विधानसामर्थ्यान्न यस्येति लोपः॥ अन्यथा कगमेव वदि १३२
दध्यात् वहिषष्ठिलोप इत्यत्र वहिषः षलोपोऽप्यन्व इकगिति पाठ्यं तेन न दोषो विधानसामर्थ्यान्न लोप इति चेन्न तीयादिककिं ताती यीका

सिद्धेः नचतत्रदीर्घोत्रैवह्रस्वः त्रोनीयीकीत्यसिद्धेः प्राचांष्फ नतुष्फ डेवविधेयः किंतद्धितग्रहणेनडित्वसामर्थ्यादासुरेरुपसंख्यानमितिसिद्धमिति
चेन्न संहितापाठेऽपिसंभाव्यत्वात् किंचतस्याद्युमात्रिकत्वेनाऽविशेषात् किंचगौरकस्याप्यन्यादौगर्गादियञन्तप्रकृतिकत्वादौडयादियङ्
तप्रकृतिकचार्वंतानद्धिवक्षायांमस्याद्ध इतिपुंवत्त्वार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् नंचभाष्येतत्प्रत्याख्यानमितिवाच्यं.तद्वदस्यापिकृतप्राय-
त्वात् प्रत्याख्यानेषाद्यञ्इतिचापिगोकक्षात्तस्मात्ष्फ इतिसिद्धागोकक्ष्यायणीनचगोकक्ष्यादितिस्यात् ष्फस्यचाणोऽपवादकत्वादि
तिवाच्यं प्राचांष्फइत्यत्रसर्वत्रग्रहाऽनुवृत्तिस्तच्चबाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थं गोकक्ष्यादितितु उदीचांमतेएवंचगौकेक्ष्यायः प्रतिषेधो
वक्तव्यइतिसम्प्रसारणनिषेधकंवार्तिकमपिनारंभणीयमित्यपरमनुकूलं टिड्ढाणञ्टिदाद्यवयववेति नचटिदाद्यवयवोऽकारइत्युक्तेका
रस्य प्रत्ययत्वात्तदंतग्रहणाऽभावेनप्रातिपदिकविशेषणेनैव तदंतविधौपरमकुरुचरीतिनस्यादितिवाच्यम् एकस्मिन्नपितदंतवि
धौटिदाद्यवयवाऽकारांतत्वस्यप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेप्रत्ययग्रहणइत्यस्याऽप्रवृत्त्यासमुदायेपिसत्त्वात् नचैवंकर्तुकुरुचरेत्यत्रापिवार-
णार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्यचारितार्थ्येनज्ञापकत्ताऽसंभवइतिवाच्यं टिदित्यादिप्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणेन टिदंतमित्य
र्थात्समुदायेतदभावेनाचारितार्थ्यात् टिदाद्यवय वाकारांतमित्युक्तेतुपरिभाषाबाधःस्यात् तथाचटिदंतात्तं यदकारांतमित्युक्तेपचाम्वे
ति प्रत्ययाऽकारष्टिदाद्यवयवोग्राह्यइत्याकलनीयं परेत्विति नचकश्चिदनन्विधा विति निषेधइत्यस्याऽभावेनचक्राणइत्यत्रस्यान्निवृत्ते

नटित्वाट्टेरेत्वंस्याद्रितिवाच्यम् टित्तदूत्यत्रतङामित्यनुवर्त्ततेटिदन्तस्तङ्गांटेरेदूतिन्यासेनवाऽदोषात् नचङि·दादेशानांनेङि·त्वमि त्यस्याभा
 वलविषीष्टेत्यत्रगुणोनस्यादितिवाच्यं लिङ्·सिचावितिकिंतिकित्वविधानाज्ज्ञापकात् क्वचिन्नङि·दादेशानांङि·त्वमित्युच्यमानत्वात् ह
 लउपधायाद्रिति तच्चसामर्थ्याद्व्यवधानेपिभवति गार्ग्यायणीत्यत्रतुयेननेति न्यायेननदोषइतिवाच्यम् उपधापदानुवृत्तेर्वचन-
कल्पनापेक्षयालघीयस्त्वात्।षः आदिरुपरंजकेति अविमह्योष्टिषच् इत्यादावनायासतोवारकत्वेतिकेचित् नादेशादिति न
चेत्तत्वभवतुलोपंबाधित्वाऽऽदेशः स्यादेवेतिवाच्यम् इदितिमहासंज्ञयालोपंविनासंज्ञाऽप्रवृत्तेः सर्वत्रस्वैषावितिफलितार्थः ससम्यास्वलुप्तनेः
आवस्थायनीति प्राचांष्फस्तद्धितः सर्वत्रेतिन्यासेनसिद्धम् एतेनापकर्षः परास्तः आरंभसामर्थ्यादुत्तरसूत्रेनित्यत्वसिद्धेः नच माण्डूकस्यास्य
त्त्वेनङीप्प्राप्तः इतिटापङीपोरितिसुगमइतिवाच्यम् कौरव्यसाहचर्येणगौणं नमात्रस्यग्रहणेननतत्रजातिलक्षणङीषाबाधादितिसुधियः
विभाषा।बहवोवृषलपत्नयइति नचात्रप्रयोजनादनुपसर्जनादितिज्ञापनाऽसंगतिः अत्रैववक्तव्येतत्रकरणात् नचात्रविशिष्टस्याऽनुपसर्जन
त्वमेव॥सपूर्वपतिशब्दत्वाभावात्॥पतिशब्देसमासकालेबहुवृषलेत्यस्याऽनवयवत्वात् नतदंतस्येतिनासूत्रे मूलोक्तदोषात् समासस्येतितु
नासूत्रि बहुचपूर्वेऽनापत्तेः बहुवृषलपत्नीतुनदोषः प्रत्यासत्त्यापतिशब्देनकेवलेनजातस्यसमासस्यानुपसर्जनस्यग्रहणात्॥ स्तनेरितिपुनो
र्कंपतिरिवमनुष्यापत्तिरित्यत्रापत्तेः व्यपदेशिवत्त्वेन सपूर्वत्वात् सपूर्वग्रहणंतुवृत्त्यभावेचरितार्थं त्रीण्येतिकुंभकपाललोहिनीत्यत्रनप्राप्तोत्यत्तइ

यंव्याख्यागृह्यमाणविशेषणमिति त्रिष्वेनीत्यर्थो बोध्यः सपत्नीतिनिपातनात्स्त्रीविशेष एवेत्यर्थः सूर्ये॥ सूर्यादीनामंगानामित्यर्थे सौरी न स्यात् यमग्रहण-
मिति सूर्यमानयतीति सूर्याणीत्यत्रैकादेशेऽकारस्य सूर्यसंबंधित्वादुपधात्वाच्च लोपः स्यादित्यावश्यकमिति केचित् उपधात्वाभावान्नेत्यपरे
उपमितिविसारिणो मत्स्ये इति निर्देशोऽसंदेहाय ङाविति एव वक्तव्यत्वाद्धासस्तस्मो अग्रहणं नक्षत्रवाचकादिति व्यावर्त्यं नुतिष्यसूत्र कपुरुषस्य
इदं नैष्यमित्याहुः दंष्ट्रादूत्यस्य अजादौ पाठः अपर इति कमण्डलो इति मेदिन्यापिठरे तु इति पिठरमिति कोशस्य संकोचेनानुमतत्वाज्जातित्वमि-
त्याशयः वस्तुत एकेन कोशेन कोशद्वयसंकोचस्यानुचितत्वात् कोशद्वये तर्हि कमण्डलाविति कोशे उपलक्षणतया व्याख्यायापत्तिः एवं च अमत्र
सामान्यपरत्वेनानुगतत्वान्न जातित्वमित्यप्राप्तङीष एव विधानं न नियम इति बोध्यं नील्या अप्रनित्यत्र प्रतिपदोक्तस्येति बोध्यं वा मेघु सत्वे निविशते
ऽपैति पृथग्गिति अभावेऽतिव्याप्तेः सत्वे निविशत इति जानावत्तिव्याप्तेरपैतीति आत्मनिष्ठधर्मेति व्याप्तेः पृथग्गिति आश्रयेऽतिव्याप्तेरक्रियाज
इति क्रियान्नमक्रत्तिसाध्याजन्यस्य क्रियात्वात्तस्य च निषेधः अत्रेदं बोध्यं मानेनुगणलक्षणमभिहितं नामाकडारादूत्यत्र भाष्ये तु गुणवचनलक्षणम।
भिहितमेवं च विरोधाभावादह विशेषणसार्थक्याद् भाष्यं तु योजमित्येकदेशयुक्तित्वं चिन्त्यं स्पष्टं चेदं शब्दरत्ने पुचिशब्दे [illegible] दिकारादिति स्यादि
त्याह पुल्केतिः न च संयोगोपधत्वेन निषेधः खरुसाहचर्येण संयोगोपधेति निषेधोऽप्युकारान्तस्यैवेत्याशयात् वस्तुतः [illegible] मित्युदाहरणीयं प्रिय
कत्तिरिति नषट्स्वस्रादिभ्य इत्यस्य स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति व्याख्यानेनात्राऽपि निषेध इदं फलं चिन्त्यं सुगंधिरिति तु फलम्ः पुराणशब्दस्याप्रसन्नत्वमि

सं॰ भ॰ तिङीवृङीषोः स्वरे विशेषाभाववदुक्तं पुंयोः स्त्रियां वर्त्तमानस्येति पुंस्येवेति नचज्येष्ठाकनिष्ठेत्यजादिनिपातनं व्यर्थं ङीषो ऽमाते: पुंस्येवविद्यमा
१३८ नत्वाभावादिति एवं स्याप्रयोजकत्वात् अत एवं वशुल्कीति पुंयोगे सिद्धः महद्धिममिति नचस्वार्थेपरिपूर्णपदार्थोत्तरसाकांक्षत्वाद् इति न्यायेन
सुवुत्पत्त्यनंतरं महत्वविवक्षायां ङीवृजायमानः सुवंतात्स्यादिति वाच्यं प्रातिपदिकादित्यधिकारेण तदव्यवहितोत्पत्त्या सुवंतेपि दोषाभा
वात् तद्धिते तु प्रातिपदिकप्रकृतिके लक्षणया सुवंतादेवोत्पत्तिरिति ज्ञेयं यवनाल्लिप्यां यवनशब्दस्य यवनलिपेरौपचारिकत्वेन तस्येद
मित्यणो प्राप्त्यौ तत्रैतस्य चारितार्थ्येन यवनानां लिपिरित्यत्राण्बाधकः परत्वात्स्यादिति बोध्यम् एवं चाण्बाधको ङीविति वहव एवग्र
याश्चिंत्याः अयं पुंयोगेपि ङीप् कालीत्यत्र न जानपदेति सूत्रे वर्णग्रहणात् अन्यथा वर्णादिति सूत्रे कालादित्युक्त्यापूर्णे एवं तादृशरूपसि
द्धेः नचतेन ङीर्वृ भवतीति अनुदात्तः स्यादिति वाच्यम् कालशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्तस्वरेण ङीषङीपोः स्वरे विशेषाभावात् यदि तु वर्णग्रह
णं मात्रागौरवात्पदगौरवमिति ज्ञापकतया चरितार्थमित्युच्यते तदा पुंयोगे ङीषेष्ट एवेति बोध्यम् अंवांवेति नच पदादादिरित्यर्थे गोस्यदूत्व
त्रसुवुत्पत्तेः पूर्वं समासेपि निषेधप्रवृत्त्यापत्त्वार्थमावश्यकमिति वाच्यम् पदस्यादिरित्यभिप्रेत्यप्रवृत्तत्वेनाऽस्य चिंत्यत्वात् एवं च नियमार्थता राम:
ममयुक्तम् हृदिस्थवदन्यपि पदादादिरिति विग्रहेणैव सिद्धमिति ज्ञेयम् अस्वांग अस्वांगादिति बहुव्रीहिविशेषणेपि न स्वाऽङ्गं यत्रेति विग्रहेणासु १३८
रापीतीत्यादिसिद्धौ दोषाभावेन पूर्वग्रहणस्य स्पष्टार्थमेवेति वाच्यम् उत्तरसूत्रे न स्वाङ्गं यत्रेति कर्तुमशक्यत्वेन स्वाङ्गाभिन्नात्परस्य त्वाङ्गं नदन्ताद

नुपसर्जनादित्यर्थे कल्याणपाणिपादेत्यत्रापत्तिः स्यात् पूर्वपदग्रहणे तु यत्स्वाङ्गं नतत्पूर्वपदं यच्च पूर्वपदं नतत्स्वाङ्गमित्यदोष इति बोध्यम्
स्वाङ्गाच्चो एकविभक्तीति शास्त्रीयमुपसर्ज्जनमेव ग्राह्यम् अत एवा पराश्चन्ते केशाश्च अपरकेशाः आईषत् अपरकेशाद् इति विग्रहे आ
रकेशीत्यत्र पराद्विवद्भावेन आपरेति· पूर्वपदं तस्मात्परं स्वाङ्गं केशेति शोभायोपसर्जनकमिति ङीष् भवति लौकिकाऽप्रधानत्वग्रहणे
तु तत्र तदभावे तङीषू न स्यादिति कृत्रिमन्यायेन शास्त्रीयस्यैव ग्रहणमुचितमिति बोध्यम् एवञ्चाऽधानत्वं चेत्तिमिषयश्चिंत्यः समुच्च
यार्थे वेति सुधियः शिखेति प्रत्युदाहरणमिति न चोपसर्जनादित्यस्याऽभावे बहुव्रीहेरित्यनुपसर्ज्जनादित्युभयमपि समस्तं तत्राऽनुपसर्जना
दिति संबंधे सुशिखेत्यत्र टापं बाधित्वा ङीपू स्यादुपसंजनिष्यतीति न्यायेनेति सम्यगेव ग्रंथः अशिखेत्यत्रापि न सहनञ्विति निषेधः अस्य शिखेत्ये
वं भाष्याऽभिप्रायादिति वाच्यम् अत इत्यनुवृत्तौ शिखेत्यत्र टापं बाधित्वा ङीपू स्यान्न तु सुशिखेत्यत्रोपसंजनिष्यन्न्यायस्य सामर्थ्यमूलकत्वात्
शिखेत्यत्र चारितार्थ्यादित्येतदं यसङ्गतिरिति कश्चित् वस्तुत उपसंजनिष्यन्न्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरिति सम्यगेव मूलाभिमतम् जातेरंदेनरंगेः
तिव्याप्तेः समानकालिकाऽनेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येति तत्र समानकालिकेति विशेषणं व्यर्थमनेकवृत्तीत्य नैव गतार्थत्वात् गो
त्रं चेति शास्त्रीयम् औपगवीभार्ये पुंवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोतीति न चाऽत्राऽपि शास्त्रीयं गोत्रं वर्तत इति वाच्यम् एतद्भाष्यप्रामाण्या हि शीष्य तस्य
घ्नो वद्रव्यपरिमाणेमित्यत्र परिमाणपदं व्यर्थं व्यावर्त्याऽलाभात् लक्षणया गोत्रस्य विवक्षितत्वात् परेत्विति॥ प्रथमपदेशान्तर्गतत्वेनाक्त

सं·भ· त्याश्रयान्यतरोपदेशव्यंस्यायद्वापक्षे आकृतिग्रहणाउपदेशव्यंस्याचेत्यर्थः अत्रेदं तत्त्वम् आपगवीभार्येन दोषः युवं न्यायलक्षणेन गोत्र
१३५ त्वंन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् किंचाऽपि जातित्वपूर्वकत्वेदानीं प्रत्ययलक्षणेन जातित्वाभावात् तस्यापिसाधारण्यात् किंचनाव
न्मात्रे जातित्वेपि ततः परस्त्री प्रत्ययाऽभावेन जातित्वाऽभावः॥ किंचाल्पविधित्वेन॥ पूर्वभाष्ये लघ्ने लौकिकगोत्राऽप्रयणमनुचितम् नापि
ब्राह्मणोनारदवृत्त्याः सिद्धिः तत्र जातिपदेनाऽऽकृतिरिति लक्षणकस्यघटत्वेत्यादिलौकिकस्यवाग्रहणात् अतएव ब्राह्मणोएवण इति सिद्धि
रन्यथा तत्रगोत्रत्वेन जातित्वाद्दोषः स्यात् एवंचावंतिरिति भाष्यमप्यनुकूलमिति तत्त्वविदः अत्रेदं बोध्यम् त्रिपिटिकोऽस्यप्रामाणि
कात्वमनुचितम् किंचकस्यलिङ्गस्यत्याग इति विनिगमनाऽभावः जातेराविष्टलिङ्गस्वभावस्याऽपि आविष्टमात्रम् अतएव नाऽन्यतोलि-
ङ्ग यस्येति विग्रहेण स्वनिष्ठलिङ्गत्वेपि न दोषः शुक्लादेस्त्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिंगत्वम् असर्वलिंगामित्यस्यापि सर्वेषां यानि स्वतोऽन्य
स्यचेतितद्भाववान् किंतु स्वाश्रयमात्रलिंगवतीत्यर्थेनाऽविरोधः एतयोरिति द्वित्वनिर्देशोऽपि कुमारशब्दविषय इति न दोषः कुमारश
ब्देहि आकृतीति लिंगानां चेति द्वयमेवेति न दोषः एवंच गोत्रं चेत्यस्य साहचर्येण संज्ञात्वमेव अप्रतिदेशमानाऽभावात् स्पष्टेवेति मन्त्र रामः
घुद्रीति भाष्यमेकदेश्युक्तिः॥ वहूनामजादिपाठाद्द्रोणीकुटीत्यादयो गौरादिषु बोध्याः ॥३२॥ उपमानशब्देन सादृश्यप्रतीतेस्तस्मात्त्वार्थेष्य १३५

त्र् सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपापेक्षयाकेवलपूर्वपदमाक्षिप्य गौपम्येइतिविशेषणंत्तेनकरभोपमोरुरित्यत्रादोषइतिंचिन्त्यम्॥ · ॥
इतिस्त्रीप्रत्ययाःसमाप्ताः॥ ॥शुभमू॥ सम्बत् १९ ५९ ॥ मीती· चैत्रशुक्लात्रयोदश्यां ॥ रविवासरे ॥ शुभं ॥

॥इति शब्देंदुशेखरटीका सदाशिवभट्टी समाप्ता ॥ १ ॥